

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Випуск ІХ

Засновано 2000 року

**Рекомендовано Вченою радою
Інституту філології
8 грудня 2003 року**

**Київ
Видавничо-поліграфічний центр
“Київський університет”
2004**

УДК 81.161.2
ББК 81.2 Ук-5

А 43 Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наукових праць. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет” 2004. – Вип. 9.

У збірнику наукових праць аналізуються перспективні питання української синхронічної та діахронічної лінгвістики.

Наукові праці розраховано на фахівців спеціальних філологічних, філософських, історичних дисциплін, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів України.

In the collected stories, the perspective questions of Ukrainian synchronic and diachronic linguistics are analysed.

For experts in special philological, philosophic, historical disciplines; for teachers, post-graduates and students of the higher educational institutions

Рецензенти: *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.;
Н.М.Сологуб, д-р філол. наук, проф.;

Збірник наукових праць є фаховим виданням із дисциплін філологічного профілю. Постанова Президії ВАК України від 12.06.02 № 1-05/6. Бюлетень ВАК України № 9 за 2002 р.

Редакційна колегія: *Г.П.Півторак*, д-р філол. наук, проф., чл-кор. НАН України; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *П.Ю.Гриценко*, д-р філол. наук, проф.; *Г.І.Халимоненко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.О.Кудрявцева*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Шевченко*, д-р. філол. наук, проф. (відп. ред.); *В.А.Передрієнко*, канд. філол. наук, доц.; *О.І.Ніка*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії: 02017, Київ, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 239-33-66.

НОВІТНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Л.І. Шевченко, д-р філол. наук

КЛАСИФІКАЦІЯ СТИЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ТЕОРЕТИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті аналізується неоднозначність наукових критеріїв щодо класифікації функціональних стилів літературної мови, аргументується логізований принцип їх виділення і стратифікації, окреслюється коло дискусійної стилістичної проблематики в лінгвістичній теорії

The article analyzes the ambiguity of criteria of classifying functional styles of literary language, explains the logical principle of their stratification, outlines some debatable issues in stylistics

Логічне впорядкування знання, як відомо, є іманентною характеристикою наукового аналізу. Звідси витікає дослідницька увага до структурування безпосередньо спостережених фактів, їх сукупностей, обґрунтування типологічних ознак і корелятивних відповідностей/ невідповідностей, інтерпретація інваріантних сутностей мовних одиниць у структурі, класифікаційній моделі.

У лінгвостилістиці особлива увага до класифікаційних засад функціональних стилів виникає зі становленням названої галузі мовознавства як закономірний пошук аргументації фундаментальних засад, що об'єднують мотиваційні параметри функціонуючої мови (екстралінгвальні фактори) та її комунікативну варіативність (інтралінгвальні фактори).

XX століття, період акцентованої зосередженості гуманітаріїв на з'ясуванні категорій і сутностей системи і структури (універсальної моделі пізнання світової рівноваги і відповідності законам інтелектуальної діяльності людини), постає в загальній історії науки прагненням до раціонального, вивіреного, системно опрацьованого знання. Взірцеві класифікаційні природничо-наукові моделі (таблиця хімічних елементів Менделєєва, будова клітини та ін.) породжують у лінгвістів інтелектуальні аналогії з субстанцією

мови, що є, за визначенням, системно-структурною цілісністю, об'єднаною ієрархічно зорганізованою типологією відношень і залежностей.

Проблема не лише в з'ясуванні внутрішніх законів системи, але й у пізнанні її ресурсу, функціональних можливостей, здатності до перспективного розвитку. Перифразовуючи Юрія Шевельова, сформулюємо тезу: стан і статус літературної мови є об'єктивізованими за умови, якщо пояснення дістає функція/ функції мови та їх можливі реалізації.

Для класифікаційних моделей стилістів ніколи не була властивою схоластична самодостатність. Ф.де Сосюр, формулюючи опозицію *langue – parole*, безумовно, інструментально (у специфіці лінгвістичного об'єкта) відбив загальний закон діалектики, як це пізніше зробив і К. Леві-Строс у “Структурній антропології”. Йдеться про інше, про наступну пояснювальну можливість теоретичної опозиції. Мовлення (*parole*), якщо розгорнути ідею Ф.де Сосюра, є реалізованим у множинності вербалізованих комунікативних світів (соціуму, особистості та ін.). Названі вербалізовані комунікативні сутності потребують аналізу, систематизації за типологічними характеристиками, а також наукового окреслення – термінологічної номінації та мотивації в дефініціях.

Невипадково московсько-празькі структуралісти, як і їх французькі та швейцарські колеги, одночасно з дослідженням мовної **системи** послідовно визначають **функції системи**, що є логічно завершеним колом наукової предметності (якщо сформулювати лінгвістичну проблему в метафорі геометричного знання). Зрозуміло, йдеться про універсальні закони буття і його дослідницькі інтерпретації, тобто діалектику співмірностей субстанційних опозицій верх-низ, початок-кінець, рух-статика та ін. Узагальнимо тезу: якщо визначено статус субстанції, логічним є спостереження за її функціями, рухом, трансформаціями.

Закономірно, з погляду еволюції наукового знання, що дослідники празької школи, формулюючи системні засади аналізу мови, зокрема фонології, одночасно екстраполюють науковий пошук і в текстові структури. Обґрунтування принципів і критеріїв функціоналізму в слов'янському мовознавстві, як відомо, пов'язуємо з “Тезами...” Романа Якобсона. Дослідники цього ж кола – Ян Мукаржовський, Трнка та ін. – результативно працюють зі стильовими категоріями, проекцією універсальних

лінгвостилістичних підходів передусім на художні тексти. Диференційована систематика стилєвих єдностей у лінгвістичній теорії обґрунтовується пізніше – її критерії генетично пов'язані з функціоналізмом.

Проте послідовність наукового знання не є свідченням відсутності двозначностей. Численні стилістичні розвідки в лінгвістичному знанні новітнього часу мотивують класифікаційні схеми, вибудовані на логічно суперечливих підставах. Так **функціонально-типологічна модель** мовної комунікації розширюється (“доповнюється” чи “уточнюється”) **жанровою**: епістолярний, ораторський стилі визначаються як самодостатні, що порушує логічний класифікаційний критерій функціональної відповідності екстра- й інтралінгвальних характеристик системних основ стилю.

Фактом в історії стилістичної науки є те, що і продуктивна (з огляду на коло учасників, широту і новизну означених проблем, аргументованість позицій і доведень) дискусія 60-х рр. ХХ ст., завершена теоретичним узагальненням В.В. Виноградова, не спинила авторського бажання модифікувати універсальну, операційно врівноважену класифікацію стилів. Долучення до класифікаційної моделі відомих п'яти функціональних стилів (наукового, офіційно-ділового, стилю масової інформації, художнього і розмовного) виділені за **жанровим** критерієм епістолярного, ораторського та ін., за **модифікаційним** критерієм стилю математичного, фізичного, біологічного, технічного та ін., за критерієм **комунікативної спеціалізації** мовної стилєвої системи науково-популярного стилю, стилів художньої літератури та ін. руйнує, “розмиває” цілісний концептуальний підхід до логічних класифікаційних основ сучасної лінгвістичної теорії.

Проблема неоднозначності класифікаційних засад актуалізувалася в 70-х рр. ХХ ст.. Д.Е. Розенталь, аналізуючи сукупність специфічних мовних засобів, властивих стилям, вважає за необхідне одночасно зробити уточнення. Перша заувага стосується розрізнення лінгвістом загальномовних міжстильєвих ресурсів, що є основою будь-якого функціонального стилю, і специфічного мовного ресурсу, який утворює мікросистему стилю з властивим їй стилістичним забарвленням, єдиними нормами використання. На думку дослідника, що визначила значною мірою принципи лінгвостилістичного аналізу в наступні десятиліття, саме

специфічний мовний ресурс стильової системи становить своєрідність стилю, визначаючи його “обличчя”.

Інше принципове зауваження Д.Е. Розенталя об’єктивізоване покликанням на сформульовані раніше: тезу В.В. Виноградова про “живе співвідношення і взаємодію функціональних стилів”¹, виявлені в мовних ознаках, що своєрідно, по-своєму повторюються в інших мовних стилях; або ще категоричнішу наукову позицію М.М. Кожиної, за якою “крім переважної більшості спільних для всіх стилів мовних засобів, навіть найбільш специфічні для будь-якого стилю мовні засоби можуть вживатися в інших стилях”².

Таким чином, у слов’янській лінгвістиці ХХ ст. утверджується погляд на лінгвостилістичну мотивацію класифікаційних основ і системних характеристик мовного ресурсу функціональних стилів літературної мови в аспекті розуміння дифузності меж стилів, оскільки “існують досить відомі і непоодинокі випадки вільного переміщення слів із забарвленням одного стилю в мовлення, що має прикмети іншого стилю”³.

Історичний погляд на аргументацію класифікаційних засад стильової систематики дозволяє зрозуміти причини неоднозначності підходів. Успадкована зі старої літературної традиції теорія трьох стилів будувалася на мотивації **типів мовлення**, що сприяло кореляції стилю і жанру, а в новій класифікаційній моделі, вибудованій на засадах **функціоналізму** – кореляція призвела до ототожнення жанрових параметрів зі стильовими.

Звідси присутність ораторського, епістолярного та ін. “стилів” (жанрова мотивація) в системі, вибудованій на функціональних критеріях.

Відомі в історії стилістичної думки класифікації, пов’язані з загальнонародною (а не літературною, що спеціально обумовлюється авторами) мовою з погляду строгої теорії також мають ряд суперечностей.

Так, систематизація стилів загальнонародної мови вибудовується без урахування соціальної та територіальної диференціації, що свідчить про неповноту і певну вибірковість аналізованих лінгвістами типових мовленнєвих ситуацій та їх вербалізованих відповідностей. З іншого боку, протиставлення загальнонародної та літературної мови щодо стильових реалізацій не завжди є коректним: **високорозвинені літературні мови** є характеристикою суспільств із високим інтелектуальним потенціалом

і здатністю народу до структурування вербалізованої свідомості відповідно до комунікативних ситуацій. Розмежування загальнонародної та літературної мови в таких суспільствах відбувається швидше на рівні соціальних, освітніх, територіально-діалектних стратифікацій мовних одиниць (а саме вони, як вже сказано, виводяться за межі класифікаційної аргументації). Функціонально-стильовий поділ відбувається в такому разі за **суспільно усвідомленою** мотивацією комунікативних закономірностей використання слова, де діагностуючими показниками стильової системи може бути будь-яка мовна одиниця, якщо вона задовольняє критеріям (екстра- й інтралінгвальним) формування стилю.

Дискусійність класифікацій, побудованих на розрізненні стилів загальнонародної мови (В.П. Мурат: стилі розмовно-літературний, поетичний, газетно-політичний, офіційно-діловий, науковий, професійно-технічний, просторічно-фамільярний ⁴; Р.Г. Піотровський: стилі книжний, з уточненням – інтелектуально-книжний, літературно-розмовний, просторічний ⁵ та ін.) та літературної, відзначено ще в середині минулого століття ⁶.

Класифікації стилів літературної мови (у представленій опозиції “загальнонародна – літературна” мови), у свою чергу, будуються на різній структурно-типологічній і функціональній мотивації, про що свідчить і термінологічна полісемічність, а часто й дефінітивна неузгодженість. Стилів книжної мови (діловий, художній, публіцистичний, науково-популярний) протиставляються стилю повсякденного мовлення (розмовному) ⁷, мотивуються класифікаційні критерії виділення художньо-белетристичних, суспільно-публіцистичних, наукових, професійно-технічних, офіційно-документальних, епістолярних стилів ⁸, робляться спроби логічного структурування типів мовлення за принципом “усний – писемний, науковий – художній”, але також у термінологічній визначеності “стилю” ⁹, акцентується увага на стилі **усної розмовної мови** ¹⁰, що є, в такому разі, варіантом розмовного стилю (як відомо, маємо і його писемну фіксацію).

Погодження єдності критеріїв позамовної мотивації і лінгвістичної реалізації комунікативного завдання відбувається еволюційно. Все більшої ваги набуває в мовознавстві аналіз, що спирається на розуміння суспільних функцій мови та їх домінанту в стильових різновидах. Логічні класифікаційні суперечності, в свою

чергу, дістають пояснення завдяки розрізненню об'єкта літературознавчої і мовознавчої стилістики, оптимізації термінологічної узгодженості (науковий, офіційно-діловий стиль вимагає однини, а не невизначеності у множині: **розмовні, художні стилі**), кодифікації термінопонять у системі наукових категорій лінгвістичного знання (літературно-художній і художній стиль об'єднуються в терміні “художній” як узагальненому позначенні системи мовних ресурсів, що виконують передусім функцію естетичного впливу; офіційно-діловий і судовий стилі представлені в сучасній лінгвістиці терміном “офіційно-діловий стиль” як видовим поняттям, що включає і судовий, і дипломатичний, і офіційно-канцелярський).

Нерозв'язані або непояснені суперечності в класифікації стилів є сьогодні почасти даниною традиції, а, можливо, й неухагою до реалій функціонування мови. Зокрема це стосується розбіжностей у використанні термінів “публіцистичний” і “стиль масової інформації”.

Перший термін має історичні витоки і пов'язаний із газетно-журнальною публіцистикою. Пізніше ним позначають усі типи суспільної комунікації, навіть тоді, коли з'являються електронні носії інформації. Відповідно формуються специфічні принципи добору і функціонування мовних одиниць у сфері усної чи стилізовано-усної масової комунікації (радіо), до того ж синкретично представленої: звуковий і відеоряд (телебачення, реклама), зі здатністю до моментального діалогу/полілогу (інтернет). Стиль масової інформації видається в цьому разі терміном загального значення, здатним об'єднати підстил, що ними є публіцистичний, мовлення електронних засобів масової інформації, реклами, інтернету. Варіативність терміну “стиль масової інформації” – “стиль масово-політичної інформації”¹¹ – “стиль масово-політичної інформації і пропаганди”, як це виразно видно, має не лінгвістичну, а екстралінгвальну мотивацію. З вивільненням лінгвістичного знання з жорстких політичних ідеологем терміни впорядковуються за іманентно властивими їм ознаками, передусім цілісності внутрішньої форми, що і відбулося з усталенням термінопоняття “стиль масової інформації”.

Грунтовних пояснень у лінгвістичній теорії потребує конфесійний (богословський) стиль. Із 90-х рр. ХХ ст. його присутність у стилістичних класифікаціях визначається а ргіогі, проте

об'єктивно проблема не є однозначною. Покликання на історичну традицію не дозволяє говорити про стиль, а лише про **тексти**, жанри, адже в теорії трьох стилів окремого богословського не було. З іншого боку, сучасна теорія функціональних стилів не виробила пояснень і мотивації системних параметрів названого стилю. Лише окремі лінгвісти (зокрема Н.Б. Мечковська¹²) аргументують його **системні** характеристики, узгоджуючи критерії з загальними теоретичними засадами і логікою сформульованої класифікації. В інших випадках досить типовою є зверненість до окремих мовних характеристик богословської сфери комунікації, що, безумовно, додає лінгвістичної аргументації, проте, на нашу думку, об'єктивний аналіз статусу конфесійного стилю в сучасній літературній мові є науковою перспективою.

Динаміка розвитку літературних мов новітнього періоду часом ставить перед лінгвістичною теорією парадоксальні завдання. З одного боку, збереження основ класифікаційної моделі забезпечує її стабільність, відтворюваність і внутрішню впорядкованість. З іншого – реальне життя мовної системи як комунікативного універсуму породжує варіативність, множинність вербалізованих комунікативних ситуацій. Останні можуть і мають розглядатися з погляду відповідності моделі функціональних можливостей мови, якою є класифікація стилів. Розв'язання дилеми стабільності системи функціональних стилів і причин її розвитку, мотивації змін та внутрішніх трансформацій визначає сучасний пошук у лінгвістичній теорії.

¹Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики// Вопросы языкознания. – №1.– 1955. – С. 82; ²Кожина М.Н. О понятии стиля и месте языка художественной литературы среди функциональных стилей. – Пермь, 1962. – С. 19; ³Гельгардт Р.Р. Нормативный “Словарь русского языка” как пособие по культуре речи// “Русский язык в школе” – №6.–1959.–С. 99; ⁴Мурад В.П. Об основных проблемах стилистики. – М., 1957. – С. 20-22; ⁵Пиотровский Р.Г. Очерки по стилистике французского языка. – Л., 1960. – С. 20-21, 166; ⁶Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. – М., 1974. – С. 29; ⁷Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. – М., 1965. – С. 17-28; ⁸Ефимов А.И. История русского литературного языка. – М., 1967. – С. 16; ⁹Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1958. – С. 396, 411; ¹⁰Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. - К., 1967. – С. 14; ¹¹Мова сучасної масово-політичної інформації. – К., 1979; ¹²Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – М., 1998.

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСНОВИ МОДАЛЬНОСТІ

Аналізуються аспекти лінгвістичної еволюції модальності як дослідницької проблеми.

The aspects of linguistic evolution of modality as researchful problem are analyzed.

Модальність – мовна універсалія, складна категорія, яка є однією з фундаментальних властивостей людського буття, пов'язана із закономірностями людської психіки і вербалізованого представлення суб'єктивного в мові і мовленні.

Дефінітивна визначеність модальності як окресленої суб'єктивності, що насамперед виявлена як вербалізований результат рефлексії мовця на навколишній світ і до змісту висловлюваного, визначає аспектологію наукової проблематики:

– «модальність», «модальний» є не лише лінгвістичними термінами, а отже, йдеться про визначення специфіки їх термінологічного наповнення у філософському, логіцистичному, психологічному та ін. дискурсах, спроби уточнення площин їх перетинання, що стосується комплексного аналізу модальності – фундаментальної особливості мови, способу і виду буття, людської психіки тощо;

– історично-лінгвістичний ракурс дозволяє визначати детерміновану філософським і логіцистичним знаннями залежність лінгвістичного обґрунтування і градування модальності, що уможливило простеження термінологічної субординативності;

– лінгвістична аргументація і статусне представлення суб'єктивності у мові і мовленні зумовлює окреслення кола мовних засобів, що концентрують увагу на суб'єкті референції, суб'єкті мовлення, суб'єкті свідомості;

– співвідношення модальності і модусу в лінгвістичній проекції визначає спосіб їх інтерпретації на основі включення категорії і метакатегорії.

У контексті загального представлення суб'єктивності у мові і мовленні – виокремлення модальності як однієї з центральних лінгвістичних категорій і мовної універсалії.

Лінгвістична мотивація і типологія модальності в нинішній філологічній думці представлена сукупністю підходів окремих теоретиків-мовознавців та наукових шкіл, погляди яких сфокусовані на визначення суб'єктивного знаменника мовленнєвих маніфестацій мовця, проте в системному, узагальненому вигляді мають диференційований характер. Лінгвістичні інтерпретативні підходи до цієї категорії найчастіше зосереджені в таких площинах: визначення сутності модальності, меж лінгвістичного потрактування, мовних засобів репрезентації модальності та ін.

Складність явища, гетерогенність його виявлення і мовного представлення, різнорідність мовних засобів, співвіднесених із модальними значеннями, як і лінгвістична дискусійність трактувань модальності, іноді виявляється в «нонсенсній» відмові не від самого з'ясування типології, мовних виявів модальності, а від лінгвістичного визначення модальності як такого. Так, на думку чеського лінгвіста М. Грепла, “навіть чи можливо завдяки якому-небудь визначенню проникнути в сутність категорії модальності, причому не тільки через різне її розуміння, але насамперед через складність самого поняття”¹.

Широко цитована у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці Виноградівська робота “Про категорії модальності і модальні слова в російській мові” (1950)², що для свого часу стала узагальненим оглядом і підсумком попередніх робіт щодо обґрунтування сутності модальності, статусу названих одиниць, окреслення їх меж, ієрархічності категорії модальності, а також уведення функціонального критерію у визначення кола мовних явищ, що відносяться до модальності, визначила термінологічну і дефінітивну окресленість категорії модальності, на тривалий час спроектувавши вектори аналізу категоріальної сутності модальності у лінгвістичній проекції. Загальне формулювання модальності як категорії речення, що “виражає віднесеність змісту мовлення до дійсності”³, включало як істотну конструктивну характеристику речення його модальне значення, разом із тим визначивши релевантність представлення цієї ознаки, бо останнє містить відображення «дійсності в її практичному суспільному усвідомленні». Мотивованість реченнєвого включення модальності була підпорядкована зняттю конфлікту між традиційним розумінням речення, що за логіцистичними схемами ототожнювалося з судженням, та намаганням, врахувавши мовленнєву комунікацію, “розширити” рамки речення, вийшовши за його межі.

Визначення модальності як “вираження віднесеності змісту мовлення до дійсності” поглинається комплексною категорією предикативності речення, яка співвідносить зміст речення з дійсністю за трьома координатами – модальності, часу та особи⁴ (особа теоретично постулюється, проте окремо не розглядається) чи двома – модальності і часу⁵. Так, протиставлена суб’єктивній об’єктивна модальність визначається комплексом значень часу і реальності/нереальності. Зокрема, відзначається, що “категорія предикативності формується цими значеннями і представляє їх як складну мовну цілісність”⁶, предикативність – “як співвіднесено з погляду мовця з дійсністю зміст речення в плані реальності/потенційності його реалізації і, як правило, також у часовому плані”⁷. Проте в ряді випадків часове значення перекривається, деактуалізується значенням модальним, яке виступає на перший план – позачасовість кондиціоналу⁸, відсутність координації ірреальної модальності відносно часу⁹.

Такий підхід лінгвістичного обґрунтування предикативності не вводить категорію особи до комплексної цілісної категорії предикативності, проте актуалізована співвіднесеність змісту речення з дійсністю декларує і декларується мовцем, від цієї координатної точки визначається сукупність значень, що моделюють предикативність. Субординативність цих значень позначена варіантними співвідношеннями реальності/потенційності та часової характеристики, яка деактуалізується за умови потенційної реалізації змісту речення. Можливо, визначення лише двох субкатегорій предикативності – модальності і часу – пов’язане з міркуваннями суб’єктивного ускладнення пропозиційного змісту. З одного боку, факультативність категорії особи, що в окремих граматичних підходах взагалі не виводиться як складник предикативності або ж йому надається другорядна роль, а з іншого боку, деактуалізація часової координати в потенційній реалізованості змісту речення щодо дійсності дозволяють визначити вершинність, облігаторність модальності у предикативному категоріальному статусі.

Ієрархічність предикативності як складної мовної та мовленнєвої цілісності водночас не передбачає окремої дефінітивної окресленості об’єктивної модальності і предикативності, що, як впливає з наведених міркувань, покривають одне одного, і визначена співвіднесеність із дійсністю однаковою мірою визначає і покриває категорію предикативності і субкатегорію модальності.

Спектр лінгвістичних мотивацій теоретичного обґрунтування категорій предикативності і модальності охоплює діаметрально протилежні погляди – від поширеного в лінгвістиці розуміння субкатегоріальної природи модальності – до окремих спроб визначення паралельності предикативності і модальності у віднесенні змісту речення до дійсності¹⁰.

Інший підхід – ототожнення предикативності з синтаксичною модальністю. Так, М.Я. Блох характеризує предикативність як синтаксичну модальність, тобто “семантику відношення денотатів до дійсності”: “Що ж стосується предикативності, то вона становить синтаксичну модальність як особливу мовну властивість речення, яка реалізує його якісну визначеність саме як речення і, відповідно, не властива жодній іншій одиниці мови”¹¹.

Окрім цього, додаткового коментаря потребує співвіднесення з предикативністю не категорії модальності в цілому, а лише тієї її частини, яка бере безпосередню участь у формуванні актуалізаційної віднесеності до дійсності і пов’язана з витлумаченням повідомлюваного як реального (констатованого) чи ірреального (необхідного, бажаного, можливого та ін.), а отже, не лише співвідносить, а й інтерпретує, представляє таку віднесеність.

Категорія модальності в цілому не покривається лише граматичними значеннями категорії способу, а розглядається в ширшому плані, включаючи стосунок мовця до висловлюваного, що, у свою чергу, окреслює інший тип співвідношень із предикативністю. За цією ознакою модальність виявляється теж комплексною категорією, складники якої по-різному стосуються модальності як лінгвістичної категорії – об’єктивномодальна актуалізація змісту до дійсності з цього погляду увиразнюється як конститутивна ознака, а отже, формує речення як комунікативну одиницю, тоді як рефлексії мовця стосовно висловлюваного – неконститутивна, факультативна ознака мовленнєвого утворення.

Діапазон лінгвістичних тлумачень предикативності – і пов’язаної з нею модальності – від розуміння її як структурної ознаки, видової ознаки, що виражається за допомогою форм дієслова – до представлення її як синтаксичної категорії вищого ступеня абстракції, що виражає стосунок повідомлюваного до дійсності, зв’язує діалектико-протилежні сторони речення – мовну і мовленнєву, суттєвої ознаки речення як мовленнєвого утворення, комунікативної одиниці.

Категоріальне осмислення статусного рівня предикативності та інтерпретація субкатегорій – модальності, часу, особи – як комунікативних знаходять вияв у висвітленні синтаксичних категорій різних планів речення. Комунікативна природа предикативності, доповнена категорією актуального членування речення, трактується І.Р. Вихованцем як метакатегорія комунікативного рівня речення – надкатегорія реченнєвої актуалізації¹², а “термін предикативність використовувати у вужчому значенні, ... тобто зараховувати категорію предикативності до формально-синтаксичних характеристик”¹³.

Певна непослідовність виявляється у визначенні серед категорій речення предикативності, “функція якої – відділити речення як структуру предикативну від словосполучення в його номінативній функції і словоформи – структур непредикативних і характеристики як категорії актуалізаційної”¹⁴. Термін “актуалізація”, загалом двозначний у роботі, у цьому разі постає як “переведення змісту з рівня мови на рівень мовлення, що зв’язано з категорією предикативності речення (модальність, час, особа)”¹⁵. Інше значення цього терміна – виділення інформативно важливого компонента висловлювання – є основним у наступному викладі цього дослідження. Проте навіть можливе вираження предикативності морфологічно, лексично, контекстуально та інтонаційно залишає розгляд предикативності у сфері категорій речення (за М.В. Всеволодовою).

Логічно, що широка дефінітивна окресленість предикативності – одночасно як категорії мовної і мовленнєвої - потребує термінологічного детермінування за співвіднесенням із формально-синтаксичним або комунікативним аспектами функціонування і дослідження речення-висловлювання. Втім, термінологічні уточнення – навіть за умови зняття омонімічності терміна – супроводжуються корекціями такого плану: чи зберігається характеристика стосунку повідомлюваного до дійсності одночасно для конструктивної предикативності – формально-синтаксичний рівень (це визначення передусім постулюється для нього) – і комунікативної предикативності або ж закріплюється лише за останньою – функціонально-комунікативною; як диференціюється вираження віднесеності змісту повідомлюваного до дійсності залежно від визначення предикативності як ознаки речення чи висловлювання; чи пронизує актуалізований стосунок

повідомлюваного до дійсності формально-синтаксичний і комунікативний виміри предикативності та ін.

Метакатегоріальне представлення реченнєвої актуалізації, що об'єднує на правах категорій темо-ремне членування і синтаксичні модальність, особу і час поза предикативністю, знімає тавтологічне пояснення предикативності як синтаксичної модальності, об'єднання і предикативності, і модальності за абстрактним стосунком до дійсності.

Одночасно заміна предикативності як цілісної, комплексної категорії і супроводжуване цим статусне прирівнення субкатегорій до категорій без втрати їхніх функціональних показників приводить до “розчинення”, “поглинання”, “порожньої” категорії предикативності. Очевидно, саме ознака комплексного характеру предикативності поставала в синтаксичній науці під впливом граматичних категорій однієї форми – дієслова, а отже, така сукупність характеристик пов'язана з формально-синтаксичним уточненням стосунку повідомлюваного до дійсності, що визначає цей аспект дослідження речення.

Одночасна взаємозалежність і субординативність модальності, часу і особи у формально-синтаксичному потрактуванні предикативності певною мірою спрощується в комунікативному визначенні і представленні модальності, порушуючи “симетричність” розгляду. Взаємозв'язаність модальності, часу і особи є очевидною, тоді як актуальне членування, загалом співвідносячись із комунікативною структурою речення-висловлювання, є категорією іншої ознаки.

Одним із векторів аспектологічного диференціювання модальності в лінгвістичній проекції виступає її поляризація, що полягає в опозитивному вираженні повідомлюваного мовцем у плані реальності/ірреальності чи стосунку мовця до цього ж таки повідомлюваного. Об'єктивно-суб'єктивна поляризація модальності в лінгвістичній думці, що складалася значною мірою під впливом філософсько-логіцистичних мотивацій та поділів модальності, проте, не завжди править за вихідний пункт лінгвістичного аналізу цього широкого поняття.

Переважно індивідуальні лінгвістичні потрактування нівелюють строге протиставлення об'єктивного та суб'єктивного, що виступає фундаментальним принципом типології модальності. Так, О.М. Пешковський зараховував час, спосіб і частково особу до

суб'єктно-об'єктивних категорій, що позначають “відношення самого мовця до тих відношень, які він встановлює між словами”¹⁶. О.М. Мельничук, запропонувавши розрізнення двох сфер речення – зовнішньо-синтаксичної і внутрішньо-синтаксичної, відзначив створення зовнішньо-синтаксичної сфери речення “в основному двома синтаксичними категоріями – модальності і часу, інколи до них долучається ще категорія особи”¹⁶. На його думку, виділені за цією ознакою сім модальних значень речення “не беруть участі в формуванні основного (об'єктивного) змісту речення, а для додаткової (суб'єктивної) частини загального змісту”¹⁷. До “суб'єктивна” уводиться синонімічне “суб'єктивно-об'єктивна”, що проливає світло на складність зв'язків між різними видами модальності.

Інтерпретація модальності як однієї з основних, центральних мовних категорій дозволяє виявити не лише істотність модального значення в аспекті конструктивної характеристики речення, а й ширше – виявити її лексико-граматичний характер і моделювати семантичну категорію.

¹Грепл М. О сущности модальности // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст. 1956-1974. / Под ред. А.Г. Широковой. – М., 1978. – С. 277; ²Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975; ³Там само. – С. 55; ⁴Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. – М., 2000. – С. 196; Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998. – С. 104; ⁵Русская грамматика: В 2 т. – Т.2. – Прага, 1979. – С. 669; ⁶Русская грамматика. – М., 1980. – С. 86; ⁷Русская грамматика: В 2 т. – Т.2. – Прага, 1979. – С. 669; ⁸Там само; ⁹Всеволодова М.В. Знач. праця. – С. 196; ¹⁰Сазонова Н.М. К вопросу теории предложения (на материале современного английского и украинского языков). – К., 1974; ¹¹Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М., 1986. – С. 98; ¹²Вихованець І. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності // Українська мова. – 2002. – №2. – С. 25-31; ¹³Там само. – С. 31; ¹⁴Всеволодова М.В. Знач. праця. – С. 195-196; ¹⁵Там само. – С. 203; ¹⁶Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. – М., 1956. – С. 88-89; ¹⁶Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К., 1972. – С. 17-18; ¹⁷Там само.

ПАРАДИГМИ ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ МОВИ

В.М. Миронова, докторант

ЛАТИНА НАПРИКІНЦІ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ЕПОХИ: СТАН І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Середньовічна латина є продовженням шкільної і літературної латини періоду пізньої Римської імперії. У статті розглядається лінгвістична ситуація до падіння Імперії. Матеріалом дослідження є адміністративні документи і грамоти пізньої Римської імперії.

Medieval Latin is a continuation of scholar and literary Latin of late Rome empire period. The article deals with linguistic situation before the fall of the Empire. Official documents and edicts (official orders) of the late Rome empire period are under research.

У III столітті Римська Імперія зазнавала постійних криз. Перси, готи, аламани та інші варварські народи передрікали римлянам болісну поразку; всередині нескінченні повстання буквально розривали країну. Коли нарешті варварів відтіснили і єдність імперії було відновлено, світ докорінно змінився. Рим більше не був центром політичного і культурного життя. Імператори жили в Мілані, Трирі, Константинополі та в інших містах. Ці міста часто являли собою більш сприятливий ґрунт для інтелектуального життя ніж колишня столиця, і можна було вже тоді передбачити майбутній лінгвістичний розкол.

Сенат вже більше не мав політичного значення. Імператор називався *dominus* і був всемогутнім, його міністри складали *consistorium sacrum*, придворні чиновники мали титул *comites*, тобто “помічники сеньйора, графи”. Імператори запровадили в суспільстві систему станів, за якою кожна особа пов’язувалася з певною професією і певним соціальним класом. Тоді ж встановили нову систему почесних звань. Імператор міг зватися *gloriosissimus*, *serenissimus*, *chrestianissimus*, чиновники поділилися на чотири класи і йменувалися *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi* та *perfectissimi*. Між іншим, до імператора зверталися словами *vestra maiestas*, *vestra*

gloria, vestra pietas, до інших осіб, залежно від їх рангу, словами *vestra excellentia, eminentia, magnificentia, spectabilitas* і т.д. Сани *beatitudo* і *sanctitas* надавалися церковним сановникам. Імператор, кажучи про себе, говорив *nos*, а не *ego*, слуга мав звертатися до нього не *tu*, а *vos*. Під впливом офіційної мови таке вживання множини швидко поширилося на всі соціальні прошарки і трохи згодом почали вживати множину ввічливості при звертанні навіть до своїх колег¹.

Адміністрація імператора, а за нею і церковна канцелярія ввели також інші вислови, що увійшли до середньовічної латини. Наприклад, дуже часто вживали дієприкметники *suprascriptus, supradictus, praedictus, memoratus* замість анафоричного займенника *is*. У більшості європейських мов надмірне вживання таких слів як “вищесказаний, вищезгаданий, вищеназваний” й досі є ознакою формалізму і педантичності. Таким же чином часто заміняли *hic* на *praesens* і писали *praesenti iussione praescipimus, scriptis praesentibus adhortamur, lator* або *portitor praesentium (litterarum), praesens portitor* і т.д. Надавали перевагу абсолютним аблативам типу *habita districtione (= cum districtione), excusatione cessante, cmissa excusatione, excusatione postposita (= sine excusatione)*. Латина не мала дієприкметника теперішнього часу дієслова *esse*. З цього виплутувалися, користуючись дієприкметниками *consistens, constitutus, positus*, наприклад коли, зверталися в листуванні до того чи іншого чиновника *Romae constitutus*. Як вважається, саме в офіційній мові імперії розвинулося вживання абстрактного іменника *ministerium* та *imperium minister* замість *imperator*. В документах і грамотах пізньої Античності і Середньовіччя можна часто зустріти слова *officium, obsequium, coniugium, matrimonium* у значенні “чиновник” і “жінка”. Слово *testimonium* знайшло своє відображення у французькому *temoin, potestas* в італійському *il podesta*; див. Lex Sal. 56, 1 *tria testimonia iurare debent* “трое свідків мають присягнути”; Cod. Theodos. III, 11, 1 *ad magnificam potestatem qui principis auribus hos posit intimare recurrat* “нехай він звернеться до високопоставленого чиновника, який може нагадати про це імператорові”.

У 313 році імператор Константин видав знаменитий Міланський едикт, де він проголосив свободу віросповідань, а в 392 році імператор Феодосій заборонив язичницькі культу і відтоді повністю запанувало християнство. Християни вели окреме життя, вони утворили окрему групу з великою кількістю адептів, яку

зневажали, а часто й переслідували. Їх партикуляризм сприятливо вплинув на створення нової говірки, яку язичники розуміли так погано, як і нову ідеологію. Тепер вони (християни) були володарями суспільства і нав'язували іншим свої ідеї і мову².

Спочатку в Європі нову релігію сповідували люди зі східних країн, які говорили грецькою мовою, і протягом майже двох століть грецька мова була мовою церкви навіть у Римі. Ось чому велика частина слів християнського вокабуляру запозичена з грецької. В основному це іменники на позначення організацій та церковних інституцій, які пізніше були латинізовані. Таким чином, слово *ecclesia* є дуже давнім запозиченням і це доводить наголос *ecclesia*, а не *ecclesia* (див. далі). Ось кілька слів такого типу: *episcopus*, *presbiter*, *diaconus*, *evangelium*, *baptista* або *baptismus*. Через Біблію до Європи потрапили кілька гебраїзмів таких як *sabbatum*, *pascha*, *satanas*, *gehenna*. Романські народи включили ці слова до своїх мов, щоб до них легко можна було додати латинські суфікси. Так виникли т. зв. змішані утворення: *episcopatus*, *episcopalism*, *baptisator*, *paschalis*.

Цікавим однак є той факт, що, тоді як більш-менш конкретні реалії передавалися запозиченими словами, для позначення абстрактних понять християнської віри використовувалися латинські слова. Таке смислове навантаження мали давні латинські слова *credere*, *fides*, *gratia*, *salus*, *revelatio* та багато інших слів з християнським змістом, які мали грецькі відповідники. Щоб формувати нову ідеологію латинською мовою, було утворено крім того певну кількість нових слів. Наприклад, з приходом християнства з'явилися такі слова як *salvare*, *salvator*, *sanctificare*, *sanctificatio*, *trinitas*, *incarnatio*, *carnalis*, *passibilis*, *transgressor*. Язичники докоряли християнам у порушенні чистоти мови. Щодо слова *salvator* святий Августин (Serm. 299,6) сказав так: *Nec quaerant grammatici quam sit latinum, sed christiani quam verum. 'Salus' enim latinum nomen est. 'Salvare' et 'salvator' non fuerunt haec latina antequam veniret salvator. Quando ad latinos venit, et haec latina fecit.* - Нехай граматисти не питають себе чи є слово латинським, а от слова *salvare* і *salvator* не були латинськими до приходу Спасителя. Коли він прийшов до романських народів, він ввів ці реалії латинською мовою.

Європейські християни іноді могли вибирати серед багатьох латинських слів, коли вони мали виражати свої ідеї. У латині була

ціла низка дієслів зі значенням “молитися”: *obsecrare, orare, petere, precari, rogare* і т.д. З усіх цих дієслів *orare* було вже давно витіснене іншими з повсякденної мови і вживалося тільки у кількох сталих висловах, які часто мали архаїчне і урочисте забарвлення. Тому це слово вибирали для позначення християнської молитви і таким чином дали нове життя слову, яке вже майже зникло з латинської мови. Дуже корисно було б розглянути історію слова *gentes*. Щоб передати вираз “язичники”, християни спочатку вагалися у своєму виборі між грецьким запозиченням *ethnici* та латинськими словами *nationes* і *gentes*. Врешті-решт, перевагу надали слову *gentes*. Причиною такого вибору було те, що ще в класичній мові це слово мало pejоративне навантаження, оскільки мали звичку протиставляти два вирази *populus Romanus* і *gentes*. Через це протиставлення слово *gentes* набуло значення “варварські народи, чужинці” і мало відтінок зневаги, що сприяло вживанню цього слова у християнстві і перетворенню значення на “непосвячені”, “язичники”.

Часто підкреслювалось значення Святого письма для християнської релігії. Не дивно, що християнська латина зазнала великого впливу мови Біблії, яку він чув у церкві, навіть найскромніші люди, які не вмели читати. Однак давні переклади Святого письма були дуже буквальними і т.ч. іврит і грецька мова здійснювали певний вплив навіть у галузі синтаксису. Ось два приклади, що можуть проілюструвати механізм і результат такого впливу Біблії.

Перший приклад стосується синтаксису. У народній латині можна помітити певну тенденцію до поширеного вживання прийменника *in*. Казали *offendere aliquem in aliqua re*, а не тільки *in manu tenere, in equo vehi*. Давні перекладачі спиралися на цю тенденцію, коли вони писали такі фрази як *virgam in qua percussisti flumen accipe in manu tua* (Exod., 17,5) – візьми у свою руку жезл і вдар ним по воді, і *fugavitque Gosua Amalek et populum eius in ore gladii* (Exod., 17,13) – Джошуа переміг Амалека та його народ одним ударом меча. Але вони б ніколи не вибрали такого оригінального і дивного для романських народів вислову, якби вони не прочитали у Септуагінті фрази, де грецький прийменник *ἐν* має таке саме інструментальне значення. Це вживання грецького прийменника залежить в свою чергу від конструкції в оригіналі, написаному давньоєврейською мовою. Давньоєврейський приклад вплинув на грецьку версію, а та в свою чергу стимулювала тенденцію, що

прослідковується в латині. Ця тенденція була однак такою слабкою, що святий Августин вважав за необхідне пояснити приклад, який ми б хотіли передати такими словами 'in qua percussisti' dixit pro eo quod dicimus 'de qua percussisti' і підкреслив, що вживання *in* замість *de* належить мові Біблії. Слідуючи прикладу Біблії, отці церкви дуже часто користувалися *in* інструментальним, який т.ч. почав вживатися у літературній латині християн.

Другий приклад може бути більш корисним. Перекладаючи давньоєврейський текст, Сімдесят тлумачів часто вибирали одне грецьке слово, щоб передати певне давньоєврейське слово, нехтуючи при цьому полісемією оригіналу. Таким чином, давньоєврейське *māšāl* – “порівняння”, “прислів'я”, “промова”, “слова” завжди перекладали як *παράβολή*, хоча це грецьке слово не має значення “порівняння”. У латинських версіях Біблії часто запозичували грецьке слово *parabola* у всіх значеннях давньоєврейського оригіналу, навіть у значенні “слово”. З мови Біблії вживання слова *parabola* у значенні “слово” перейшло і почало широко використовуватись у повсякденній мові християн, а коли, після константинівського миру, християнство розповсюдилося у всьому суспільстві, *parabola* стало словом повсякденного вжитку. Було навіть утворено слово *parabolare*, яке вперше зустрічається у тексті епохи Меровінгів Visio Baronti, розділ 1: *ille nihil valuit parabolare sed digito gulam ei monstrabat* – він нічого не міг сказати чоловікові, а лише показував пальцем на рота. Італійське *parlare* і французьке *parler* показують, що у розмовній латині Пізньої Античності це дієслово вже заміняло дієслово *loqui*, яке не лишило слідів у романських мовах³.

Політична, соціальна й духовна революції III-IV ст. об'єднали інші сили, які швидко трансформували мову. Класична латина була створена і розвинута римською елітою. В цей період потрясінь Рим і Італія поступилися місцем провінціям і високі класи суспільства обновилися. Витонченість вже не збереглася як кількісний ритм. У класичній вимові наголос був музичним, тобто він по суті передбачав підйом голосу, але елемент динамічності був дуже слабким. Римляни легко відчували різницю між довгими і короткими складами, а отже кількість мала фонологічну функцію: слово *ānus* “стара жінка” відрізнялося від *ānus* “кільце”, а також від *annus* “рік”. Але в III-ому столітті стала загальноприйнятою нова вимова. Наголос набирив все більшої динамічності, аж поки не став виключно динамічним. Все

зростаюча динамічність наголосу докорінно змінила колишній кількісний ритм. Наголошені короткі голосні стали довгими, а ненаголошені довгі короткими. Це, між іншим, означає, що *tun ānus* зник з розмовної мови. Святий Августин зазначав, що його співвітчизники не чули більше класичної кількості складів і казали, наприклад, *cāno* замість *cano*. Новий мовний ритм базувався на наголосах, як і в сучасних романських мовах. Для віршування зникнення класичної кількості мало надзвичайне значення, як ми побачимо далі. Для фонетичної системи розмовної мови наслідки були менш серйозними⁴.

Відомо, що у відкритих наголошених складах *i* та *u* коротке мали той самий тембр, що й *e* та *o* довге: у більшій частині Романії *piram* перетворилося на *pēra*, а трохи згодом *gulam* на *gōla* з тими ж звуками, що й *tēla* і *sōla* (див. іт. та ісп. *perat,tela, gola*, фр. *poire, taile, queule, seule*). В той самий час голосні *e* і *o*, які мали більш відкритий тембр ніж *ē* та *ō*, дифтонгізувалися: *ferum* стало *fero*>*fiero*, а пізніше *novum* – *novo*>*nuovo* (див. іт. *fiero, nuovo*, ісп. *fiero, nuevo*, старофр. *fier, nuef*). Колишній дифтонг *ae*, який з часів республіки мав тенденцію спрощуватися до *e* відкритого, зазнав таких же змін як *ē*: таким чином, *caelum* стало *celu* і вимовлялося тепер *cielo* (див. іт., ісп. *cielo*, фр. *ciel*). Монофтонгізація *oe* мала своїм наслідком *ē* закрите; наголошена голосна у слові *poena* не відрізнялася від наголошеної голосної у слові *vēna* (див. іт., ісп. *pena, vena*, фр. *peine, veine*).

Латинська орфографія зазнала змін у вимові. У написах імператорської епохи зустрічаються слова *veces, menus, columnas* замість *vices, minus, columnas* або *egrotus, eris, Advaentus, Numeratio, amenus, Phebus* замість *aegrotus, aeris, Advaentu, Numerio, amoenus, Phoebus*. У авторів раннього Середньовіччя орфографія часто була такою хаотичною, що ледь можна було зрозуміти смисл тексту і визначитися з вимовою, яка ховається за незграбним вживанням літер *i, e, u, o, ae, oe*, як ми побачимо далі.

Ненаголошені голосні випадають і таке явище як синкопа (випадіння літери або складу) стає все більш частим по мірі того як розвивається динамічний наголос. У підручнику з орфографії Пізньої Античності, *Appendix Probi*, читаємо наступні правила: *masculus non masclus, vetulis non veclus, frigida non fricda, tabula non tabla, viridis non virdis*. З цих синкопованих форм й походять французькі слова: *mâle, vieil, froid, table, vert*.

Оскільки кількісний ритм зник, старе правило передостаннього складу більше не діяло. Тому слова, запозичені з грецької мови, порізному розглядалися у класичну (або архаїчну) епоху і пізніше. За часів Цицерона римлянин, розмовляючи рідною мовою, не міг зберігати грецький наголос слів φιλοσοφία і ακαδήμεια. Ставити наголос на передостанньому короткому і не ставити його на передостанньому довгому вважалося проти норми латинської мови. Отже Цицерон казав *philoso phīa* і *academī a*. Але після зникнення вокалічної кількості, яка відбулась також і в грецькій мові, романські народи могли сприймати чужий для них наголос *philosophi a* і *acade mia*. Таким чином, в розмовній латині кінця Античності існувало два способи наголошувати грецькі слова. Запозичення, що проникли у повсякденну мову до великих змін III-ого століття, були повністю латинізовані: напр., *καμάρα* і *ἐκκλησία* стали *ca mera* і *eccle sia*.

Більш свіжі запозичення зберегли грецький наголос: таким чином, слово *ἔρημος* дало *e remus*, як у романських формах: іт. *ēremo* і *ermo*, ісп. *yermo*, старофр. *erm*. Існувало навіть кілька слів, що мали як грецький так і латинський наголос, як от *βούτυρον* та *ἔγκανστον*, які з'явилися в Італії у латинізованій формі *buty rum* і *encau stum* (звідси іт. *butirro* та *incostro>inchiostro*), в Галії з грецьким наголосом *bu tyrum* і *e ncaustum* (звідси старофр. *burre>beurre* і *enque>encre*). У літературній латині кінця Античності і Середньовіччя ситуація не є цілком зрозумілою. Часто дотримувалися класичної системи запозиченої у античних поетів і писали, наприклад, у метричних віршах *sophīa*, але тип *philosophīa*, *academīa*, *abyssus*, *problēma* був більш вживаним. До того ж, у ритмічній поезії можна було зустріти *Antio chia*, *Alexa ndria*, *Theo dorus*, *ortho doxus*, *ty rannus*, *spe leum*, *sarcopha gus* від грецьких слів *Ἀντιόχεια* і т.д. Тільки якщо модель була багатоскладовою з наголошеним останнім складом, латиняни не могли зберігати наголос оригіналу. В цьому випадку вони чули другий наголос на третьому з кінця складі і таким чином, слова такого типу мали наголос на передостанньому складі у латинській мові: *Θησαυρός*, *Ἄγαθά*, *βαπτισμός*, *the saurus*, *ba ptismus*, *Agatha* були іноді наголошені у латинських віршах⁵.

Крім того, треба звернути увагу на переміщення наголосу, що відбувалися у певних словах латинського походження. Загалом же місце наголосу не змінилося; однак є кілька виключень. Траплялося,

зокрема, так, що наголос складного дієслова переміщувався з префікса на корінь, перша голосна якого часто вимовлялася. Таким чином, *contīnet* було замінено на *conte net* у розмовній мові (іт., ісп. *contie ne*, фр. *contie nt*). Тексти рясніли прикладами такої “перебудови”: *depremit, displacet, incadit* і т.д., а у віршуванні наголос часто ставився на передостанній склад навіть коли голосна не змінювалась: *indu it, invo cat, retu lit* і т.д. Хоча в таких випадках у класичну епоху передостанній склад був коротким, переміщення наголосу все одно відбувалося, оскільки кількісний ритм зник і правило передостаннього складу втратило силу.

Іншою групою слів, в яких відбувається переміщення наголосу була група, де передостанній склад складається з короткої голосної, за якою слідує *muta cum liquida*. Відомо, що класичний наголос мав тип *i ntēgrum*. У розмовній мові передостанній склад був закритим і наголошеним: *inte g-rum*; див. іт. *inte ro* та *intie ro*, ісп. *ente ro*, фр. *entier*. В Середньовіччі шкільні вчителі і поети не розуміли цієї еволюції і правил античних граматистів. Вони вимовляли *inte grum*, але знали, що за Донатом це слово має вимовлятися *intēgrum* і прагнучи відновити класичну просодію часто замінювали слова *arātrum, theātrum, candelābrum, lavācrum, dolābra, salūbris, delūbris*, в яких передостанній склад був довгим від природи, на *a ratrum, the atrum, cande labrum, la vacrum, do labra, sa lubris, de lubris*.

Зазначимо, що у пропарокситонах типу *filiolum, mulierem, parietem* наголос перемістився з *i* (або *e*) на наступну голосну, яка є довгою і закритою, див. іт. *figliuolo*, ісп. *hijuelo*, фр. *filleul*, староіт. *mogliera*, ісп. *mujer*, старофр. *moillier*, іт. *parete*, ісп. *pared*, фр. *paroi*. Вже в поезії пізньої латини можна часто зустріти довгу голосну у словах *viōla, liliōla, filiōlus, muliērem, pariētem* і т.д.

Розмовна латина Пізньої Римської Імперії зазнала багато інших фонетичних змін. Тут ми згадаємо лише ті, що мають особливе значення для середньовічної латини.

Голосні *e* та *i* у з'янні були закритими, а потім перетворилися у напівприголосну у: *vinea > vinya > іт. vigna, ісп. viña, фр. vigne*.

Автор Appendix Probi застерігав своїх учнів не писати *vinia, cavia, lancia, calcius, baltius*, слова, які багаторазово зустрічаються у латині епохи Меровінгів. Паралельно *o* та *u* в з'янні замінюються на напівголосну; див. *App. Probi: vacua non vaqua, vacui non vaqui*. Іноді ці голосні просто зникали. Замість *quietus, Neapolis, duodecim* казали

quetus, Napolis, dodeci (вимова, що відобразилась у сінізегах середньовічної поезії).

Перед початковою групою *sp, sc, st* з'являється протетична голосна: *ispiritus* або *espiritus, escola, estella, espectare* (часто писали *expectare* і плутали зі складним дієсловом *ex-spertare*); і навпаки *Spania* замість *(H)ispania*.

Напочатку імператорської епохи інтервокальне *v* та напівприголосна *u* перетворилися на білабіальний щілинний (β); звідси, плутанина між *v* та *u* наприклад у написах: *devere, iuvente* < *debere, iubente*, і в Appendix Probi, де зустрічається між іншим *baculus non vaculus, tabes non tavis, plebes non plevis, alveus non albeus*. Пізніше білабіальне *u* стало лабіо-дентальним (*v*); колишня артикуляція збереглася тільки після *g* та *q* (*lingua, aqua, qualis*). Тоді ж германці мали ще один білабіальний звук у словах таких як *werra, wardon*. Коли римляни запозичили ці слова, вони спробували передати цей звук буквосполученням *qu: querra, quardare*.

Приклади, які ми читаємо у Appendix Probi показують, що звук *u* між голосними або після приголосної розчиняється у наступній схожій голосній. Таким чином, *quomodo* скорочується до *comodo* і *comoto* вже у помпейських написах.

Придихання (аспірація) *h*, яке ще у до літературну епоху почало зникати, у пізнішій латині сполучувало лише орфографічним знаком, через що виникало багато непорозумінь: з одного боку *ac, ortus, oroleum, adus* замість *hac, hortus, hordeum, adhuc*, з іншого *habundare, perhennis, chabere, hanelare* (фр. *haleiner*) замість *abundare, perennis, cohibere, anhelare*.

На жаль, ми не можемо детально зупинитися на еволюції звуків *y, dy, gy* (= *i, di, de, gi, ge* перед голосною), тому дамо лише кілька прикладів результатів цієї еволюції: *iam* > іт. *gia*, ісп. *ya*; *diurnum* > іт. *giorno*, фр. *jour*; *radium* > іт. *raggio*, ісп. *rayo*, фр. *rai*; *cirrigia* > іт. *correggia*, ісп. *correa*, фр. *courroie*. Ця еволюція відбувалася ще за імператорських часів, що видно з написів та текстів цієї епохи, наприклад: . Звуки *ty* і *ky* зазнали аналогічної асибіляції. На дошках проклять II-III ст. можна було прочитати *Vincenzus, Vincentzo* (<*Vincentius*), *ampizatru* (<*ampitiatru* < *amphitheatrum*); те саме відбувалося з *ci* перед голосною, про що свідчить плутання між *terciae=tertia, definicionis=definitionis* і т.д., слова, що з'являються у написах починаючи з II ст. У текстах Середньовіччя зустрічається

багато таких слів, як *gracia*, *spacium*, *contemplacio*, *rationabilis*, тоді як слова типу *provincia*, *offitium* зустрічаються набагато рідше.

Ge, *gi* та *ce*, *ci* палаталізувалися та асибілювалися у більшій частині Романії. В цій позиції, літеру *g* спіткала та сама доля, що й літеру *i*, наприклад: *generum* > іт.*genero*, ісп. *verno*, фр. *gendre* та *iacēre* > іт. *giacere*, ісп. *yacer*, фр. *ge sir* і слова *Troga*=*Troia*, *agebat*=*aiebat* і т.д. Перші приклади палаталізації *ce*, *ci* сягають ще у V століття, період, коли з'являється форма *intatamento*. Це явище ми розглянемо далі.

Деякі інтервокальні групи мали тенденцію до спрощення. Таким чином, *-nct-* стало *-nt-*: замість *sanctus*, *cunctus* казали і писали іноді *santus*, *cuntus* (див. іт., ісп. *santo*, тоді як у фр. *saint* палатальний звук зберігся). Набагато раніше *-ns-* скоротилося до *-s-* (панроманське явище). Ще за архаїчних часів читаємо О і автор *Appendix Probi* писав *ansa non asa*, *mensa non mesa*, але звертав увагу й на хибні аналогії: *formosus non formunsus*, *occasio non occansio*. У групі на *-mn-*, два носових звуки асимілювалися в *-nn-*, а іноді в *-mm-*. Тому часто зустрічаються форми типу *alunnius* або *sollemmo* у написах, а в Середньовіччі у текстах (див. іт. *danno*<*damnum*, фр. *somme*<*somnum*). У романських мовах траплялася певна тенденція до асиміляції у групах *-pt-* та *-ps-* (звідси слова *settembris*, *scriserunt* і т.д), а також у групах *-ct-* та *-cs-* (див. *ottobres*, *autor*, *vissi*, *visit*<*vixit*). *Ks* скоротилася до *s* і в інших позиціях, наприклад: *dester*, *iusta*, *conius*<*dexter*, *iuxta*, *coniux* і поради в *Appendix Probi*: *meretrix non menetris*, але з іншого боку *miles non milex*.

Щодо кінцевих приголосних, відомо, що *t* мало дуже слабку артикуляцію ще на початку латинської літератури. В імператорську епоху тенденція опускати цей звук була загальноприйнятою. В *Appendix Probi* пишеться: *numquam non numqua*, *idem non ide*, *olim non ili*. У проклітичних словах *haud*, *sed*, *ad*, *apud*, *quod*, *quid* кінцева приголосна втратила свою сонорність (дзвінкість) перед глухою приголосною, наприклад: *at quem*, *apud forum*, *quot scripsi*. Звідси, велика непевність в орфографії цих слів. Вагання між *apud*-*aput*, *quid*-*quit* дало врешті-решт слова такі, як *capud*, *reliquid*. Але тут треба брати до уваги зникнення *t* кінцевого у розмовній мові, що існувало ще у Помпеї: *quisquis ama valia*, *peria qui nosci amare* + *quisquis amat*, *valtat*, *pertat qui non scit amare*.

У галузі морфології та синтаксису розмовна латина також знала значних змін. Джерела дозволяють нам говорити про початок

занепаду середнього роду, який було замінено чоловічим (*vinum*>*vinus*, *hoc vinum*>*hic vinum*), але множина середнього роду у збірному значенні іноді перетворювалась у жіночий рід (*folium*>*folia*, іт. *foglia*, ісп. *hoja*, фр. *feuille*).

Іменники IV-ої відміни перейшли до II-ої, іменники V-ої відміни до I-ої (*fructus*, ген. (р.в) *fructi* як і *murus*, *muri*; *glacies*>*glacia*). За типом *niger*, *nigra*, *nigrum* починають відмінюватися *acer*, *acra*, *acrum*; *pauer*, *pauera*, *pauerum*. Оскільки часто не розрізняли слова *os* “рот, уста”, *os* “кістка”, останній іменник було замінено на *ossum*, *i* (форма прийнята святим Августином). В середині III-ої відміни нерівноскладові іменники типі *bos*, *bovis*, *lac*, *lactis* нівелюються (вирівнюються) і отримують новий називний відмінок *bovis* і *lacte*.

Відбулися певні зміни й у системі відмінків. Клична форма відходить на задній план і замінюється називним відмінком, а препозитивні звороти, особливо з прийменниками *de*, *ad*, *per*, *cum* все частіше замінюють генетив, датив, аблятив. Узагальнюється вживання акузатива після прийменників; вже в помпейських написах можна було прочитати *a pulvinar*, *cum discentes suos*.

В однині еволюція кінцевих звуків призводить до злиття акузатива і аблятива: *portam*>*porta*, *murum*>*muro*, *canem*>*cane*. Вагання між цими двома відмінками у мові проявляється також у кількох конструкціях. Немає чіткої різниці між *ubi* та *quo*, *in provincia* та *in provinciam*, *in civitatibus* та *in civitates*; акузатив починає вживатися у ролі прямого додатку дієслів *uti*, *egere*, *maledicere*, *persuadere*, *nocere* та ін., він іноді заміняє генетив ціни (*vendere aliquid decem solidos* і т.д), замість аблятива з'являється абсолютний акузатив.

Кажучи про прикметник і прислівник, слід зазначити, що часто відбувалося плутання між позитивним, вищим і найвищим ступенями порівняння. У пізніх авторів часто зустрічається *quam plures*=*complures*, *tam clarissimus*=*tam clarus*, *omnibus maximus maior omnibus*, *bonus quisque*=*optimus quisque*, *citius*, *saepius*, *superius* замість *cito*, *saepe*, *supra*. Вищий ступінь все частіше передавався за допомогою слів *magis* та *plus*, прислівник зворотом таким, як *firma mente*.

Упорядковуються форми займенників. Часто можна було прочитати *illum* замість *illud*, *illae* замість *illius*, *illo* замість *illi*. У розмовній мові відносні займенники *qui* та *quae* витісняють форми

жіночого роду *quae* та *quam*; парадигма також спрощується також злиттям форм *quod, quid, quae*.

Система вказівних займенників була надто складною, щоб вижити. Займенник *is* та *hic*, які майже не лишили слідів у романських мовах, були замінені займенниками *iste, ille, ipse*, які, до речі, часто плутають. *Ipsa* могло також мати значення *idem*. Односкладові слова *tot* та *quot* перетворилися на *tanti* та *quanti*. Прислівники *hinc, inde, unde, ubi* часто вживалися замість *ab, ex, de* + вказівний займенник.

Зворотний плеонастичний займенник часто додавався до дієслова, наприклад: *ambulare sibi, vadere sibi* або *vadere se, fugere sibi* (див. іт. *andarsi, fuggirsi*, ісп. *irse, huirse*, фр. *s'en aller, s'enfuir*).

Крім того, слід згадати, що *toti* та *quique* вживали замість *omnes*, а відносні займенники *quisquis, quicumque* плутали з неозначеними займенниками *quivis, quisque*.

Майже всі синтетичні форми майбутнього часу латинської мови зникли, не лишивши слідів у романських мовах. Вони почали зникати через надмірне вживання перифрастичних зворотів, що видно з літератури починаючи з імператорських часів. *Debere, velle, habere* + інфінітив, таким чином, часто виражали не лише обов'язок і волю, а й часову майбутню дію; див. святий Августин, *In evang Joh., 4, 1, 2 tempestas illa tollere habet totam paleam* "ця буря знесе всю соломину". У реченнях мети й наслідку дієслова *debere, velle, posse, valere* часто служили для зміцнення (підкріплення) поняття умовного способу; замість *ut hoc faciatis* часто вживався зворот *ut hoc facere debeat*.

Відкладні форми вийшли з розмовної мови; у текстах зустрічаємо *horto, uto, vesco*. Перфекти ж типу *mortuus est, secutus est* навпаки добре збереглися і навіть послужили прикладом для новацій, таких як *interitus est, ventus est*, які іноді зустрічаються у текстах Середньовіччя. Однак здається, що синтетичний пасив *laudatus est=laudatur* або перфект *habeo laudatum=laudavi* розповсюдився (поширився) лише після падіння Імперії.

Тоді як супіни виходять з ужитку – вживання інфінітива є все більш поширеним. Він часто вживається після дієслова *facere* у такому звороті, як *facere aliquem venire*, "викликати когось". У старих версіях Біблії вперше знаходимо інфінітив, якому передують прийменник *ad*: *carnem dare ad manducare* (конструкція, яка була дуже популярною у розмовній мові в Середньовіччі). Звідси,

насиченість текстів виразами типу *dare aliquid manducare* і *dare aliquid ad manducandum*.

Аблятив герундія часто замінювався дієприкметником теперішнього часу для вираження співвідношення: фраза *redierunt dicendo psalmos*, взята з *Peregrinatio Aetherae* намагалася витіснити *redierunt dicentes psalmos* і мала в собі риси романської конструкції (“повертаються псалми співаючи” (<*cantando*)).

У пізній повсякденній мові смисл прислівників підкріплювався прийменником: *in simul, in ante, ab ante, a foris, de foris, ab intus, de intus*. Багато з цих нових прислівників виступали також у ролі прийменників. Слід згадати такі сполучення прийменників, як *de ab* (>іт. *da*), *de ex* (фр. *dès*).

Характерною для пізньої латини була плутанина сполучників. Таким чином, сполучник *nam* іноді набував протиставного значення, *autem* вживався замість *nam, seu* та *vel* замість *et*. Через таке послаблення смислу велика кількість сполучників, зокрема *sed, autem, at, verum, nam, enim*, зникла з повсякденного вжитку. Але вони з’являлися у літературній латині, що було досить несподіваним: *nes non etiam et* замінює *et, ideoque, iamque, tam - quamque* та інші вирази, що містять *-que* плеонастичне (відомо, що *-que* зникло з розмовної мови імператорських часів).

Сполучник *quod* з’являється майже всюди. Часто зустрічаються звороти типу *dico quod* (або *eo quod, quia, quoniam*), *timeo quod, volo quod* (або *quatenus, qualiter, quo*), *ante quod, post quod, pro quod*.

Звичайно, відбувалося ще багато лінгвістичних змін, що заслуговують уваги, але про них ми поговоримо пізніше. Додамо лише кілька загальних фактів, що стосуються лексики. Односкладові слова часто замінювалися дво- або багатоскладовими. Таким чином, *eo, eunt* стали односкладовими, а *is, it* були усунені з відмінювання і більше не відмінювалися у теперішньому часі, який у пізній латині мав форми *vado, vadis, vadit, imus, itis, vadeunt*, про що свідчать тексти. Зменшувальні слова та ітеративні дієслова були більш експресивними ніж прості слова. Казали переважно *agnellus* замість *agnus*, *cantare* замість *canere*. Складні дієслова підкріплювалися додаванням нового префіксу, наприклад: *adpertinere, supererelevare*.

Незважаючи на зміни, описані вище, розмовна мова Пізньої Римської Імперії загалом зберегла латинську структуру, а падіння римської влади не призвело до безпосередніх новацій.

¹Про вивчення адміністративного стилю Римської Імперії див. A.Fridh, Terminologie et formules clans les Variae de Cassiodore, Göteborg, 1956; ²детальне дослідження цього аспекту див. Chr. Mohrmann, Etudes sur le latin des chrétiens, I-III; ³див. E.Löfstedt, Syntactica, II с. 452 і 453 та Late Latin с. 81 і 82; G.A.Beckmann, Die Nachfolgekonstruktionen des instrumentalen Ablativs, с. 84 і 85; ⁴Описуючи історію розмовної латини, ми зверталися до підручників романістів. Поглиблено дослідив це питання V.Vдддпnen, Introduction au latin vulgaire; ⁵див. Т. Andre , Bulletin de la Soc. de linguistique de Paris, L III, 1957-1958, с. 138-139 приклади було взято з Latomus, XV, 1956, с. 354. Просодичні зміни, про які говориться вище описані у Introduction a l'e tude de la versification latine me die vale, с. 10-11.

Г.М. Насенко, канд. філол. наук

ПРИЧИНИ ЗВУКОЗМІН У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена розглядові проблеми причини звукозмін у сучасній історичній фонетиці та фонології української мови.

The present article deals with the prolem of causes of phonetic changes in historical phonetics and phonology of the Ukrainian language.

Проблема причин мовного розвитку перебувала в центрі уваги дослідників ХІХ століття. Аналізуючи всі відомі на той час концепції, Ф. де Соссюр відзначав: «Вплив клімату, расова схильність, тенденція до найменшого зусилля існують постійно або принаймні довго – тоді чому ж вони діють лише час від часу, то в одній точці фонологічної системи, то в іншій? В історичній події повинна існувати причина, що її зумовила, - проте ми так і не знаємо, що ж саме в кожному випадку спонукає до зміни, причина якої в загальному вигляді існує вже віддавна.»¹ Внутрішні процеси, пов'язані з перетворенням фонологічних систем, пізніше особливо цікавили А.Мартіне, котрий обгрунтував ідею «принципу найменшого зусилля» як першоджерела мовного розвитку. Він принципово стверджував, що діахронічні закономірності неможливо зрозуміти без структурного підходу до звукового боку мови, для цього ж необхідно враховувати реальні акустичні і/або артикуляторні

ознаки фонем². Таким чином мовознавство зосередилося на дискретних змінах у мові та перебудові системи на їх основі, перенісши розв'язання проблеми причини мовних змін в цілому на XXI століття³.

Водночас вихідна ідея про первинність семантики та вторинність форми вираження, узгоджена з розумінням мови як найважливішого засобу комунікації, багато в чому визначає її сучасне тлумачення. «Головне призначення мови – передати інформацію, її зміст у найбільш доступній для сприйняття формі. Якщо в якому-небудь сегменті мови відбувається збій, в результаті якого знижується або повністю спотворюється рівень інформації, в ній самодовільно включається механізм для усунення змістових завалів і подачі інформації в чистому вигляді»⁴.

Згідно з таким розумінням усі інші причини мовних явищ виявляються вторинними, похідними.

У лінгвістиці склалася нині єдина теорія мовних змін, згідно з якою вони можуть мати спонтанно обумовлений характер, так і «бути наслідком креативної діяльності суспільства, підсумком його цілеспрямованого втручання в мовні процеси»⁵. У зв'язку з цим розрізняють причини позамовні: розвиток матеріальної та духовної культури людства, продуктивних сил, науки, техніки, та мовні, що, у свою чергу, поділяються на зовнішні та внутрішні⁶. Ця класифікація С.Семчинського не суперечить більш загальному розумінню взаємозв'язку та рівнозначності чинників мовних змін, що в реальному житті мови «взаємопов'язані та діють одночасно»⁷.

Особливої ваги набуває проблема чинників мовної еволюції у навчальних курсах історії рідної мови, зокрема історичної фонетики та – ширше – граматики. Саме розуміння причиново-наслідкових зв'язків між мовними фактами забезпечує дотримання методичних принципів логічності та послідовності у викладі матеріалу. Акцент на усвідомленні взаємодії та взаємозалежності зовнішніх та внутрішніх причин мовних змін допомагає опанувати значний за обсягом та різномірний за змістом матеріал одного з найскладніших історико-лінгвістичних курсів.

У вивченні історії української мови, зокрема розвитку фонетико-фонологічної системи, студенти зустрічаються з поняттями «звукового закону», «тенденції мовного розвитку», «методи та прийоми порівняльно-історичного вивчення мови» тощо. Початкові уявлення про них отримані з курсів «Вступу до мовознавства» та

«Старослов'янська мова». Історія української мови наповнює ці поняття живим, близьким і знайомим ілюстративним матеріалом.

За традицією, що продовжується майже з початку 20-го століття, історію формування звукової системи української мови починають з індоєвропейського періоду та процесів становлення систем голосних та приголосних у праслов'янську епоху. Цю послідовність помічаємо ще в «Курсі історії українського язика» Є.Тимченка (1927 р., 2-е вид. - 1930р.), написаного в час роботи автора в Київському університеті (1918-1930). Певною мірою ці відомості дублюють ті факти, що викладаються в курсі «Старослов'янської мови», тому акцент, як правило, переносять на рушійні сили розвитку праслов'янських діалектів та конкретні вияви тих особливостей, що формували фонетичний обрис протоукраїнських діалектних утворень.

Майже всі однотипні за результатами процеси, що їх датують епохою пізнього праслов'янського періоду та часом розпаду праслов'янської діалектної єдності, пояснюють дією закону відкритого складу. У славістиці усталена думка про те, що закон відкритого складу - це «індуктивне узагальнення, що розкриває внутрішню системність певного відрізка мовної еволюції та створює перспективу причинного тлумачення».⁸ Відкриття закону відкритого складу пов'язують з іменами Лескіна та Бодуена де Куртене. За різними концепціями, він дозволяє об'єднати однотипні за умовами та результатами від 6 до 11 звукових процесів.

Зрозуміло, що першопоштовхом до дії цього закону могли бути тільки зовнішні причини, що їх і пов'язують сьогодні з періодом Великого переселення слов'янства. Спостереження за появою артикуляційно найбільш зручного складу в різних мовах світу приводять до висновку про залежність від «постійного процесу етнічного змішування, коли в мовну єдність вливаються все нові носії інших мов, для яких на етапі засвоєння мови-суперстрату певну роль відіграє простота артикуляції та аудіювання»⁹. Основна еволюція праслов'янської мови хронологічно відбувалася в період «після великого переселення народів, коли слов'яни за прикладом германців широко розповсюджуються на території Європи і, очевидно, активно асимілюють чужі етноси»¹⁰.

Отже, праслов'янські прояви в українській мові відчутні. Це значна сукупність звукових процесів, що так чи інакше відроджують сильні праслов'янські тенденції. Переважання відкритих складів в

українській мові «є залишком закону відкритих складів, який колись діяв у праслов'янській мові і припинив свою дію в давньоукраїнській мові XI-XII ст. Але тенденція до відкритості, артикуляційне узвичаєння відносити приголосні до наступного складу, а не до попереднього, зберігається досі»¹¹. Це значні комплекси звукозмін, які з точністю до навпаки відновлюють давні узвичаєні сполуки голосних і приголосних після втрати зредукованих голосних (приблизно середина XI – кінець XII століття) та зумовлюють витворення нових особливостей української мови, що все більше її більше відрізняють її від сусідніх мов та формують її неповторний звуковий образ.

Дослідники певні в кваліфікації цих змін як каузально зумовлених. Усі вони так чи інакше пов'язані з саморозвитком мовної системи, і причину кожної наступної можна пов'язувати з попередніми: так визначаються генетичні поштовхи до самовдосконалення, саморозвитку, передусім до симетричності.

Друга група змін може бути визначена як пов'язана з зовнішніми впливами, зокрема із субстратними. Субстратних явищ у звуковому розвитку української мови знаходимо небагато. Так, скажімо, кваліфікують сьогодні появу фрикативної фарингальної артикуляції на місці зімкненої задньоязикової внаслідок засвоєння скіфського субстрату - процес, що з погляду історичної фонології кваліфікований як спірантизація *g (Ю.Шевельов). Існують спроби визначення більш глибоких, ще доіндоевропейських субстратів, що позначилися на формуванні деяких особливостей української мови, зокрема мови трипільської культури в перебудові праслов'янських діалектів у час дії закону відкритого складу (Ю.Мосенкіс).

Субстратні джерела певних звукозмін можуть сприйматися скептично. Скажімо, тюркські, чи інші джерела такого явища, що відоме сьогодні як повноголос (повноголосся), може бути припущенням (Ю.Шевельов), або - встановленою даністю («повноголосні форми в східних слов'янських мовах... могли з'явитися внаслідок асиміляції нелов'янського населення (тюркського, угро-фінського, балтійського»)¹² «Хоча довести цього не можна, але існує можливість, що повноголос у протоукраїнських (як і проторосійських та протобілоруських) діалектах слід аналізувати на тлі контактів між східнослов'янськими та сусідніми тюркомовними племенами»¹³.

Водночас усі дослідники помічають, що нині мовознавство змушене приймати «более широкое допущение ряда предрасположений» до появи та перебігу окремих мовних змін¹⁴. Так акад. О.Трубачов висловився з приводу кваліфікації акання, яке розуміють або як вельми архаїчну рису, пов'язану ще з праслов'янською диференціацією довгих і коротких, або як наслідок втрати зредукованих. Тому сьогодні дуже активізувалися пошуки субстратних елементів у звуковій системі української мови, хоча назагал їх виявляється не так і багато: крім згаданого іранського, припускають впливи балтійського (акання, послідовне ствердіння шиплячих та [r']) та фіно-угорського (перехід [l]>[ŷ], редукція та асимілятивне звуження голосних).

Складнішим залишається питання про стимулювання звукозмін унаслідок мовних контактів, передусім із польською, балканськими, білоруською, російською мовами. Вони призводять передусім до запозичення нових фонем, що, як правило, заповнюють вакантні місця у фонологічній системі. Так в українській мові з'явилися нові фонemi /g/, /dz/, /dž/, /c/, але остаточне їх закріплення сталося завдяки тому, що алофони відповідних елементів з'являлися закономірно внаслідок внутрішньо зумовлених фонетичних процесів.

Нерідко те саме явище з погляду різних підходів може бути пояснене неоднозначно. Нагромадження наукових даних часто коригує попередні результати. Так, скажімо, сакраментальне питання втрати зредукованих, що відбувалося, як відомо, в усіх слов'янських мовах, з погляду історичної фонології трактується в дусі «тиску системи», що, маючи ізольованими дві надкороткі голосні, позбувається диференційної ознаки часокількості та вирівнює систему голосних середнього підняття. З погляду ж історичної морфонології це явище може бути пояснене так: як розвиток протиставлення голосної фонemi та фонематичного нуля, до того відсутнє в звуковому ланцюжку¹⁵.

З погляду історичної фонетики перехід початкової сполуки [je] в [o] - це зміна перед голосним переднього ряду, крім [ь]. З погляду історичної фонології - це втрата фонemi /j/ в позиції перед лабіалізованими голосними та продовження переходу [e~] в [o], з погляду ж історичної морфонології - це асиміляція за рядом двох голосних у морфологічно сильній позиції.

Особливе значення сьогодні у розгляді причин звукозмін займають діалектні дані, що пояснюється статусом історичної

діалектології як рівноправної з історією літературної мови складової історії мови в цілому¹⁶. Так, зафіксовані у гуцульських говірках Сучавщини (Румунія) «рефлекси давньої фонемі */o/ у нових закритих складах у позиції після негубних приголосних - [yi], [yu], [uy], [ы]», суттєво підважили поширену в українській історичній фонології думку про різні шляхи розвитку давньої фонемі */o/ у нових закритих складах у південних і північних українських діалектах... гуцульські діалектні свідчення підтвердили єдність шляху змін - через дифтонгізацію, хоча північна і південна діалектні зони неоднаковою мірою зберегли до сьогодні ці етапи розвитку»¹⁷.

Окремо слід відзначити афективний чинник як моделюючий у певних зрушеннях: *смалити* - *ималити*, *скребити* - *шкребити*, та вплив народної етимології, дотепер мало дослідженої.

Проникнення в таємниці фонологічних процесів відкриває перспективи прогнозування наступних звукозмін. Скажімо, тенденція до скорочення кількості голосних фонем, що зараз налічує б одиниць, може призвести до перетворення /y/ на алофон фонемі /i/¹⁸, що викликало б появу значної кількості омонімів, а тому до таких змін виникають стримуючі протилежні процеси.

Проблема причини звукозмін навряд чи може бути коли-небудь вичерпаною до кінця, так само як нескінченним уявляється і процес наукового пізнання. Поза сумнівами, в кінцевому підсумку кожен із чинників виявляється пов'язаним із іншими, і напрям будь-якого з перетворень зумовлений їх комплексом.

¹Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. - К., 1998. - С. 189. ²Алпатов В.М. История лингвистических учений. - М., 2001. - С.290. ³Алпатов В.М. Сто лет спустя, или сбываются ли прогнозы? // Вопросы языкознания. - 2003. - № 2. - С. 118. ⁴Туманян Э. О природе языковых изменений // ВЯ - 1999. - № 3. - С. 96. ⁵Там само.- С. 86. ⁶Кочерган М.П. Загальне мовознавство. - К., 1999 - С. 200. ⁷Там само. ⁸Кудрявцев Ю. Очерки по русской исторической фонологии и морфонологии. - Тарту, 1996. - С. 33. ⁹Там само - С. 43. ¹⁰Там само. ¹¹Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. - О., 1996. - С. 118. ¹²Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. - Д., 1998. - С. 132. ¹³Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. - Х., 2002. - С. 136. ¹⁴Грубачев О.Н. Из истории и лингвистической географии восточнославянского освоения // Вопросы языкознания - 2000. - №5. - С. 17. ¹⁵Кудрявцев Ю. Знач. праця - С.58-60. ¹⁶Пор.: Успенський Б.А. История русского литературного языка. (XI-XVIIвв.) - М., 2002. - С. 7. ¹⁷Гриценко П. До цілості: гуцульський діалект у дослідженнях Я.В.Закревської // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. - Л., 2000. - с. 27-28. ¹⁸Шевельов Ю. Там само- С.97.

ЛАТИНСЬКА МОВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ

В цій статті розглядається становище та функціональні особливості латинської мови на українських землях, які перебували під владою Великого князівства Литовського та Польщі, а згодом — Речі Посполитої.

This article consider a status and functional features of the Latin in the society on Ukrainian lands what were in the power of Great Principality of Lithuania and Poland in 16-th century, and later in Rzecz Pospolita.

Сучасна мовна ситуація в Україні склалася не останнім часом, а веде свій початок, як не дивно, із середніх віків, і полягає в неопозитивному ставленні суспільства до української мови. Здебільшого сфери застосування тієї чи іншої мови та співвідношення мов у певний період української історії розглядаються істориками взагалі та істориками мови зокрема досить поверхово. Рамки цієї статті не дають змоги докладно проаналізувати це питання, тому обмежимося, спираючись на відомості б т. *Історії України-Руси* М. Грушевського, розглядом ролі латинської мови в суспільстві на українських землях, які в XVI ст. перебували під владою Великого князівства Литовського та Польщі, а пізніше — Речі Посполитої, де й польська мова перебувала в ненабагато кращому становищі, ніж мова українська.

Суспільно-культурний і духовний рух у Польщі XVI ст. мав великий вплив на еволюцію українського життя, щоправда, більше негативний, ніж позитивний. Попри свою скороминушість і поверховість, цей рух сильно сколихнув вищі кола, шляхетські та духовні, польської спільноти. У протистоянні польського й українського елементів він також різко перекинув шальки терезів на польську сторону. До того часу польський елемент мав перевагу здебільшого лише як державний первень. З культурного боку приблизно аж до другої чверті XVI ст. Польща не мала чим викликати захоплення у Русі, залишаючись «задвірком» Європи, не маючи не лише самостійності, а й будь-якого жвавого руху в культурній сфері¹.

В літературі панувала латина, далека й чужа для суспільства, й таким же далеким від сучасного життя і мертвим був зміст літератури цією мовою — найчастіше — збірки латинських проповідей, житія тощо. Народна література писалася польською мовою й обмежувалася переважно побожними піснями та перекладами святого письма, дидактичними та гумористичними віршами. У будь-якому випадку, українське письменство не мало чого перейняти у польського письменства XV — початку XVI ст. Українські книжники мали достатньо свою теологічно-моралістичну літературу: учительні євангелія, легендарії, збірки житій, а також чималу літературу отців церкви, більш давню та якісно кращу, ніж західна. Тому у них не було потреби звертатися до латинських книжок².

Широкий шляхетський загал Польщі тривалий час гордував західною освітою й наукою, які не могли, на його переконня, навчити шляхетську дитину чомусь корисному, та й не мав він інтересу як до нової, гуманістичної, так і до старої, схоластичної, вченості. Прусія, як васальна держава, насичувала Польщу друкованими виданнями реформаційного спрямування, не лише німецькими та латинськими, але й польськими. В цей час (перша половина XVI ст.) постає письменство народною, польською, мовою, лише воно могло зацікавити цю слабко вишколену польську спільноту. Поширювалися у рукописах і друкувалися деякі переклади й компіляції латинських (поряд з німецькими й чеськими) книжок і оригінальні твори проповідників реформації та оборонців католицтва, які, намагаючись залучити до своїх лав слабкий у знанні латини шляхетський загал — жінок, маломіщан, слуг, селян, — починають писати свої твори польською мовою. Ще в середині XVI ст. польська мова вважалася некультурною, вульгарною, з якою можна було звернутися до поважної людини, лише попередньо перепросивши. Через це в Польщі поширювалися чеські книжки, мова яких вважалася більш культурною й літературною³.

Після Люблінської (1569), а особливо після Берестейської (1596) унії на українських теренах запроваджувалися порядки, які відповідали польському праву. Це спричинилося до того, що мовна ситуація стала являти собою неабияку проблему. Мовою вченості залишалася сторослов'янська, тоді як у Західній Європі такою була латина. При їх зіткненні з'ясувалося, що латинська мова з її багатою

писемністю «вражала своєю величчю, знищувала вщент слов'янство своєю видимою зверхністю»⁴.

Уживання в Україні латинської мови означало, що якимось аспектом свого культурного та політичного життя ця країна входила в той регіон, де латина була мовою правових актів, школи й науки, більшості літературних жанрів. Латинська мова була в ужитку вже в канцелярії Галицько-Волинського князівства XIII—XIV ст., а з середини XIV ст. стала насаджуватись і чужинецькою адміністрацією. У літературному процесі України другої половини XV ст. певну роль відігравали й латиномовні твори. Їхнє поширення пояснюється роллю латини в середньовічній школі та навчанням деяких вихідців з українських земель у закордонних університетах. Та й дехто з латиномовних авторів, не будучи східнослов'янського походження, вважали себе українцями-русинами в територіально-політичному розумінні. Поміж таких «територіальних русинів» і представники новолатинської ренесансної поезії⁵. Паралельно зі стереотипом «територіального русина» формується його більш політизований аналог — ментальний стереотип шляхти *gente Ruthenus natione Polonus*⁶. Однак з часом латина й латиномовна освіта дедалі більше асоціювалася з католицизмом, а латиномовна літературна творчість стала сприйматися як чужорідна (скажімо, С. Оріховський «латинські науки пізнав нерано, тому що до латинського обряду мав крайню відразу»⁷), в наслідок чого обмежувалися й контакти української культури із західноєвропейською. Кількома століттями пізніше Микола Костомаров, порівнюючи характер освіти й виховання Речі Посполитої та Росії того часу, віддавав перевагу останній, оскільки, як не парадоксально, ця перевага полягала у незнанні латини переважною більшістю руських. «Хоч би яким жалюгідним був образ нашої багатвікової неосвіченості, пише Костомаров, але коли порівняємо його з польською освіченістю, то змушені будемо визнати, що ми нічого не програли, а надто виграли від незнайомства з латинською граматикую. Руська людина не знала того, що знав поляк, однак була значно практичнішою в житейській питаннях, краще розуміла свою вигоду і взагалі більше зберегла в собі здатність до предметного, а не формального знання»⁸. Лише згодом, особливо в часи київського митрополита П. Могили, православні зрозуміли, що слід мати й власні латиномовні освіти та писемність, унаслідок чого грецька мова відійшла на другий план, а у бібліотеках православної

шляхетської верхівки частину українських рукописних пам'яток переважала література латинською та польською мовами. Книгозбірні мали також середні шляхтичі та міщани. Адже «Русин крім мови грецької, слов'янської й польської мусить уміти й латину, аби були людьми просвіченими, а не простаками — в справах громадських, так само як і відповідаючи в питаннях віри», як мовилося в збірному творі «Λίτος, albo kamień...» (1644).

В другій половині XVI ст. на українських землях Речі Посполитої виникають кілька культурних центрів. В 1570-х роках в Острозі завдяки князеві Костянтину Костянтиновичу було зібрано громаду культурних сил, які в 1576 році заснували школу, вперше п'ятьма роками пізніше згадану Посевінім: «Habent autem ii duces, qualis est Ostrogiae et Slucensis, typographias et scholas, quibus schisma fovetur»⁹. Згодом письменник-уніат Я.-І. Суша писав в своєму творі *Saulus et Paulus*: «Non slauonicae duntaxat linguae, sed grecarum iuxta atque latinarum artium erexit palestram»¹⁰. Тому сучасники називали її «триязычним ліцеєм» (*trilingue lycaeum* — в *De bello Ostrogiano* (1600) Пенкальського — чи не вперше), а також «колегією», «школою грецькою» або «грецько-слов'янською», навіть, як Герасим Смотрицький чи митрополит Іпатій Потій, «академією». В останньому М. Грушевський вбачав намагання засновників школи зробити з неї заклад європейського вищого академічного типу. Проте для цього бракувало наукових сил. Хоч князь К. Острозький міг запросити вчених з усієї Європи, він побоювався залучати до школи неправовірний елемент, тому звернувся до папи римсько з проханням надіслати для потреб школи вчених грецької віри. Згодом (1603) він отримав з Риму листа від В. Рутського, в якому той запевняв, що в усій Греції не знайти ученого чоловіка¹¹.

Іншими культурними центрами України в середині XVI ст. були двір князя А. Курбського¹² та Львівська братська школа. Значною вадою програми останньої первісно була відсутність курсу латинської мови, що зумовлювалося намаганням її фундаторів створити заклад, в якому на відміну від латино-польських в основу покладено було викладання слов'янських і грецьких дисциплін. Але ця відсутність виявлялася справою швидше вимушеною, ніж добровільною. Офіційно ввести вивчення латини в програму школи дала братчикам грамота короля Сигізмунда, випрошена князем К. Острозьким і воєводою Скуминим-Тишковичем на варшавському сеймі 1592 р. В якій король, крім іншого, підтверджував право

братства на сторення «*scholae pro tractandis liberalibus artibus*», яка за тодішніми переконанням не могла існувати без латинської мови. Першу документальну згадку про науку латинської мови, датуючи 1604 р., коли ректором братської школи був призначений її ж вихованець Йов Борецький, зобов'язаний учити по-грецьки й по-латинськи, — подає *Літопис львівського братства*.

Вплив єзуїтської школи на культурне життя в XVI ст. був значним. Уся вага єзуїтської шкільної системи полягала в засвоєнні культурних мов — латинської та грецької. Особливо наголошувалося на вивченні латини: до цілком вільного володіння нею усно й письмово та виробленні техніки віршування й писання прози. Інші дисципліни не мали окремих курсів. «Проста мова», *lingua vernacula*, польська, не кажучи про українську, майже цілком нехтувану, виконувала службову роль, не будучи предметом студій. У польському письменстві це позначилося занепадом польської мови й пануванням латини та латинсько-польською макаронічністю, що вважалося ознакою освіти. Засвоєння латини й латинського стилю та поверхових ознак «ерудиції» були головним завданням *trivii* — нижчої єзуїтської школи. Переважна більшість учнів після закінчення курсу полишала її, та й сама школа дуже обережно допускала своїх учнів до *superiorum* — вищих класів. Тому освіта більшості обмежувалася знанням латинської (менше — грецької) мови й стилістики¹³. Попри негативні сторони єзуїтської освіти, пересічний загал, який бажав для своїх дітей якоїсь, хоч поверхової, освіти та знань латини, віддавав перевагу цим школам завдяки їх близькості та дешевизни. Через це тривалий час не припинявся вплив дітей православних до єзуїтських шкіл. Як наслідок, не зважаючи на свою віддаленість, чималу популярність здобули єзуїтські колегії у Вільні та Ярославі¹⁴.

Проповідник-єзуїт П. Скарґа писав, що «тільки дві є мови, котрими розповсюднена і закріплена по всім світі віра сьвята, і без них ніхто не може опанувати ніякої науки, а особливо духовної — грецька і латинська». Не лише тому, що інші мови з часом змінюються, на відміну від тих двох, «але також і тому, що тільки на тих двох языках держить ся вся наука, а переложити їх на інші мови не можна добре... З словянським языком ніхто не може бути ученим, і вже тепер його зовсім ніхто не розуміє добре... І тому попи ваші мусять удавати ся до польського за толкованнем, коли хочуть щось зрозуміти в словянським»¹⁵.

Так склалася ситуація, в якій латинська мова набула домінуючого значення в системі гуманітарної освіти на теренах Правобережної України. Кількома десятиліттями по тому латина почала й на Лівобережжі переважати грецьку й навіть старослов'янську, не кажучи вже про українську, яка й надалі залишалася здебільшого поза увагою освіти.

¹Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 6. – 1995. – С.412. ²Там само. – С.413. ³Там само. – С.414. ⁴Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 124. ⁵Українська література XIV—XVI ст. Вступ. ст. і ред. тому В. Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. – К., 1988; Українська поезія XVI століття / Упоряд., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка. – К., 1987. – 287 с.; Radyszewski R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – Cz. 1: Monografia; Kraków, 1998. – Cz. 2: Antologia (p.t. Roksołański Parnas). ⁶Яковенко Н. М. Політична культура еліт // Історія української культури у 5-ти томах / Ред. кол. Б. Є. Патон (гол.ред.) та ін. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 363. ⁷Оріховський С. Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 228. ⁸Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. – К. 2002. — № 1. – С. 83–84. ⁹Грушевський М. Зазначена праця. – С.441. ¹⁰Там само. – С.485. ¹¹Там само. – С.484-485. ¹²Там само. – С.441-442. ¹³Там само. – С.451-452. ¹⁴Там само. – С.455-456. ¹⁵Там само. – С.458-459.

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

Л.І. Волкова, канд. філол. наук

ПРО МОТИВОВАНІСТЬ ФІЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ

У дослідженні здійснено аналіз мотиваційних ознак, на базі яких утворилися сучасні фізичні терміни; досліджено фізичні терміни з позицій як відображення ними пізнавального процесу в цілому, так і відносно утворення ними певних фрагментів наукової картини світу.

The research made the analysis of the motivation features which were the basis of modern physical terms. Physical terms are studied either as to their ability to describe the perceptive world or as to their creation of certion fragments of the scientific picture of the world.

Різні дослідники дають дещо відмінні характеристики мотивованості. У мовознавстві немає навіть єдиного усталеного терміна на позначення цього явища. О.І. Блінова¹ висвітлює питання відношення терміна до мотивованості-немотивованості й доходить висновку, що велике значення при творенні терміна має вдало обрана внутрішня форма, яка слугуватиме знаряддям пізнання й розвитку наукового поняття. У праці О.А. Макарихіної² досліджено дві характеристики терміна – семантичну ідіоматичність та мотивованість, які дослідниця відносить до однієї властивості мовної одиниці, що позначає підходи до неї з протилежних боків: чим більше ознак поняття відображено у формі терміна, тим вища його мотивованість, тим меншою буде його ідіоматичність і навпаки. Дослідження Б.А. Зільберта³ також присвячене мотивованості лексичних одиниць. В окремому розділі цієї роботи здійснено аналіз зв'язку мотивованості знака з проблемою форми і змісту. З огляду на сказане, стає зрозуміло, що, вивчаючи мотивованість лексичних одиниць, розглядів термінологічної мотивованості лінгвісти приділяли недостатньо уваги. На нашу думку, дослідження мотивованості термінів може допомогти в упорядкуванні термінології, полегшити обмін науковою інформацією.

Аналіз мотивованості лексичних одиниць не можливий без розуміння питання внутрішньої форми слова. Це поняття мовознавці тлумачать неоднозначно. Так, у лінгвістиці існує проблема розмежування внутрішньої форми й етимології лексичних одиниць. Т.Р. Кияк⁴ розрізняє етимологічну й узуальну внутрішню форму. Головна відмінність між ними полягає в тому, що етимологію “розглядають переважно гіпостазовано, безвідносно до синхронного стану лексичного значення, в той час, як іманентно властива кожному слову внутрішня форма для носіїв мови не завжди має прихований характер, незважаючи на можливе суб’єктивування її відтінків, особливо у разі сприйняття й інтерпретації апіорі”⁵. Наведемо приклад такої відмінності узуальної й етимологічної внутрішньої форми. Етимологічна форма фізичного терміна *атом* походить від грецького *atomos*, що означає *неподільний*. Сучасна ж наука довела подільність атома, і тепер цей фізичний термін, позбавлений етимологічної внутрішньої форми, має таке значення: *...частинка простої речовини, яка є найменшим носієм хімічних властивостей розглядуваного елемента*⁶. Таким чином, етимологічна й узуальна форма наведеного терміна не збігаються, тому можна погодитись, що вчення про внутрішню форму ширше за етимологію. На нашу думку, внутрішня форма є синхронним явищем, адже етимологічні дослідження здатні віднайти і реконструювати іншу внутрішню форму, що може бути зіставлена з іншим значенням. Таким чином, відмінною рисою цих внутрішніх форм буде їх відповідність різним епохам розвитку мови, де вони мотивовані по-різному.

Мовознавці розрізняють імпліцитні та експліцитні внутрішні форми. Імпліцитні внутрішні форми притаманні простим словам, що переважно належать до автохтонної лексики. Тут термін *внутрішня форма* можна сприймати, на думку Т.Р. Кияка, як невлучний, оскільки внутрішня форма не притаманна словам, це люди її “приписують” словам: “самі носії мови виокремлюють із лексичного значення відмінну ознаку, ... беручи її за внутрішню форму, структуруючи її з усього відомого їм змісту одиниці”⁷.

Поняття *інерція*, *іскра* та ін. ілюструють випадки, коли в залежності від комунікативної ситуації релевантними можуть бути різні значення денотата. Так, у звичайному мовленні слово *інерція* означає “брак ініціативи, бездіяльність, небажання змін”, у фаховому фізичному тексті – *властивість матеріальних тіл зберігати вектор своєї швидкості в інерціальних системах відліку*⁸; *іскра* у

загальноживаній мові може мати значення блискітки, у субмові фізики – *вид самостійного нестабільного газового розряду*⁹. Серед цих значень завжди можна віднайти регулярну, детермінантну ознаку, яку можна розглядати як внутрішню форму непохідного слова.

Набагато легше віднайти внутрішню форму в похідних одиниць, де вона визначається морфемною структурою слова: кореневою морфемікою, словотворчим формантом. Для похідних одиниць характерна експліцитна внутрішня форма. Словотворчий формант визначає внутрішню форму лише частково, адже словотвірне значення може бути притаманне словам зі спільною морфемною будовою.

Форманти і модифікатори, що лежать в основі словотворення, суттєво впливають на внутрішню форму. Тому розглянемо фізичні терміни, утворені різними словотвірними засобами (до класифікації не залучено можливі комбінації внутрішніх форм із трьох і більше основних утворень).

I. Непохідні одиниці: *вакуум, бар, грам* та ін.

II. Деривати: 1) граматично похідні одиниці, тобто модифікації одних і тих же внутрішніх форм: *нескінченний, невзаємодіючий, неадитивність* та ін.; 2) переосмислення: *плече, хвіст, частинка, дивність* та ін.; 3) розгортання: *деформація, іонізація, розсіювання* та ін.; 4) пролексематична композиція: *випромінювач, іонізатор, збурювач* та ін.

III. Двоосновні терміни: 1) лексематична композиція: *чорне тіло, опір джерела, рідкий стан* та ін.; 2) композиція з другим розгорнутим елементом: *точка топлення, енергія активації, енергія розпаду* та ін.; 3) композиція з першим розгорнутим компонентом: *обертання спектра, добір імпульсів* та ін.; 4) композиція з двома розгорнутими компонентами: *магнітне екранування, різнойменна електрика, вакуумне сподівання* та ін.; 5) композиція з пролексематичним першим компонентом: *лічильник поділів, лічильник альфа-частинок* та ін.; 6) композиція з пролексематичним другим компонентом: *ангармонічний осцилятор, щільна детектора, кутовий вимірник* та ін.; 7) композиція, що включає пролексематичний перший компонент і розгортання як другий компонент: *оператор упередження* та ін.; 8) композиція з першим переосмисленим компонентом: *плинні кристали, демони Максвела* та ін.; 9) композиція з другим компонентом епонімом: *закон Ома*,

функція Лагранжа, правило Ленца та ін.; 10) композиція з першим компонентом відепонімом: *коріоллісова сила, лембівський зсув* та ін.

Семантичні характеристики компонентів термінів і взаємовідношення між ними є визначальними для внутрішньої форми.

Таким чином, мотивованість терміна є його структурно-семантичною власністю, яка виявляє зв'язок значення і форми термінологічної одиниці на основі співвіднесеності. Мотивований тип номінації відіграє тут головну роль¹⁰. Отже, за семантичними, словотворчими і когнітивними характеристиками узуальні внутрішні форми фізичних термінів поділяються на експліцитні та імпліцитні.

Важливим є те, що аналіз внутрішньої форми терміна не завжди може допомогти визначити його значення: *шарм, дірка, атом*. Розгляньмо детальніше історію виникнення терміна *слабкі взаємодії*. Назва “слабкі” дісталася цій взаємодії через непорозуміння, – так, для протона вона в 10^{33} разів сильніша за гравітаційну взаємодію... Це, швидше, єдина сила природи, що не скріплює речовину, а лише руйнує її. Можна було б назвати її “безпринципною”, оскільки вона не рахується з принципами просторової парності і часової оборотності, яких дотримується решта сил¹¹. З екскурсу видно, що внутрішня форма терміна не відповідає його значенню. Тому буде більш правильним розглядати мотивованість як властивість внутрішньої форми, як її відповідність значенню терміна.

Ми поділяємо думку про те, що мінімальна дефініція значення будь-якої одиниці – це перелік семантичних компонентів, необхідних і достатніх для відмежування (у парадигматичному плані) даного значення від решти одиниць мови. Інакше кажучи, внутрішню форму мовознавці іноді розглядають і як основу мотивованості.

Важливим для розрізнення внутрішньої форми й мотивованості в термінології є те, що поняття мотивованості частіше може стосуватися складних морфемних утворень і рідше характерне для непохідних слів. Особливістю досліджуваного матеріалу є те, що ясність мотивування не завжди допомагає розумінню значення слова. Прикладами тут можуть служити численні терміни, до складу яких входять символи. Тому, розкриваючи мотивованість терміна, необхідно враховувати зіставні характеристики його значення і внутрішньої форми. Мотивованість же є характеристикою, що

потенційно включається до внутрішньої форми, не розкриваючи при цьому всіх необхідних особливостей останньої.

Серед мотиваційних ознак, на базі яких утворилися фізичні найменування, слід виокремлювати, на нашу думку, такі: мотиваційна ознака є об'єктивною, тобто назви ґрунтуються на фізичних характеристиках: *лептон, рух, кутова швидкість, молекулярна дія* тощо; мотивованість термінів містить суб'єктивний фактор (відантропонімічні назви): *ефекти Д'Аламбера-Лагранжа, принципи Д'Аламбера-Лагранжа, кільця Ньютона* тощо.

Водночас значення терміна має визначатись науковою дефініцією і не завжди залежить від семантики морфів, використаних для утворення слова. Це пояснює можливість виникнення символічного типу найменувань, у яких мотиваційні ознаки виражаються опосередковано. Серед фізичних термінів виявлено такі з них: умовні терміни (*закони Дальтона, дослід Майкельсона, хвилі Де Бройля, прецесія*); назви з елементами символіки (*n-p-перехід, Ф - центри, G-парність, π -мезони, α -частинки*); аббревіатурні (*e.p.c., ЯМР, КХД, КТП* та ін.) й відаббревіатурні назви (*лазер* – аббревіатура від фрази *Light Amplification by Emission of Radiation*, що в перекладі з англійської виражає основну суть лазера: підсилення світла за допомогою вимушеного випромінювання).

Мотивованість вторинних словоутворень у фізичній лексичі, як і у загальноживаних словах, виявляється в їх структурній вивідності та семантичній похідності: *скалярний – псевдоскалярний, червоний – інфрачервоний; поріг поділу – поріг випромінювання - поріг реакції – поріг енергетичний; робота як заняття – робота як фізична величина, негативний як неприйнятний – негативний як вид заряду.*

Цікаво, що лексико-синтаксичний тип вираження мотивованості термінів визнають не всі мовознавці. Так, у праці В.М. Овчаренка висловлено думку про те, що мотивовані словосполучення не варто відносити до термінів¹². Ми ж погоджуємося з думкою С.Д. Шелова, який зазначає, що “смісл багатьох ... термінів створюється, “виводиться” за логічними і семантико-синтаксичними правилами з уже пояснених термінів. Останні зазвичай є синтаксичними і семантичними складовими нових, більш складних термінологічних утворень. Якщо значення терміна виводиться зі значення його складових, то такий термін часто називають ... “мотивованим терміном”¹³. Звідси випливає, що

лексико-синтаксичний тип мотивованості є характерним і для досліджуваної нами термінології.

Однак, на противагу внутрішній формі, значеннєва мотивованість не завжди прямо залежить від кількісного складу основ терміна-словосполучення. Наприклад: *закон Брюстера* має прозору внутрішню форму (закон природи, що був відкритий Брюстером) і дефінується у словнику таким чином: *співвідношення між показником заломлення діелектрика і кутом i_{max} повної поляризації відбитого від діелектрика світла*¹⁴. У цьому і подібних випадках визначення значеннєвої мотивованості ускладнюється.

Таким чином, мотивованість фізичного терміна реалізується категорією значення, морфологічними і лексико-граматичними ознаками, що, звичайно ж, можуть збігатися з мотивованістю термінів інших галузей науки.

Незважаючи на специфіку, фізичні терміни, залишаючись елементами лексичної системи української мови, в основному підлягають її законам. Особливості термінологічної номінації впливають зі специфіки об'єктів найменування в термінології.

Важливо зауважити, що мотивованість належить до найважливіших характеристик знака, бо “є проміжною ланкою між формою та змістом знака”¹⁵. Мотивованість терміна, як і загальноживаного слова, є показником того, наскільки виправдане саме існування даного найменування.

На нашу думку, існує необхідність дослідити фізичні терміни з позицій як відображення ними пізнавального процесу в цілому, так і з позицій утворення ними певних фрагментів наукової картини світу. Це сприятиме можливості глибше моделювати внутрішній зміст терміна, аналізувати його системні зв'язки. З огляду на це, виділяємо три типи мотивованості внутрішньої форми фізичного терміна.

1. Повна мотивованість, коли “форма виражає ознаку, що цілком входить у значення”¹⁶. Наприклад: *час звільнювання, незіттовхувальна плазма, нульова активність, люмінесцентний аналіз, бідзеркало* та ін. Наведені приклади є складеними термінами. Вважаємо, що розвиток складених термінів відповідає принципові семантичної мотивованості, що вирізняє подібні терміни як комунікативно доцільні. Сказане стосується, перш за все, дво- та трикомпонентних термінів, оскільки ступінь смислової прозорості багатокомпонентних термінів може бути дещо зниженим.

2. Часткова мотивованість, коли спостерігаємо спільну частину мовного змісту в лексичному значенні й у внутрішній формі. Наприклад: *низький вакуум, насичена величина, електричний вітер* та ін.

3. Нечітка або опосередкована мотивованість. Фізичні терміни з опосередкованою мотивованістю можна поділити на три групи: 1) терміни, що містять відепонім: *черенковське випромінення, рентгенівський аналіз, рентгенівський апарат, ньютонівський час*. Деякі з них мають значення одиниць вимірювання: *ампер, ом, фарада, вебер, рентген, кюрі, вольт, джоуль* та ін.; 2) терміни, що утворилися від загальноновживаних слів і повністю втратили відповідність внутрішньої форми своєму термінологічному значенню. Наприклад, термін *дивність* виник через те, що свого часу фізики, котрі досліджували елементарні частинки, не могли ніяк знайти пояснення явищу, яке спостерігали під час дослідження і яке, на їхню думку, виникало за дивних обставин. Згодом, провівши обчислення щодо згаданого явища, фізики винайшли нову величину: “Ця нова зберігальна величина не без іронії була названа дивністю”¹⁷. Після того термін утратив свою незвичайність і його стали вживати без лапок. Сучасна фізика дає таке визначення дивності – “*квантове число, яке характеризує кварки і адрони*”¹⁸. Наведемо інші приклади подібних фізичних термінів: *чарівність, шарм, втомленість, червона межа, рідке повітря* та ін.; 3) терміни, що містять у своєму складі символ: *Ф-центри, G-парність, S-матриця* та ін; 4) терміни, що є абrevіатурними назвами: *ЯМР, КТП, КХД, СТВ* та ін. У загальноновживаній мові частина абrevіатурних найменувань свідомо зорієнтована на реальні слова, чим забезпечується їх додаткова значеннева характеристика. За нашими спостереженнями, у фізичній термінології така орієнтація відсутня.

4. Мотивованість, коли внутрішня форма виражає ознаку, що суперечить значенню фізичного терміна: *слабкі взаємодії, атом*. Наведені приклади дозволяють говорити про можливість реалізації енантіосемії в межах досліджуваної термінології.

За нашими спостереженнями, більш поширеними типами мотивованості внутрішньої форми фізичних термінів є повна і часткова мотивованість. Отже, формальне вираження мотивованості фізичного терміна, що є знаком поняття, залежить від типу мотивації, який може бути словотвірним, лексико-синтаксичним або семантичним.

¹Блинова О.И. Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. – М., 1981. – С. 32-47; ²Макарихина О.А. Мотивированность и идиоматичность терминов // Термины в языке речи. – Горький, 1984. – С. 41-47; ³Зильберт Б.А. Система знаков языка, их значение и мотивированность. – Саратов, 1978. – 210 с.; ⁴Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. – Львов, 1984. – 162с.; ⁵Там само. – С. 12-13; ⁶Там само. – С. 18; ⁷Там само. – С.16; ⁸Біленко І.І. Фізичний словник. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К., 1993. – С. 129; ⁹Там само. – С. 132; ¹⁰Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц. – Львов, 1984. – С. 15; ¹¹Чернишевський В.Г. Юному фізику. – К., 1986. – С. 136; ¹²Овчаренко В.М. Термин, аналитическое наименование и номинативное определение // Современные проблемы терминологии в науке и технике. – М., 1969. – С.95; ¹³Петрова И.А. О некоторых условиях функционирования терминов // Термины в языке и речи: Межвузовский сборник. – Горький, 1984. – С. 33; ¹⁴Словник іншомовних слів / Уклад.:С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К., 2000. – С. 228; ¹⁵Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения: Учебное пособие. – К., 1989. – С. 34; ¹⁶Там само. – С. 39; ¹⁷Форд К. Мир элементарных частиц: Пер. с англ. – М., 1965. – С. 231; ¹⁸Біленко І.І. Фізичний словник. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К., 1993. – С. 77.

А.В.Максименко, викладач

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ В ТЕКСТАХ ОФІЦІЙНИХ ЗАЯВ З МІЖНАРОДНИХ ПИТАНЬ

У статті аналізуються особливості функціонування термінологічної лексики в текстах офіційних заяв з міжнародних питань. Визначено сфери, до яких належать виявлені термінологічні одиниці. Встановлено зв'язок між використанням у текстах різногалузевої термінології та актуальними проблемами міжнародного життя, яким присвячені ці документи.

The article is focused on the linguistic approach to the functional peculiarities of the terminology in the texts of foreign affairs official statements. Special attention is paid to determine the spheres the terms belong to and the interrelation of different terminological units with the topics of the foreign affairs official statements.

Одним із важливих напрямів наукових досліджень в україністиці є усебічний і повний опис функціональних стилів з урахуванням їх внутрішньої диференціації.

Питання науково-теоретичного й науково-практичного аналізу офіційно-ділового стилю мовлення у цілому й окремих його підстилів, насамперед законодавчого й адміністративно-канцелярського, завжди були в центрі уваги українських лінгвістів (А.П. Коваль, Н.В. Артикуца, Д.В. Горбачук, Л.М. Паламар, О.М. Сліпушко та ін.)¹. Проте особливості дипломатичного підстилю, який поряд із загальностильовими рисами має чимало відмітних ознак, мовознавцями поки досліджено недостатньо. При цьому слід зазначити, що в українській лінгвостилістиці інтерес до вивчення основних мовних параметрів текстів дипломатичних документів поступово зростає. Зокрема має місце в наукових розробках аналіз групи текстів дипломатичного листування, а також особливостей функціонування номінативних і предикативних мовних формул у текстах основних жанрів дипломатичного підстилю (О.М. Пазинич, О.М. Мацько)². Однак вони не охоплюють усієї сукупності жанрів дипломатичних документів.

Залишаються поза увагою дослідників і офіційні заяви з міжнародних питань як жанр дипломатичного підстилю офіційно-ділового стилю мовлення. Необхідність проведення лінгвостилістичного аналізу цих документів очевидна. Офіційні заяви як нова й особлива форма здійснення дипломатичної діяльності держав нерідко несуть більше смислове навантаження, ніж інші дипломатичні документи. Вони містять виклад офіційної позиції уряду з різних зовнішньополітичних питань, оцінку багатьох подій у світі, пропозиції щодо розв'язання міжнародних проблем. Водночас ці документи покликані здійснювати вплив на уряд-адресат таким чином, щоб досягти найбільшого позитивного результату. Оприлюднення у засобах масової інформації робить офіційні заяви особливими дипломатичними документами, відкритими й доступними для великої читацької аудиторії. Заяви, висвітлюючи вузькоспеціальні, але актуальні питання сучасності, є засобом швидкого реагування держави на проблеми міжнародного життя.

Об'єктом нашого лінгвістичного аналізу стали заяви уряду, міністерства закордонних справ України з міжнародних питань 1991-2003 років (86 заяв), проаналізовані нами на лексичному рівні. Це дозволило виявити наявні лексико-семантичні групи, у тому числі

термінологічні одиниці, встановити їх роль і місце у текстах цих документів, показати зв'язок з позамовними факторами.

У результаті наукового спостереження з'ясувалося, що тексти офіційних заяв тематично неоднорідні, тобто вони присвячені різним проблемам міжнародного життя, зокрема проблемам СНД (серед яких – питання утворення СНД і економічного союзу, формування Єдиного економічного простору, питання правонаступництва й зовнішнього боргу, статус Криму й Севастополя, розподіл Чорноморського флоту), проблемам збройних конфліктів, стабілізації миру, відновлення демократії, ядерної безпеки, екології, різного роду інформаційних спекуляцій, фальсифікацій і перекручень. У кількісному відношенні переважають заяви з проблем СНД (34%), воєнних конфліктів і тероризму (34%), стабілізації миру й відновлення демократії (15%), дезінформації і фальсифікацій (9%). Решту розглянутих заяв можна розподілити таким чином: заяви з проблем територіальних претензій і проблем ядерної безпеки – відповідно по 3%, з проблем екології – 2%.

Основною функцією офіційно-ділового стилю – функцією повідомлення – визначається мовностилістична своєрідність цього стилю, яка віддзеркалює точність, ясність, достовірність, конкретність, лаконічність, інформативність, логічність як усього ділового стилю, так і дипломатичного його підстилю. Різні лексико-семантичні, лексико-граматичні й лексико-фразеологічні групи, неологізми, що є номінаціями нових реалій, номенклатурні назви й спеціальна термінологія утворюють фонд лексичних засобів будь-якого функціонального стилю. Слід зазначити, що особливе місце у лексичній системі дипломатичного підстилю, як і офіційно-ділового стилю в цілому, належить термінологічним одиницям, з функціонуванням яких лінгвісти пов'язують мовну реалізацію основних рис цього стилю. Доказовість дипломатичного документа, його переконливість залежить від того, наскільки чітко, однозначно, логічно викладено в ньому інформацію, що досягається у першу чергу за рахунок використання термінів, під якими розуміють слово або словосполучення, що вживається для точного найменування спеціального поняття з якої-небудь галузі знання і вимагає дефініції.³ Терміни, об'єднані на основі єдності, близькості тих реалій, найменуванням яких вони є, утворюють галузеві терміносистеми. Кожна галузева термінологія змістовно й функціонально

характеризується закріпленістю за вузькою сферою спілкування фахівців конкретної галузі науки або практики.⁴

Специфіка текстів офіційних заяв полягає у широкому вживанні різногалузевої термінології, представленої термінами різних сфер людської діяльності. Аналіз текстів заяв дозволив виявити терміни, що належать до термінології міжнародного права, дипломатії, юриспруденції, військової справи й економіки. У текстах заяв широко представлені терміни міжнародного права (*суб'єкт міжнародного права, принципи міжнародного права, норми міжнародного права, делімітація, суверенітет, принцип невтручання у внутрішні справи*) і дипломатії (*денонсація, ратифікація, імплементація, посольство*). У процесі аналізу нами було зафіксовано й значну кількість термінів юриспруденції (*юридична сила, правові наслідки, референдум, правовий статус, законодавство, легітимність, правова норма, судовий позов*), військової справи (*танковий батальйон, зенітно-ракетний дивізіон, бронетехніка, ядерна зброя, ядерні боєзаряди, військовослужбовець, ракетний комплекс*), економіки (*державна власність, зовнішній борг, активи, боргові зобов'язання*).

Проведені раніше дослідження текстів іншого жанрового різновиду дипломатичних документів – радянських політичних договорів – засвідчили наявність у них термінологічних одиниць уже згаданих сфер. У цих текстах кількісно переважає міжнародно-правова й дипломатична термінологія, а частка термінів інших наук значно менша. Незначна кількість термінів економіки, військової справи й юриспруденції, вжитої у політичних договорах, пояснюється тим, що ці документи спрямовані на закріплення у договорах досягнутих домовленостей із загальних питань міжнародних відносин, що обумовлює переважне використання термінів міжнародного права й дипломатії. Поява термінологічної лексики інших наук і сфер людської діяльності обумовлюється фіксацією у договорах домовленостей з конкретних питань.⁵

В аналізованих нами текстах офіційних заяв кількісне співвідношення між термінами інше. Така зміна пропорційних відношень між виявленою різногалузевою термінологією вмотивована специфікою самих документів, що орієнтовані на розгляд актуальних, проте вузькоспеціальних питань міжнародного життя. Функціонування поряд із міжнародно-правовою і дипломатичною термінологією термінів інших галузей науки й

практики обумовлено, з одного боку, тематичною неоднорідністю текстів заяв і певними тематичними пріоритетами, що відбивають сучасні міжнародні реалії, з іншого, комунікативною спрямованістю документів.

Виявлені у текстах термінологічні одиниці кожної із зазначених сфер у свою чергу за семантикою можна поділити на кілька основних груп. Розглянемо це на прикладі військової термінології. Найвні в цих текстах терміни військової справи розподіляються так:

- 1) найменування військових агентів: *військовослужбовець, офіцер, старший прапорицьк, майор*;
- 2) найменування родів військ: *морська піхота, військово-морські сили, авіація, артилерія*;
- 3) найменування військових підрозділів: *батальйон, бригада, дивізіон*;
- 4) найменування видів зброї: *ядерна зброя, куля, арсенал*;
- 5) найменування воєнних дій і процесів, пов'язаних із функціонуванням збройних сил держави: *обстріл, бомбардування, припинення вогню, операція, бій, демонтаж ракет*;
- 6) найменування будівель військового призначення і військових атрибутів: *казарма, госпіталь, стяг*.

Такий підхід до комплексного аналізу наявних у текстах офіційних заяв термінів дозволяє побачити, що укладачами документів добираються терміни, які вже давно закріплені у мові, не вимагають роз'яснень, є "прозорими" і зрозумілими не тільки фахівцеві, але й пересічному читачеві, який не має спеціальної професійної підготовки. Це значить, що чимала частка таких термінів через свою широку вживаність певною мірою детермінологізувалась, набувши загального характеру.⁶

На думку мовознавців, лексика офіційно-ділового стилю характеризується особливою офіційністю, а часто навіть неприпустимістю натяку на будь-яку емоцію, вона чітко обмежена сферою свого вживання і має відповідне функціонально-стилістичне забарвлення.⁷ Насамперед терміни, що традиційно використовуються у текстах дипломатичної сфери, зокрема у заявах, завдяки своїй однозначності й емоційній нейтральності надають висловлюванню особливої офіційності.

Таким чином, вживання у текстах офіційних заяв термінологічних одиниць, що належать до різних галузей науки й практики, обумовлено функціонально спрямованістю стилю і підстилю, комунікативною націленістю документів, тематичною визначеністю текстів. Необхідність добору термінологічних одиниць, давно закріплених у мові, пояснюється орієнтуванням на широку, часто професійно не підготовлену читацьку аудиторію. Підкреслено офіційний характер розглянутих нами заяв певною мірою досягається широким використанням термінологічної лексики як важливої стилістичної складової цього типу текстів.

¹Коваль А.П. Ділове спілкування. – К., 1992. Артикуца Н.В. Мова права: Методичний комплекс навчальної дисципліни. – К., 2002. Горбачук Д.В. Структурно-семантичні типи стійких сполучень слів в офіційно-ділових текстах: АКД. – К., 1997. Паламар Л.М., Кацавець Г.М. Мова ділових паперів. – К., 1995. Сліпушко О. Українська мова й етапи кар'єри ділової людини. – К., 1999. ²Пазинич О.М. Функціонально-структурні особливості текстів дипломатичного листування: АКД. – К., 2001. Мацько О.М. Мовні формули у дипломатичних текстах сучасної української мови (функціонально-стилістичний аналіз): АКД. – К., 2001. ³Даниленко В.П. Русская терминология. – М., 1977. – С.15. Д'яков А.С. та ін. Основи термінотворення. – К., 2000. – С.11. Єрмоленко С.Я. та ін. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. – К., 2001. – С.183. ⁴Даниленко В.П. Указ.раб. – С.52-53. ⁵Тимошенко Н.Л. Лексика советских политических договоров 1917-1985 гг.: Функціонально-стилістический аналіз. // Автореф.дис. – К., 1987. – С.8. ⁶Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1983. – С.126. ⁷Кожина М.Н. Указ.раб. – С.124.

ТЕОРІЯ СЛОВА І ЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ І КОНТЕКСТІ

І.О. Голубовська, докторант

“СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ” ЯК ФРАГМЕНТ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНИХ КАРТИН СВІТУ”

Національно-мовна картина світу виступає особливим феноменом, який породжується взаємодією колективної мовної свідомості, реального світу і мови. Царство тварин як фрагмент реального світу є могутнім ініціюючим фактором створення вторинної мовнообразної картини світу. Свідомість людини, антропоцентрична за своєю природою, породжує певні еталонні стереотипи, матеріалом для яких часто служать зооніми. Міжкультурне дослідження еталонних образних стереотипів, породжуваних фрагментом реального світу “свійські тварини”, продемонструвало, з одного боку, спільність емотивних та змістових асоціацій різних етнічних свідомостей, а з іншого, їх різний об’єм, характер та спрямованість. Неспівпадання емотивного та переносно-образного потенціалу зоонімів-відповідників у різних мовах визначаються географічною та культурною віддаленістю регіонів їхнього функціонування, значимістю тварини у культурно-господарській діяльності етносу, її зануреністю/незануреністю до міфологічного і літературного контексту існування етнічної спільності.

National language world model is a specific phenomenon which is created by interaction of collective language consciousness, reality and language itself. Animal kingdom as a part of real world appears to be a mighty factor in the creation of language secondary metaphorical “projected world”. Being anthropocentric, human’s consciousness induces certain mental stereotypes, which are based on the names of animals. Cross-cultural study of mental stereotypes induced by the fragment of real world “domestic animals”, on the one hand, has showed much in common as to the emotive and semantic associations belonging to different ethnic consciousness. In another vein, it demonstrated their different character and purposefulness. Incoincidence of emotive and semantic potential of animal nomens is

determined by geographical and cultural remoteness of regions where they function, by the role of domestic animals in national economy, by their functioning in the frames of mythological and literary ethnic cultural context.

Як відомо, основними функціями будь-якої природної мови вважаються комунікативна і пізнавально-відображальна. Якщо завдяки першій мова виступає засобом спілкування й обміну інформацією, друга уможливує збереження і організацію знання про навколишній світ. Пізнавально-відображальна функція мови отримала у мовознавстві ще декілька назв: номінативна (від лат. *nomen* – ім'я, назва), конститутивна (від лат. *constitutus* – визначений), ментальна (від лат. *mens* – розум). Розшифруємо і зведемо до купи приховані змісти наведених найменувань пізнавально-відображальної функції мови: позначаючи мовними знаками враження, ініційовані фрагментом реального світу, який дано етносові у безпосередньому сприйнятті, “етнічна людина” намагається визначити (розкрити) сутність предметів та явищ. Будучи “омовленими”, уявлення і поняття певного мовного колективу вступають, так би мовити, у зворотний зв'язок з мислительним процесом етносу в цілому, спрямовуючи його по національно детермінованому руслу: “Мову можна уподібнити своєрідній когнітивно-етнічній вакцині, а сам процес засвоєння мови – когнітивно-етнічній імунізації, через яку неодмінно проходить кожний новий член етнічної спілки. Найважливіший наслідок такої імунізації полягає в наданні мовній особистості властивої даному етносу когнітивної орієнтації, у прилученні її до безперервної культурної традиції відповідного народу”¹. Таким чином, мова виявляється не просто зберігачем інформації, накопиченої мовним соціумом на тривалому історичному шляху розвитку: за допомогою мовних форм фіксується спосіб світобачення етносу, погляд на світ крізь “вуаль” національно-культурних уявлень і образів, що робить національну мову найважливішим етногенним фактором, по суті, головним засобом “етнічної соціалізації” індивідуума.

Взаємодія колективної мовної свідомості, реального світу і мови як засобу репрезентації знання про світ приводить до формування особливого феномена – національно-мовної картини світу (національно-мовної моделі світу). За словами В.І. Постовалової, картина світу ніякою мірою не є стенограмою знання про світ, вона “не дзеркальне відображення світу і не відкрите “вікно” у світ, а саме

картина, тобто інтерпретація, акт світорозуміння ..., вона залежить від призми, крізь яку відбувається світобачення”².

Узагальнюючи всі наявні підходи до визначення даного поняття без заглиблення у їхній детальний розгляд, прийmemo як “робоче” наступне визначення: **НМКС (НММС) є виражене етносом засобами даної мови світовідчуття і світорозуміння, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого у цьому світі.**

Серед факторів, що детермінують онтологію національно-мовних картин світу (НМКС), слід назвати **реальний світ** (вірніше, його фрагмент, даний етносу в його безпосередньо-чуттєвому сприйнятті), а також **колективну етнічну свідомість**, яка зберігає досвід попередніх поколінь і відбиває реальний світ у поступальному процесі пізнання. До поля безпосередніх відчуттів етносу, чи, в термінах Б. Рассела, до поля його сенсирілії утягувалося, насамперед, природне середовище етносу, а пізніше, в ході історичного розвитку і самоідентифікації етносу – і матеріальне, рукотворне середовище. За влучним висловом Г.Д. Гачева, “національний образ світу є диктат національної природи в культурі...”³. Національно-специфічні відчуття, матеріалізуючись у мовній тканині, породжували ту особливу для кожної мови субстанцію, яка у сучасній антропоцентричній лінгвістиці отримала назву національно-мовної картини світу (НМКС).

Логіка підказує, що центральну частину НМКС складає той єдиний понятійний базис людської свідомості, на якому і ґрунтується, у термінах Г. Вежбицької, “психологічна єдність людства”. От як міркує з цього приводу відомий австралійський лінгвіст, автор теорії семантичних примітивів як універсальної метамови семантичного опису: “Поряд з величезною кількістю понять, специфічних для даної культури, існують також деякі фундаментальні поняття, які підлягають лексикалізації в усіх мовах світу... Мовні і культурні системи значною мірою відрізняються одна від одної, але існують семантичні і лексичні універсалії, що вказують на спільний понятійний базис, на якому ґрунтуються людська мова, мислення і культура...”⁴ Таким чином, спільний базис виступає центральною частиною НМКС, являючи собою набір мовних універсалій, які відбивають єдність різних мов і культур. Немає сумніву в тому, що ця частина НМКС є найменш цікавою для вченого, який прагне досліджувати національно-специфічні домінанти мовної свідомості етносу, інкарновані мовними формами: національно-мовна специфіка виникає при проекції

етноспецифічних нюансів світовідчуття, світоосмислення і світооцінки на єдиний логіко-понятійний каркас різних НМКС. Поєднання універсального з національним у мовній субстанції і створює “обличчя” національного менталітету, промальовуючи його у мовних формах.

Царство тварин як фрагмент реального світу, який дано етносу в емпіричному досвіді, виступає могутнім ініціюючим фактором створення вторинної образної картини світу. Свідомість людини, антропоцентрична за своєю природою, здатна породжувати певні еталонні стереотипи (національно-інтелектуальні оціночні одиниці – НІОК), матеріалом для яких часто-густо виступають номени тварин. Джерелом НІОК являється не тільки фауна, а й флора, клімат, ландшафт, природні мінерали тощо. НІОК служать етносу своєрідними орієнтирами у процесі сприймання та осмислення навколишньої дійсності.

Розглянемо, яке відображення мають свійські тварини в образній картині світу чотирьох мов – української, російської, англійської і китайської, якого знака конотації набувають пов’язані з тваринним світом образні асоціації різних народів. Наскільки нам відомо, найменування свійських тварин у функції стереотипів різних мовних свідомостей ще не ставали об’єктом міжкультурного мультимовного дослідження.

Провідну роль у породженні еталонних національно-культурних уявлень – стереотипів відіграє оцінково-експресивна метафора, яка певним чином організує метафорико-символічний простір мови, надаючи дослідникові вельми цінний матеріал для відстеження роботи гностико-асоціативно-оцінного апарату етнічної мовної свідомості.

Почнемо з характеристики найближчих до людей тварин, їх головних помічників та улюбленців – собаки та кішки. Здавалося б, переносні значення даних номенів мають бути маркованими виключно позитивними конотаціями. Однак аналіз виявляє протилежну картину: „антропоморфні” асоціації, пов’язані з собакою та кішкою, майже в усіх випадках немотивовано негативні. Феномен формування немотивованих властивостей реалій, на думку харківської дослідниці проф. Н.І. Сукаленко, пояснюється специфікою побутової сфери спілкування, що є максимально відкритою для спонтанних емоцій і максимально вільною від раціонального елемента⁵. Так, в українській, російській, англійській і китайській мовах номен *собака* (англ. *dog*, кит. *gou*) використовується як лайливе слово досить широкого

діапазону позначення: рос.: «*Зачем ему твой заячий тулуп? Он его пропьёт, собака, в первом кабаке*» (О.С. Пушкін); англ.: “*Who’s the dirty dog who ate my share of the cake?*” “*This woman is a real old dog*”; кит.: *goucai* – нероба, негідник; *goupani* – собака, безсоромна людина; *goufu* – сука (про жінку); *gou-zhu* – букв. «собака та свиня» у значенні «покидьок»; *gou-shu* – букв. «собака і шур» у значенні «підла, ница людина»; *goutui zi* – посібник, зрадник. В англійській мові вторинну номінацію собаки може отримати також механічна чи електронна річ, яка погано працює: “*This new computer I bought is a dog. I am going to return it to the dealer tomorrow.*” Цікаво, що український чи російський переклад цієї фрази не може, подібно до англійського оригіналу, мати «собаку» у предикативній (розпізнавальній для метафори) функції. Не можна сказати: «*Мій комп’ютер – собака*» з причини відсутності в українського та російського номена *собака* негативного асоціативного переноса на неживі предмети. Нормою для перекладу, в даному випадку, очевидно, слід вважати дискурс, що містить вигук: «*Ось собака! Комп’ютер, який я купив, не працює!*», причому *собака* в силу свого узагальнено-інвективного характеру буде характеризувати всю ситуацію з невдалою покупкою в цілому. З іншого боку, в українській та російській мовах *собака* отримує схвальні конотації, коли використовується на позначення вмілої, вправної, запальної людини, яка чудово знає свою справу чи робить щось дуже добре: укр.: «*Як танцює, собако! Немов би останній раз у житті!*»; рос. “*Пьёт, мошенник, быстро, зато собака пишет*» (В. Сологуб). Англійській мові такі конотації не притаманні, хоча відносний паралелізм позитивної емотивності може бути встановлений з ад’єктивними словосполученнями схвально-іронічного характеру, що містять компонент *dog* як головний член: *sly dog* – хитрун; *gay dog* – веселун; *lucky dog* – щасливчик; *lazy dog* – нероба; *top dog* – про людину, що обіймає високу посаду. Крім того, у зв’язку з цим, слід відмітити вигук: “*Hot dog!*” та “*Hot diggety dog!*” (букв. «гарячий собака» у значенні «Ура!»), яке в американському варіанті англійської мови служить для вираження семантики радості, веселощів та насолоди: “*Hot dog! Here comes the parade!*” “*Hot diggety dog! I’ve made it!*”. Меліоративна семантика даного вигуку була влучно використана в цілях бізнесу: номінацію *hot dog* отримав бутерброд з гарячею сосискою і кетчупом. Багато англійських ідіоматичних виразів з компонентом *dog* мають іронічний відтінок (іронія завжди експлуатує щось хороше): *feel like a dog with two tails* – бути дуже гордим і

задоволеним; *man bites dog* – про щось дуже незвичайне; *the tail wags the dog* – букв. «хвіст крутить собакою» у значенні «яйця курку вчать»; *a one-dog town* – дуже маленьке місто; *to see a man about a dog* – фігура мовлення, що вживається у ситуації, коли людині треба піти до туалету. Проте, є всі підстави стверджувати, що у всіх чотирьох мовах, які піддані розгляду, образ собаки набуває переважно негативного вторинного осмислення. На користь даного твердження свідчать наступні мовні факти:

- загальномовні порівняння: укр.: *голодний як собака, злий (лихий) як собака, змерзнути як собака*; рос.: *страшный как собака, голодный как собака, уставший как собака, замёрзший как собака*; англ.: *dog poor* (букв. «бідний як собака», тобто дуже бідний), *dog tired* (букв. «втомився як собака, тобто дуже втомився); *dog cheap* (букв.: «дешевий як собака», тобто дуже дешевий); *sick as a dog* (букв. «хворий як собака» або «стурбований як собака», тобто дуже хворий чи дуже стурбований); *work like a dog* (букв. «працювати як собака», тобто дуже важко працювати). В усіх наведених порівняннях може бути виділена сема інтенсивності ознаки чи дії (пор. рос. *как собак нерезаных* – дуже багато; *собаку съест* – дуже добре знати щось, розумітися на чомусь; *каждая собака знает* – знають абсолютно всі, *ни одна собака не знает* – ніхто, жодна людина не знає, *нужен как собаке пятая нога* – зовсім не потрібний; укр. *з собаками не піймати* – важко зловити когось; *ні за собаку пропасти/загинути* – задарма загинути, *хоч на хвіст лий собаці* – дуже несмачний, *потрібний як собаці печена цибуля/другий хвіст/п'ята нога* – геть не потрібний).
- фразеологічні єдності з компонентом *dog* в ад'єктивній функції: укр.: *собаче життя, собача смерть, собачий холод*; рос.: *собачья жизнь, собачья смерть, собачий холод*; англ.: *a dog's life, a dog's death, a dogsbody work* (нудна, рутинна робота), *dog days* : 1) дуже спекотні дні літа; 2) час, коли справи не йдуть на лад, нічого не виходить; *a shaggy dog story* (довга, нудна, невесела історія), *a dog's chance* – практично не мати шансів; *a dog's breakfast/dinner* – жахливе безладдя; *the dog-eat-dog atmosphere* – ситуація гострої, безпощадної конкуренції; кит.: *gouming* – собаче життя (доля), жалюгідне, злиденне існування.
- англійські дієслівні фразеологічні єдності з компонентом *dog*: *to give a dog a bad name* – сказати про людину щось погане, що може призвести до втрати репутації та честі; *to give/throw (someone) to the dogs* – з корисливих міркувань пожертвувати чиеюсь репутацією; *to*

go to the dogs – зробитися гірше; *to put on the dog* – (букв. «надягати собаку») у значенні “величатися, пишатися, бундючитися”.

- китайські мовні одиниці з компонентом *gou* (лексеми, біноми, ідіоми), що розвивають вторинну метафоричну семантику підлабузництва, низькопоклонства: *gou* – у дієслівній функції „підлабузничати, плазувати, підлешуватися”; *gouqi*, *goushi* – низькопоклонство, підлабузництво; *gougou* – плазувати, як собака; безсоромний, підлий, огидний; *gou-gou ying-ying* – плазувати, як собака (образно: про підлу людину, що пробиває собі дорогу); *gou-yan kan ren-di* – дивитися на людину очима собаки (тобто визначати своє ставлення до людей в залежності від їхньої могутності, багатства); *gou-dian-pi gur* – букв.: „крутити задом по-собачому” в образному значенні „ходити на задніх лапах; плазувати”.

Метафоричне осмислення номена *кішка* у мовах, що розглядаються, також пішло шляхом розвитку негативних асоціацій (коту як самцю кішки „пощастило”: нами не було виявлено ніяких конотативних співзначень). Попри те, що тлумачні словники російської мови не фіксують у лексеми *кошка* переносних метафоричних значень направленості „тварина → людина”, спостереження над розмовною російською мовою дозволяють стверджувати наявність у цього номена принаймні двох негативних антропоморфних асоціацій: 1) жінка, що вміє вдало маніпулювати чоловіком: «*Эта кошечка ещё себя покажет*», - *пожалел друга Вадим*»; 2) жінка, що часто закохується чи жінка легкої поведінки: *влюблена как кошка*; *драная кошка*. В англійській мові *cat* використовується як жаргонне позначення повії та розмовне позначення жінки підвищеного темпераменту – *hell cat*, чи у функції позначення недобррозичливої лайливої жінки, пліткарки: *old cat* – стара відьма. Негативний асоціативний потенціал *cat* виразно проступає в його ад’єктивній похідній *catty* – хитрий, дріб’язковий, вредний; у субстантивних дериватах: *catcall* – освистування, *catfit* – напад гніву, *coruscate* – людина-кривляка; у фразеологічних єдностях; *cat’s paw* – букв. «лапа кішки», у значенні „сліпа зброя у чужих руках, людина, яку використовують”; рос. *на душе/сердце кошки скребут* – погано на душі/серці; *чёрная кошка проскочила между кем-л.* – про зіпсовані стосунки між особами; у міжмовних порівняннях: укр. *шкідливий як кішка*; англ. *jump as a cat* – про нервову людину, *like a cat on a hot tin roof/on hot bricks* – про тривожну, схвильовану людину, *nervous as a cat* – про людину, що легко збуджується, яку легко налякати (пор. позначення боягуза у дитячому мовленні: *Fraidy cat*, *Scaredy cat*). Міфологічні

увявлення китайців про кішку – *mao* – як про небезпечну істоту, що має демонічну силу, знайшли відображення у наступних мовних формах: *maorni* – підступні, темні заміри; інтриги; змова; *mao-gui* – чаклунство, лихі чари. Найменування *bing mao* (хвора кішка) отримує жінка, що полюбляє скаржитися на свої хвороби, яка нібито весь час погано себе почуває; цей біном вживається найчастіше на позначення жінок похилого віку: *Ta shi bingmao* – Вона – хвора кішка.

Незмінною приналежністю житла у старі часи були не лише собаки і кішки, але й щури. У всіх досліджуваних мовах *щур*, *пацюк* (рос. *крыса*; англ. *rat*; кит. *shu*) набув стійких негативних конотацій, хоча асоціативний процес порівняння у кожній з мов має свої національно-культурні особливості. Так, в англійській мові, завдяки виразу *крысы бегут с тонущего корабля (rats desert/forsake/leave a sinking ship)* *rat* – щур - отримав переносне значення боягуза, зрадника, ренегата: *to rat on smb.* – зраджувати, видавати когось, доносити на когось, бути штрейкбрехером. Індукована цим номеном фразеологічна ділянка має яскраво виражені пейоративні конотації: *to smell a rat* – учувати щось недобре, підозрювати щось; *to die like a rat in a hole* – букв. “померти як щур у норі”, тобто померти як собака; *to have rats in the attic* – букв. “мати щурів на горищі”, у значенні “бути не при здоровому глузді”, *to have (got) the rats* – букв. «мати щурів», у значеннях: 1) бути в поганому гуморі; 2) бути у білій гарячці; *to give smb. rats* – букв. «давати комусь щурів», в американській розмовній мові означає сварити, ляяти; *rat you!* – лайливий вираз зі значенням відповідним до російського *пропади ты пропадом!*. В українській і російській мовах *щур* не набув настільки вагомо негативних конотацій, як в англійській, проте, до позитивної образності йому дуже далеко. Щуром чи пацюком називають людину мілку та нікчемну, яка займається справою гідною себе: укр.: *тиловий пацюк*; рос.: *архивная крыса, тыловая крыса*. У китайській мові емотивна сема обмеженості та незначності у переносних значеннях *shu* ще яскравіше виражена у порівнянні з українською та російською мовами, утворюючи генералізовану інвективну семантику „падлюка, негідник, злодій”: *shu-tu-cun-guang* – букв. „очі щура не бачать далі, аніж на один цунь”, говориться про обмежену людину; *shu-du ji-chang* – букв. „утроба щура і курячі кишки”, образно – про людину ницу та обмежену; *shu-gan chong-bi* – букв. «печінка щура, лапки комахи», у значенні „нікчемна істота”; *shu-bei* – лайливе слово на позначення дріб’язкової, підлої людини; *shukou-bu-chu-xiangya* – букв. „з рота щура не отримаєш

слонячого ікла”, образно - з уст підлої людини не дочекаєшся доброго слова. Попри всю нелюбов до щурів, з цілком зрозумілих причин, китайські селяни не могли не ставитися до них з пошаною. Про це свідчать як мовні, так і екстралінгвістичні дані. Так, щура часто називали *lao shu* – старий у значенні „шановний”⁶ щур (пор. з подібними найменуваннями тигра і орла: *lao hu*, *lao ying* відповідно). Відомі китаєзнавці В.В. Малявін і В. Еберхард описують звичай „щурячих весіль” у селянських будинках старого Китаю, коли у певні числа зимових місяців (3 грудня, 7 грудня чи 19 січня, це залежало від району Китаю) всі мешканці будинку йшли спати раніше, залишаючи на підлозі страви для щурів⁷.

Загальний термін на позначення всіх представників фауни – *тварина* (рос. *животное*, кит. *shou*) в українській, російській та китайській мовах набув стійку конотацію грубої, підлої людини (чоловіка) з низькими інстинктами: укр.: «Зараз вже кожному зрозуміла твоя тваринна сутність»; рос.: «Как долго она будет терпеть издевательства этого животного?!»; кит.: *shou* – 1) звіряча натура, природа тварини; 2) тваринний, низький, грубий, скотський; *shou-shui* – букв. «спати по-звірячому», образно: „виношувати підступні плани”; *shouxing* – 1) звірство, варварство; вандалізм; 2) неетичний вчинок; бридка поведінка; *shouyu* – тваринна пристрасть, похоть; *shou-xin* – букв.: “серце звіря”, у значенні “звірячий, злобний” (про почуття). Англійська мова, навпаки, демонструє нейтральне чи навіть позитивне ставлення до цього родового терміну: *animal spirits* – життєрадісність, бадьорість, чого не можна сказати про другий родовий термін – *beast* (*звір*), у якому більш акцентується сема „антилюдяності”.⁸ Останній може бути використаний як інвективне слово на позначення людини, що поводить неналежно: *drunken beast* – п’яна тварюка; *the filthy beast!* – яка свиня!; *to make a beast of oneself* – поводитися по-скотинячи. Емотивні асоціації лексеми *звір* (рос. *зверь*, кит. *yishou*) в українській, російській і китайській мовах також пейоративно марковані.

Звернемося до характеристики зоонімів, які позначають домашніх тварин і птахів, що використовуються у сільськогосподарській діяльності.

В розмовному реєстрі української, російської та англійської мов номен *корова* може бути використаний метафорично на позначення нерозумної, неприємної жінки: «Я ніколи не знав, що Олеся така корова: вона нічого не чула про геомантию!»; «Она настоящая корова: никаких интересов, кроме канарейки и герани»; “*Judy is a silly cow – don’t pay*

any attention to what she is saying!”. В українській і російській мовах ця ж метафора може мати ще одне значення: негарна повнота та незграбність жінки: «Для такої корови треба замовляти два місця у літаку!»; “Где же найти подходящее платье для такой коровы?!». Фразеологічні одиниці всіх трьох мов вказують на легкий флер неповаги та іронії, що супроводжує цю гідну кращої долі тварину: укр.: *дійна корова*, рос.: *дойная корова*; укр.: *личить як корові седло*, рос.: *идёт как корове седло*; укр.: *як (наче) корова язиком злизала*, рос.: *как корова языком слизала*; англ.: *a cow town* – зовсім маленьке тихеньке містечко; *until the cows come home* – дуже довго, протягом тривалого часу; *to have a cow* – про розлючену чи здивовану людину. Зовсім іншу картину подає нам китайський мовний матеріал. Цілеспрямовану, непохитну людину, що вперто йде до своєї мети, позначають як „таку, що має коров’ячий характер” – *niu piqi*; про вперту в кращому розумінні цього слова людину, яка має свої переконання та принципи, говорять, що вона має силу бика – *niu jing*. Це ж словосполучення використовується на позначення великої сили та страшенних зусиль. Безсумнівну позитивну конотацію має також стійке словосполучення *niu xing* – темперамент, як у бика (бик, корова, віл на китайську перекладається спільним відповідником – *niu*). Позитивність образно-мовного осмислення корови (бика) пояснюється культурно-історично. Бик здавна виконував функції головного помічника китайського селянина. За допомогою биків і оброблювали землю, і збирали врожай. Деякі середньовічні китайські імператори навіть видавали едикти, які забороняли споживати яловичину. Биків ховали після того, як вони вмирили своєю смертю, вірою і правдою відслуживши своєму господарю. Навіть у наші часи багато китайців (в усякому разі, на Тайвані) не вживають яловичини, керуючись морально-етичними переконаннями, освяченими традицією.

Образно-асоціативне осмислення *свині* (англ. *pig, hog; sow* – самка свині) багато в чому співпадає в українській, російській та англійських мовах. Так, свинею можна назвати неохайну людину: укр.: *їсти як свиня, жити як свиня*; рос.: *есть как свинья, жить как свинья*; англ.: *dirty as a pig, eat like a pig, sweat like a pig, dress like a pig*, «*He is a regular little pig*» – «Він страшний нечупара». Таку ж номінацію в усіх трьох мовах може отримати низька, невдячна, егоїстична людина: укр.: *підкладати / підставляти свиню*; рос.: *подкладывать свинью*; англ.: *act like a pig, make a pig of oneself*, - поводити себе, як свиня; *to play the hog* – букв. «грати борова», у значенні „думати тільки про себе, поводитися як свиня”. В українській і російській мовах присутня конотація

некультурності, невихованості, невігластва, якої немає в англійській: укр.: *величатися як свиня в дощ (в барлозі)*; рос.: *разбираться/смыслить/понимать, как свинья в апельсинах*. З іншого боку, в українській і російській мові відсутня конотація жадібності, характерна для англійської мови: *“He is a greedy pig”* – «Він жадібний, як свиня»; *«No more dinner for me, thanks. I don't want to make a pig of myself”* – «Не треба більше їжі, я не хочу об'їдатися як свиня». Для англійської мови характерна також асоціація *pig* із впертою людиною: *«He is an obstinate pig”* – «Він впертий, як осел». В американському варіанті англійської мови *pig* може позначати розбещену жінку чи дівчину. Китайська мова „не поділяє” вищенаведених конотацій, розвиваючи (переважно на діалектній основі) емотивне співзначення обмеженості та тупості: *zhulu* – схід. діал., лайл. – кабан, свиня (про дурну, тупу людину); *zhutousan* – діал. лайл. свиня, ідіот. Проте, у китайському символічному всесвіті свиня як дванадцята тварина китайського зодіака пов'язана з ідеєю мужності, енергії та статевої потенції⁹.

Осел в українській, російській та англійській мовах (осел – *donkey, ass, mule*) отримує метафоричні конотації дурості і впертості: укр.: *впертий як осел, дурний як осел*; рос.: *упрямый как осёл, ослиный характер*; англ.: *(as) obstinate/stubborn as a mule* – впертий як мул (осел), *make an ass of oneself* – поводитися як дурень, потрапляти через свою поведінку в незручне становище; *somebody doesn't know their ass from their elbow* – в американському варіанті англійської мови виступає невічливим позначенням дурня. У китайській мові фіксується лише конотація дурості: *lu-chun bu dui ta-zui* – букв. – «губи осла не личать конячій морді», образно: *відповідати не до ладу, невлучно*; *lu-ming gou-fei* – букв. „осли ревуть, собаки гавкають”, образно: *безглуздя, безладдя*.

Слово *козел* на території поширення християнської релігії має цілком зрозумілу загальнонегативну конотацію, адже саме цю тварину було обрано за часів Вітхого Завіту для церемонії символічного відпущення гріхів людських. Ні в чому не винний козел, що ніс на собі провину всіх і кожного, вирушив у пустелю, закріпивши за собою вічну славу козла відпущення (*козел жертовний, a scapegoat*). В українській, російській та англійській мовах це слово асоціюється із хтивим чоловіком не першої молодості: укр.: *старий козел*; рос.: *старый козёл*; англ.: *old goat*. Ідіоматичні іпостасі козла також мають пейоративний характер: укр. *як з козла молока; як з цапа вовни (молока); цапом стрибати*; рос.: *как от козла молока; пустить козла в огород*; англ.: *get*

one's goat – дратувати когось; *to lose one's goat* – розгніватися, втратити витримку; *to play the (giddy) goat* – поводитися, як дурень. У російській мові самка козла *коза* отримує меліоративне метафоричне осмислення: прудка, жвава дівчинка чи дівчина. У китайській мові козел (*gongshanyang*) і коза (*mu shanyang*) не одержали ані переносних метафоричних, ані символічних значень.

Баран в українській, російській та англійській мовах пов'язаний з образом дурної, безпорадної, слабовольної людини: укр.: *дивитися (вирачитися) мов (як) баран на нові ворота, розумітися (розбиратися) як баран в аптеці*; рос.: *баранья голова, согнуть (скрутить) в бараний рог, смотреть как баран на новые ворота, разбираться как баран в аптеке*; англ.: *to follow like sheep* – сліпо йти за кимось. З самкою барана – *вівцею* пов'язані конотації забитості, покірливості, нерішучості: укр.: *зблудла (зблукана) вівця*; рос.: *зблудшая овца*; англ.: *lost sheep*. В англійській мові диференціація статі тварини (баран ↔ вівця) не має формально-граматичної вираженості, тому лексемою *sheep* синкретично виражаються як емотивне співзначення дурості, так і співзначення залежності, несамостійності. Остання конотація здатна набувати іронічно-сентиментального забарвлення: *sheep's eye* – закоханий, ніжний погляд; *to cast (to make) sheep's eyes at smb.* – кидати закохані погляди на когось; *a sheep among wolves* – вівця серед вовків. У китайській мові *yang* (баран, вівця, козел, коза) не розвиває метафоричного плану значення, однак завдяки фонетичній спільності з чоловічим принципом *yang* набуває аналогічного символічного значення.

Дитинча барана та вівці – *ягня, овеча* (англ. *lamb*) в українській, російській і англійській мовах отримала метафоричні конотації боязкості, покірливості. В англійській мові наявне також співзначення “простакувата, простодушна людина”, що має, скоріше, схвальне, аніж депреціативне забарвлення: *lamblike* – про м'яку, покірливу, простодушну людину; *(as) gentle as lamb* – ніжний як ягня; *(as) meek as a lamb* – лагідний як овеча; *(as) innocent as a lamb* – невинний як ягня; *(as) weak as a lamb* – слабкий як ягня; *(as) peaceful as a lamb* – спокійний як ягня. Для китайської мовної свідомості образ ягнятка (*yanggao*) насамперед пов'язаний з уявленнями про шанобливе ставлення сина до батьків та обов'язок молодших членів родини перед старшими. На мовному рівні ця ідея втілена у наступній метафоричній формі: *yang-gao gui-ru* – букв. „ягня опускається на коліна, щоб ссати молоко матері”, образно – поштивість сина по відношенню до батьків.

Один з основних домашніх птахів *курка* (рос. *курица*; англ.: *hen*; кит.: *ji*) в українській, російській і китайській мовах образно позначає недалеку, обмежену, слабку людину: укр.: *пам'ять як у курки, розум як у курки, ума як у курки, загорів як курка* – втратив тяму; рос.: *куриные мозги, курицыны дети*; кит.: *ji-du hou-chang* – недалека, обмежена людина; *jiwi* – пересічна, звичайна людина (обиватель); *ji-tou yu-ci* – букв. „куряча голова і риб'ячі кістки”, образно: слабка, нікчемна людина. В українській і російській мовах номен *курка* може вживатися переносно для характеристики людини, що має жалюгідний вигляд: укр.: *мокра курка*; рос.: *мокрая курица*. В англійській мові вторинне осмислення *hen* пішло іншим асоціативним шляхом: куркою в жартівливій, необразливій формі можна назвати жінку чи дружину: *a hen party* – вечірка тільки для жінок, дівич-вечір. Великий англо-російський словник під ред. І.Р. Гальперіна фіксує для цього номена розмовну конотацію боягузства, проте, в Longman Dictionary of Contemporary English ця конотація відсутня. Як нам здається, ідея несміливості в англійській мові значною мірою співвіднесена з образом курчати: *chicken-hearted, chicken-livered* – несміливий, боягузливий, *to chicken out, to turn chicken* – перелякатися, “*I am a chicken*” – букв.: «Я – курчатко», образно: «Я боюсь». Повертаючись знову до номена *курка* (*hen*), слід відмітити, що даній лексемі у метафоризованих стійких одиницях властиві іронічно-жартівливі конотації: укр.: *куриці на сміх, сліпа курка, як курка лапою, кублитися як курка на яйцях, писати як курка лапою*; рос.: *курам на смех, слепая курица, писать как курица лапой*; англ.: *like a hen on hot griddle* – букв. „як курка на гарячій сковорідці”, образно: про знервовану, схвильовану людину; *mad as a wet hen* – бути дуже сердитим, *scarce as hen's teeth* – букв. „рідкий як курячі зуби”, у значенні “те, що зустрічається дуже рідко”.

Самець курки *півень* в українській, російській і англійській мовах виступає об'єктом метафори для задерикуватої, конфліктної людини, забіяки та шибеника (суб'єкт метафори). В англійській мові *cock* має емотивне співзначення хвалькуватої людини, що уявляє себе господарем становища: *cock of the walk* – про пихату людину; *acting like a cock* – про людину, що поводиться занадто самовпевнено, зарозуміло (пор. з рос. *петушиться*). Китайський півень *gong-ji*, не маючи метафоричних значень, зафіксованих словниками, символізує хоробрість, надійність, чоловічу силу. Як і курці, китайське міфологічне мислення приписує йому здатність відстрашувати злих духів.

Гусак у російській мові пов'язаний з образом ненадійної, хитрої, але спритної людини, яка завжди вийде сухою з води: *хорош гусь, ну и гусь! экий гусь! гусь лапчатый, важный гусь, как с гуся вода*. Самка гусака *гуска* асоційована з образом недалекої, байдужої, бідної на почуття жінкою. Нам не вдалося зафіксувати подібні конотації в українській мові для *гусака* та *гуски*. В англійській *goose (gander – гусак)* пов'язаний з поняттям дурості, простацтва: *silly (stupid) as a goose*. Аналогічний за метафоричною семантикою вираз існує у китайській мові: *dai tou e* – букв. „дурна голова гусака” у значенні тупої, байдужої, емоційно глухої людини. Однак, образ гусака в англійській та китайській мовах має і позитивні конотації. Так, завдяки відомій байці Езопа про людину, що вбила чудового гусака, який відкладав золоті яйця, з метою виявити джерело золота всередині нього, в англійській мові наявні такі ідіоми, як: *a golden goose* – про когось чи про щось, що є джерелом вигоди та задоволення; *to kill the golden goose* – знищити подібне джерело (пор. рос.: *убить курицу, несущую золотые яйца*). Англійська приказка *the older the goose the harder to pluck* – букв.: „чим старший гусак, тим важче його обідрати”, у значенні: чим старша людина, тим важче їй розставатися зі своїми грошима, - також вказує на асоційованість образу гусака і грошей в англійській мовній свідомості. У китайській символічній системі гусак - *e* (поряд з качкою і казковим феніксом) втілює ідею подружнього щастя. Що стосується диких гусей, вони часто виступають провісниками добрих новин: *qian li sung hong tao* – букв. „живучи далеко, послати гусяче перо на знак дружби і любові”; *hong tu* – видіння дикої качки, що символізує сприятливі перспективи для бізнесу.

Індик (рос.: *индюк*; англ.: *turkey*; кит.: *gonghuoji*) в українській, російській і англійській мовах співвіднесений із чванством, величанням та надмірною зарозумілістю: укр.: *індичитися* – поводитися чванливо, гордовито; рос.: *индюк надутый*; англ.: *turkey-cock* – бундючна, пихата людина. У самки індики *індички* (рос.: *индейка*; англ. *turkey-hen*) подібні асоціації відсутні. В американському варіанті англійської мови *turkey* може вживатися як розмовне позначення дурного, пришепелкуватого хлопця: *“That guy is a real turkey”* – *“Той хлопець – справжній придурок”*. Образні осмислення індики в китайській мові виявлені не були.

Як бачимо, емотивні асоціації різних мовних свідомостей, що ініціюють стереотипи “наївної” свідомості, відрізняються за об'ємом та

складом, відбиваючи специфіку переломлення людського сприйняття і яви кризь даність емпіричного і духовного досвіду народу.

Географічна і культурна віддаленість мовних регіонів чимало сприяють унікальності емотивно-образного осмислення тварин (пор. українсько-російський мовний матеріал з англійським і китайським).

Характер і змістова направленість емотивних асоціацій часто визначаються не властивостями тварини як такої, а її зануреністю до національного фольклорно-міфологічного і літературного контексту, який “грає тварину”.

Значимість тварини у культурно-господарській діяльності етносу (її наявність та поширеність у природному середовищі етносу) також має вельми істотне значення для набуття нею статусу лінгвокультурного факту (лінгвокультуреми).

У китайській мові метафора не завжди породжує символ, більше того, метафоричне і символічне значення найменувань тварин дуже часто не збігаються. Причини цього явища слід шукати, на наш погляд, у певній сепаратності існування сакралізованих і реальних тварин у китайській національній свідомості. З одного боку, тварини міфологізовані, вони – персонажі фольклору, прислів’їв і китайського дванадцятирічного циклу. З іншого боку, тварини, як і в усьому світі, виступають необхідним елементом господарювання, звичною декорацією повсякденності, максимально відкритою для спонтанного і немотивованого прояву емоцій.

Всі вищезазначені лінгвістичні та екстралінгвістичні фактори обумовлюють у мовах як спільність, так і національну специфічність системи асоціативних конотацій, що задається фрагментом мовної картини світу „свійські тварини”.

¹Морковкин В.В., Морковкина А.В. Язык как проводник и носитель знания // Русский язык за рубежом. – 1997. - № 1-2. – С. 47 – 48;

²Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М., 1998. – С. 55;

³Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Общие вопросы. – М., 1988.- С. 431;

⁴Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – С. 321 – 322;

⁵Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – Киев, 1992. – С. 63; ⁶Лексична одиниця *lao* (пряме значення: “старий, старість, старіти”, - у китайській мові відсутнє поняття частини мови у «європейському» розумінні) розвиває на вісі семантичної похідності вторинне значення «шановний, почесний, старший», що є відбиттям культурно-етнічної домінанти китайського етносу: “шанобливе ставлення до

старших” (*lao da ge* – букв. «шановний старший брат» у функції поштового звертання до друга; *laoban* – хазяїн, бос; *laoshi* – вчитель, наставник; *laoganbu* – досвідчені кадри); ⁷Малявін В.В. Китайская цивилизация. – М., 2000. – С. 343; Eberhard W. Times Dictionary of Chinese Symbols. – Singapore, 1997. – P. 246; ⁸Різниця прагматичної семантики даних іменників сягає латини, звідки ці слова були запозичені: *animal* (внутрішня форма *anima* – життя, дихання) і *bestia* (дика тварина); ⁹Eberhard W. Op.cit. – P. 236.

Л.П. Солдатова, здобувач

ДО ТЕОРІЇ РОЗМЕЖУВАННЯ НЕОДНОЗНАЧНОСТЕЙ

У статті визначається актуальність розмежування лексичних неоднозначностей: повних лексичних омонімів та полісемів. На основі проведеного аналізу існуючих критеріїв синтезується інформаційно-кореляційний критерій розмежування, який базується на наявності чи відсутності кореляції об'єму інформації за сутністю, яка міститься в інформаційних масивах – словах. Визначаються п'ять необхідних складових використання критерію.

The lexical ambiguity (complete lexical homonyms and polysemantic words) differentiation actuality is determined in the article. The differentiation criterion is founded on the presence or the lack of the information range correlation by the essence. This essence is contained in the information ranges – in the words. The five necessary compositions of the criterion use are determined.

У внутрішньосупільних і міжсупільних комунікативних інформаційних процесах, які розвиваються, важливою тенденцією стає якість (стислість) і змістовність (однозначність) елементів інформаційного обміну. Ця властивість повинна досягатися, як для мови внутрішньої комунікації, так і її мовних характеристик для міжсупільних комунікацій, тобто мова має бути адаптованою до міжмовних перекладів. Найбільшою проблемою у всіх мовах є проблема неоднозначностей їх складових елементів.

У цій роботі основним завданням стає, якоюсь мірою, вирішення проблеми пошуку технологій зняття невизначеностей з такого масиву мовних елементів як неоднозначні слова. Такі технології потрібні, як для вирішення задач існуючих вищезгаданих

невизначеностей, так і для запобігання комунікаційних негативів, і для формування позитивів у наступному розвитку мов, який стає загальним для різних мов. У таких проблемах невизначеностей дуже ясно виділяється проблема розмежування повних лексичних омонімів від полісемів.

Актуальність цього визначається тим, що :

- наявні алгоритми і програмне забезпечення міжмовного перекладу не дають необхідного аутентичного перекладу, а іноді призводять до абсурду у перекладі.

Однією з головних причин цього є проблемність слів з декількома інформаційними наповненнями, тобто проблемність текстової ідентифікації омонімів та полісемів. Для автоматизації перекладу найкращим станом є однозначні слова. І для цього всю неоднозначність краще ліквідувати, наприклад, підкласифікацією таких слів за інформативними ознаками. Найкращими в підкласифікації є випадки, коли всі інформаційні насиченості даного акустико-графічного коду (слова) (АГК) не пересікаються, тобто не мають спільних для них частин інформації. Такими випадками є омоніми.

Саме такий шлях підкласифікації можна використати і у випадку полісемії, однак виникають алгоритмічні і програмні труднощі ідентифікації необхідної інформаційної сутності полісемантичного слова через пересічення інформації в цих словах за основною ознакою (стержнем полісемантичного слова). У той же час помилка в аутентичності перекладу через неповноту однозначності перекладу полісема невелика, тому що стержневе інформаційне значення слова зберігається у перекладі. Тому на даному етапі розробки прогресивних алгоритмів програм перекладів можна обмежитися тільки розмежуванням полісемів і омонімів і виконанням підкласифікації останніх, що є дуже актуальним у лінгвістиці для прогресування систем автоматизованих міжмовних перекладів;

- розв'язання цієї проблеми важливе при складанні тлумачних та інших видів словників, коли необхідно на величезному лексичному матеріалі практично визначити межі цих явищ.

Укладачі словників, реєструючи у словнику лексичні одиниці мови, наштовхуються на складну проблему, як подавати однозвучні слова, зокрема ті, що історично вийшли з одного кореня і є продуктом семантичного розвитку слова, як одну, чи як декілька вокабул;

- вивчення динаміки розвитку омонімів і полісемів та їх взаємної трансформації є складова частина вивчення динаміки розвитку мови, яка відображає розвиток людського суспільства, культури, тощо.

Вивчення цієї динаміки може дати інформацію для можливості прогнозування оптимальних шляхів розвитку мови у часі, що є дуже актуальним для розвитку мови сучасної України, яка стала суб`єктом державності, політики, науки, культури, тощо.

Часто, говорячи про труднощі розмежування повних лексичних омонімів і полісемів, вказують на рухомість умовної межі між цими двома явищами, яка нестійка і прониклива, як з боку полісемії, коли інформаційний зв'язок між окремими значеннями полісемантичного слова втрачається, і слово розпадається на два чи більше інформаційно незалежних слова – омоніми, так і з боку омонімії, коли в силу дії різних причин між двома і більше омонімічними словами виникає інформаційний (семантичний) зв'язок, і ці слова зливаються в одне полісемантичне слово.

Крім цього можуть існувати випадки, коли існують центральні за класами стани слова, коли одномоментно слово має два чи більше полісемантичних станів і одне чи більше омонімічних станів. Назвемо це явище *комплексним станом*.

Вихідним для сказаного вище є те, що потенційно більшість слів може бути неоднозначними у класифікаціях повних лексичних омонімів чи полісемантичних слів, або одночасно і повними лексичними омонімами, і полісемами (комплексний стан). Це визначається фізіологією мозку, проникненням різних мов одна в одну, яке активно відбувається при розвитку взаємозв'язку людських суспільств. Таким чином, в кожний даний момент часу в мові присутні багато примежових випадків, класифікація яких не може не викликати труднощів.

Критерії розмежування (класифікації) неоднозначностей слова розроблялись згідно з визначеннями класифікаційних груп, в нашому випадку омонімів і полісемів. Розглянемо існуючі критерії розмежування цих явищ не з позиції їх критики (що в них позитивне, а що невдале), а з позиції синтезу їх найголовнішого узагальненого спільного. Наведемо основні критерії розмежування за групами їх головних робочих ознак в узагальненому стані з вказівкою їх авторів.

КОМПЛЕКС СЕМАНТИЧНИХ КРИТЕРІЇВ

1) формально-семантичний

- наявність власного семантичного гнізда;
- омоніми виділяються з групи однакових звучань на основі приналежності до різних тематичних сфер.¹

2) компонентно-аналітичний

- "... ґрунтується на компонентному аналізі слова";²
- "...за яким для визначення омонімів необхідною умовою є відсутність спільних сем";³
- "... необхідною умовою ознак полісемії є необхідність зв'язку між значеннями слова, необхідна наявність у них спільних, семантичних компонентів";⁴
- "...або, інакше кажучи, збереження в похідному значенні тієї чи іншої семантичної ознаки, яка є у вихідного значення...";⁵
- "...при полісемії необхідна присутність в семантичній структурі того спільного, що присутнє у всіх його лексико-семантичних варіантах, тобто існує лексико-семантичний варіант"⁶ або "змістовний стрижень";⁷
- при полісемії семантична єдність слова є "...не тільки в наявності у нього якогось спільного значення, яке ніби підпорядковує собі більш часткові ... , а у визначеному зв'язку цих самостійних значень один до одного та їх закріпленості за одним і тим же знаком";⁸
- "...єдність означеного при полісемії базується на наявності безперервного дериваційного зв'язку, який охоплює послідовно всі елементи семантичної структури багатозначного слова... Варто цій безперервності порушитися хоча б в одному місці, варто випасти хоча б одній ланці , яка забезпечує цю безперервність, і семантична єдність слова порушується, і виникає "розпад полісемії", перетворення полісемантичного слова в два непов'язаних між собою омоніми";⁹
- "...при полісемії кожне значення слова обов'язково знаходиться в дериваційних відношеннях хоча б з одним із його значень".¹⁰

3) критерій семантичного оточення слова

(середовище вживання = критерій змісту, контексту)

- "...полісемне слово має однакове польове оточення, а омоніми – різне";¹¹

4) семантично-субституційний критерій,

у якому проводиться аналіз заміненних значень слова або означень на подібні або протилежні:

- "...слова є омонімами, якщо дібрані до них синоніми не вступають самі у синонімічні відношення";¹²
- "... лексико-семантичні варіанти слів не можуть утворювати різні антонімічні протиставлення, в той час як для омонімів це обов'язково";¹³
- "... який вимагає наявності різних синонімічних рядів для випадку омонімії, і одного – за умов полісемії";¹⁴
- "... за яким різні слова повинні мати різні синонімічні відповідності".¹⁵

5) семантично-трансформаційний критерій,

у якому проводиться семантичний аналіз значень слова, трансформованих в інші середовища, в інші контексти, в інші мови і т. ін.:

- коли "...ознакою омонімії між словами є відмінність у трансформаціях";¹⁶
- "... порівняння перекладу слів на інші мови... уточнює уявлення про дійсність омонімізації".¹⁷

6) критерій ідентичності словотвірних масивів,

- за яким "...відмежуванню багатозначного слова від омонімічних допомагає співставлення словоформ кожного з них, добір споріднених однокореневих слів... Якщо словоформи однакові або сході і є споріднені слова, які за типом утворення тотожні, і між ними існує семантична близькість, можна говорити про полісемію... Якщо словоформи різні або (при їх збігові) семантично чітко відмежовані один від одного, а словотвірні зв'язки слів викреслюються досить чітко і не втрачають своєї дериваційної значимості у мові, слід говорити про омонімію";¹⁸
- "...за яким необхідною передумовою для визначення слів-омонімів є їхнє входження до різних словотвірних рядів";¹⁹
- слова-омоніми повинні належати до більш або менш віддалених словотвірних гнізд чи рядів, при деривації актуалізувати різні словотвірні ресурси, становити деривати від різних деривантів.^{20, 21, 22}

7) критерій сумісності значень,

за яким при полісемії відбувається злиття значень в одне більш загальне; відбувається деривація лексико-семантичного варіанту (ЛСВ) від периферії до центру:

- при полісемії "... окремі значення чітко відокремлені одне від одного у визначених позиціях, в інших позиціях виявляються сумісними, які виступають нероздільно, звичайно, тільки у випадку їх тематичної єдності";²³
- "...для полісемії існує дифузність значень, для омонімії – каламбурне вживання".²⁴

Комплекс граматико-синтаксичних критеріїв,

який передбачає існування різних форм синтаксичного зв'язку між різними словами, а також критерії, що базуються на аналізі граматичних ознак слів.

- "...встановлення специфіки сполученості зіставлених слів, тобто характеристика їх синтаксичних властивостей, дозволяє виявити і семантичні різниці у формуванні більш великих (ніж синтагма) синтаксичних конструкцій з цими словами";²⁵
- "...різниця сполучуваності слів або значень";²⁶
- слова визначаються омонімами тоді, коли вони "...виявляють нові, попередньо невластиві граматичні ознаки, і втрачають старі, попередньо їм властиві";²⁷
- "...виникнення різних семантичних зв'язків внаслідок наявності відмінних граматичних ознак у слів-омонімів";²⁸
- "...Слова вважаються омонімами тоді, коли віддаленість значень підтверджується синтаксичними різницями, коли однозвучні слова по-різному вступають у словосполучення, вимагають різного керування, тощо".²⁹

Критерій закономірностей історичного розвитку (етимологічний),

який базується на аналізі відомостей про слова, тобто з'ясування їх походження;

- при розрізненні омонімів використовують пошуки реалії, поняття, яке володіє тими ознаками, на основі подібності або суміжності яких був колись зроблений перенос;³⁰
- "...порушення змістовного зв'язку за схожістю. "Проміжною ланкою" у цьому типі полісемії є саме те, що зв'язує значення слова завдяки зовнішній схожості предметів (явищ) за їх формою, кольором, розташуванням

та інш. У цій ролі виступає перехідне значення, випадіння якого і призводить до утворення омонімів”;³¹

- “...порушення змістовного зв'язку за суміжністю. Цей тип базується на суміжності позначених предметів у просторі та часі і не передбачає їх схожості. Значення багатозначного слова характеризуються визначеною послідовністю мотивування”;³²
- “...порушення змістовного зв'язку за функцією. Цей зв'язок базується на спільності функцій матеріально різних, несхожих один на одного”;³³
- етимологічна точка зору, “згідно якій омонімія є співзвуччям тільки випадковим, а полісемія - співзвуччям, яке базується лише на спільності походження”.³⁴

Комплекс критеріїв психофізіологічного характеру,

- де “...доки у свідомості людей присутнє ... відчуття зв'язку між явищами, позначеними одним словом, ми маємо справу з полісемією. З втратою цього ми отримуємо омонімію”;³⁵
- типічність, повторюваність, неунікальність зв'язку вказує на омонімію;^{36, 37, 38, 39}
- “... базується на відчутті близькості слів”.⁴⁰

Жоден із перелічених критеріїв не виявляється достатнім ні сам, ні навіть при комплексуванні з іншими для якісного рішення задачі розмежування повних лексичних омонімів (ПЛО) і полісемантичних слів у багатьох випадках їх проявів. Але аналіз кожного із них показує, що основна суть прагнень усіх авторів одна – це прагнення виявити і передати інформаційну сутність кожного з можливих значень АГК слова, і в подальшому за аналізом цих інформаційних сутностей прийняти рішення про розмежування (класифікації).

Головною проблемою цих критеріїв є відсутність прийнятих філологічною спільнотою повних і однозначних визначень предметів розмежування: ПЛО і полісемантичних слів. Логічним наслідком проведеного вище аналізу та дослідження «До питання теорії явищ неоднозначності»⁴¹ є пропозиція синтезу критерію розмежування ПЛО та полісемантичних слів на основі їх визначень, де:

існують об`єму інформаційного пересічення, в якому є спільний семантичний (інформаційний) компонент, частини основного інформаційного значення якого переносяться на інформаційні масиви (полісеми) у конкретний часовий період.

Згідно з цими визначеннями *критерієм розмежування ПЛЮ та полісемантичних слів має бути наявність чи відсутність кореляції об'єму, тобто пересікання інформації (за сутністю), яка міститься в інформаційних масивах (словах), які підлягають розмежуванню. Назвемо цей критерій інформаційно-кореляційним.*

Основою для функціонування цього критерію має бути визначення (побудова) базисної характеристичної структури визначень інформації по сутності (далі *характеристична структура*) в будь якій її формі, будь-то в інформаційному масиві - слові зі своїм АГК, чи в якійсь іншій формі (ідіоми, речення, тощо). Проблема наявності такої базисної характеристичної структури є дуже актуальною як у філології зокрема, так і в теорії інформації та теорії функціонування мозку людини взагалі.

В цій роботі для знаходження елементів *характеристичної структури* і за ними визначення *кореляції* (об'єму пересікання) *інформації* за сутністю, будемо виходити з визначень поняття:

Інформація – це визначений об'єм узгоджених понять, знань і даних, які відображають властивості і стани об'єктів об'єктивного світу в природній, соціальній та штучно зроблених системах (у тому числі і абстрактних) у часових і просторових координатах і відображених та створених процесом мислення у людських суб'єктивних свідомостях.

Аналіз цього визначення дає можливість визначити такі основні елементи *характеристичної структури* (ознаки певної інформації):

- функціональна сутність об'єкта в середовищі його існування;
- сутність явища в середовищі його існування;
- статична сутність об'єкта (явища): компонентний склад, речовинний склад, форма й об'єм, положення у просторі та інш.; зв'язки з іншими;
- динамічна сутність об'єкта (явища): динамічні характеристики, рух відносно системи існування, відносний рух всередині об'єкту (явища); дії на нього, дії його на інше;
- характеристики станів систем існування.

Ці ознаки ще не є базис. У подальшому потрібно зробити більш фундаментальне дослідження і побудувати *характеристичну структуру*, але для цього етапу нашої роботи приймемо ці визначені елементи (ознаки) як достатні у своїй основі для *детектування кореляцій* в інформаційних об'єктах (масивах). *Технологія детектування кореляції інформації за сутністю інформаційних*

масивах полягає, у випадку простих логічних операцій, в оцінці збігу елементів характеристичної структури в їх сутнісній та кількісній мірах. Більш складні логічні операції для детектування цієї кореляції потребують розвитку та досліджень.

Для забезпечення *кореляції інформації* шляхом оцінки збігу інформації за елементами базової характеристичної структури *необхідним є наявність базової системи понять у термінах і синтагм для опису інформації за її базовою характеристичною структурою*, тобто наявність ніби юридичної мови: базового набору однозначних іменників, дієслів і т.інш. З набору існуючих на цей час юридичних систем понять та термінів для нашого випадку найбільш *необхідною є система понять та термінів і їх сполучень, які прийняті в технології патентного права*. Ця система може бути прийнятою за основу для наших досліджень інформації за її сутністю у слові.

Наступною *необхідною складовою при детектуванні кореляції інформації у словах є система договірних умов процесу розмежування*, наприклад, таких як:

- кореляція позитивна, якщо слова збігаються за характеристичною ознакою, без якої два об'єкти (явища) не існують;
- в “межових” випадках позитивне рішення приймається на користь того явища неоднозначності, де екстраполяція розвитку у майбутньому дає перевагу;
- перенесення кольору, форми, об'єму об'єкта (явища) на об'єкт (явище) без змін функціональної сутності не є перенесенням сутності інформації.

Останньою *необхідною складовою для використання інформаційно-кореляційного критерію розмежування (ІККР)* з наведеними вище необхідними складовими *є оптимальна послідовність дій (алгоритм) при детектуванні фактів пересікання інформації за сутністю в інформаційних масивах*, які підлягають розмежуванню. Базовий набір основних дій для створення алгоритму розмежування буде такий:

- продиференціювати інформаційні масиви за ознаками: це є нестворений людиною об'єкт (явище природи) чи це є створений людиною об'єкт;
- описати сутність явища та сутність використання явища людиною кожного інформаційного масиву;

- описати функціональну сутність явища чи об'єкта кожного інформаційного масиву в досвіді технології опису, прийнятому в патентному праві;
- описати динамічну сутність явища чи об'єкта кожного інформаційного масиву в термінах патентного права;
- описати середовище існування явища чи об'єкта кожного інформаційного масиву в термінах патентного права.

Послідовність та потреби використання кожної з цих дій визначемо при практичному використанні всього *комплексу інформаційно-кореляційного критерію розмежування*. Складові цього комплексу однозначно і назавжди визначити неможливо і не потрібно. Вони повинні розвиватися з розвитком практики використання комплексу інформаційно-кореляційного критерію розмежування.

¹Кочерган М.П. Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова.– Львів, 1980, – С. 79; ²Малаховский Л.В. Теория лексической и грамматической омонимии. – Л.: Наука, 1990, – С. 48-49; ³Кочерган М.П. Знач. праця. – С. 79; ⁴Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка.– М., 1974, – С. 178; ⁵Маслов Ю.С. Введение в языковедение. – М., 1975; ⁶Апресян Ю.Д., – Знач. праця. – С. 187; ⁷Арбекова Т.И. Лексикология английского языка: Практический курс, – М., 1977, – С. 186; ⁸Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973, – С. 73; ⁹Виноградов В.В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии (на мат-ле русского и родственных языков) // Вопросы теории и истории языка, – М., 1952, – С. 143-152; ¹⁰Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования, – Л., 1966, – С. 29-30; ¹¹Кочерган М.П. Знач. праця. – С. 79-81; ¹²Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. – М., 1954. – С. 57; ¹³Прохорова В.Н. Полисемия и лексико-семантический способ словообразования в современном русском языке. Лекции по спецкурсу для студентов-заочников гос. ун-тов. – М., 1980. – С. 30; ¹⁴Балли Ш. Французская стилистика, – М., 1961. – С. 189; ¹⁵Муравицька М.П. Психолінгвістичний аналіз лексичних омонімів. // Мовознавство, – 1975, №3, – С. 59-68; ¹⁶Кочерган М.П. Знач. праця. – С. 81; ¹⁷Фомина М.И. Современный русский язык: Лексикология. Учебник для студентов. – М., 1978, – С. 66; ¹⁸Там само. – С. 66; ¹⁹Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // ВЯ, – 1953, – № 5, – С. 59; ²⁰Фалькович М.М. К вопросу об омонимии и полисемии.// ВЛ, – 1960, – №5. – С. 85-88; ²¹Лисиченко Л.А. Лексикология сучасної української мови: Семантична структура слова. – Харків, 1977. – С. 114; ²²Новиков Л.А. Об одном способе разграничения полисемии и омонимии. // РЯШ. – 1960. – №3.

– С. 10-14; ²³Шмелев Д.Н. Зазнач. праця. – С. 73; ²⁴Абаев В.И. О подаче омонимов в словаре. // ВЯ. – 1957. – № 3. – С. 35; ²⁵Фомина М.И. Зазнач. праця. – С. 66; ²⁶Проخورова В.Н. Зазнач. праця. – С. 38; ²⁷Кочерган М.П. Зазнач. праця. – С. 80; ²⁸Муравицька М.П. Зазнач. праця. – С. 59-62; ²⁹Виноградов В.В. Зазнач. праця. – С. 27; ³⁰Будагов Р.А. О так называемом «промежуточном звене» в смысловом развитии слов // Сб. статей по языкознанию. Проф. Моск. ун-та акад. В.В.Виноградову, – М., 1958, – С. 73-85; ³¹Новиков Л.А. Зазнач. праця. – С. 10-14; ³²Там само. – С. 10-14; ³³Там само. – С. 10-14; ³⁴Задорожный М.И. О границах полисемии и омонимии. – М., 1971. – С. 13; ³⁵Потапов С.М. К вопросу об омонимах // Уч. записки Вильнюсск. гос. ун-та, XXVI, Языкознание, – №1. – 1958. – С. 226-227; ³⁶Курилович Е.Р. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 237-456; ³⁷Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М., 1956. – С. 162-163; ³⁸Weinreich U. Explorations in Semantic Theory. - The Hague; Paris, 1966. – P. 395-477; ³⁹Wells R. To what Extend can Meaning be said to be structured//Reports for 8th International Congress of Linguistics, – Oslo, 1957. – Vol.2, P. .654-704; ⁴⁰Булаховський Л.А. Из жизни омонимов // Русская речь. – Т. 3. – Л., 1928. – С. 53; ⁴¹Солдатова Л.П. До питання теорії явищ неоднозначності // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2003. – Випуск VIII. – С. 64-70.

М. В. Бондар, асп.

СЕМАНТИЧНІ КОНОТАЦІЇ В КОНЦЕПТОСФЕРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (на матеріалі сучасної української прози)

У статті проаналізовано специфіку “концепту-мінімуму” та “концепту-максимуму”, а також виявлено основні тенденції у зміні семантичних конотацій власних назв.

The article is devoted to the analysis of “concept-minimum” and “concept-maximum”, and the ascertainment of the main tendencies in the development of semantic connotations of proper names.

На сучасному етапі розвитку стилістичних досліджень прозових текстів особливої ваги набуває застосування різноманітних методик, які спрямовані на розкриття новітніх тенденцій у вербальній структурі тексту. Зарубіжні лінгвісти оперують методиками стилістичного аналізу, розробленими Шортом, Ван Піром, та ін.¹ Методики такого типу мають спільний об'єкт лінгвістичних досліджень, а саме – лексичні одиниці, їхнє смислове навантаження;

вони ґрунтуються на необхідності врахування стереотипів, що закріплюються за певними словами, асоціативних рядів, поява яких зумовлена специфікою вживання того чи іншого слова тощо. Названі методики відрізняються одна від одної механізмами аналізу лінгвістичного матеріалу.

У ближньому зарубіжжі, зокрема в Росії, окрім вивчення модифікацій лексичного складу сучасної мови, семантичних зрушень та їхньої кодифікації у лексикографічних працях, лінгвісти розробляють принципи фіксації нових асоціацій, визначення нових відтінків значення. Так, завдяки опрацюванню великої кількості лінгвістичного матеріалу, зібраного в різних жанрах публіцистики, стало можливим написання фундаментальної праці “Русский язык конца XX столетия (1985-1995)”², в якій один з розділів присвячений безпосередньо семантичним змінам в лексиці. На нашу думку, укладання словників, що фіксують результати семантичних процесів актуальних для мови в певний період, має велике значення для вивчення окремого етапу розвитку мовної одиниці та відкриває можливості правильного розуміння причин, які зумовлюють наступні зміни значення та появу нових семантичних конотацій. Яскравим свідченням цього твердження є здобутки російської лексикографічної практики, зокрема Толковый словарь русского языка конца XX века³ (створений на основі аналізу сучасних текстів) та виданий в Росії Дж.Грином Dictionary of New Words⁴ (присвячений вивченню лексичних одиниць та їхньої семантики, що поповнюють словниковий склад англійської мови).

В Україні необхідність створення подібних лексикографічних праць є актуальною проблемою сьогодення (укладено невеликі за обсягом словники: “Нове в українській лексиці” Д.Мазурик та “Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.)” Г.Віняр, Л.Шпачук⁵; готується видання нового “Словника української мови” в 20-ти томах, а також “Словника нових слів і значень”), що активізує до розробки нового напрямку лінгвістичних досліджень, а також визначення засад практичного застосування матеріалу, отриманого в процесі аналізу мовних одиниць. У вітчизняному мовознавстві, насамперед, необхідно створити практичну базу, одним з основних джерел формування якої мають бути сучасні українські прозові тексти, в авторському мовленні та змодельованих комунікативних ситуаціях яких відображаються активні процеси сучасної української мови. Таким

чином, мета нашої розвідки – спираючись на досвід зарубіжної лінгвістики, обґрунтувати новий підхід у вивченні вербальної структури художнього тексту, пов'язаний з врахуванням семантичних конотацій у концептосфері української мови. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: обґрунтувати термінологічний апарат; зробити вибірку контекстів, які ілюструють семантичні конотації досліджуваного концепту; з'ясувати чинники, що зумовлюють появу відповідних семантичних конотацій; здійснити типологічне зіставлення семантичних конотацій “концепту-максимуму” та “концепту-мінімуму”; визначити можливості та переваги цього підходу.

Поняття “концептосфера” російський вчений Д.Лихачов тлумачить, оперуючи таким ключовим поняттям, як “концепт”, але у відмінному від традиційного тлумаченні: “концепт існує не для окремого слова, а, по-перше, для кожного основного (словникового) значення слова окремо, і, по-друге, концепт певною мірою “алгебраїчний” вираз значення, яким ми оперуємо у своєму письмовому чи усному мовленні, оскільки охопити значення в усій його складності людина просто не встигає, іноді не може, а іноді по-своєму інтерпретує його (в залежності від своєї освіти, особистого досвіду, належності до певного середовища, професії тощо)”⁶.

На думку Д.Лихачова, концепт не безпосередньо виникає зі значення слова, а є результатом зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини. Таким чином пояснюються особливості потенційних можливостей концепту окремої людини, зумовлені існуючим індивідуальним колом асоціацій, відтінків значення (це положення висвітлено також у вищезгаданій праці “Русский язык конца XX столетия...”). Відповідно багатство концептосфери національної мови автор ставить у пряму залежність від багатства культури нації – її літератури, фольклору, образотворчого мистецтва, а також співвіднесеності з усім історичним досвідом нації та релігією.

Виходячи з такого розуміння поняття “концепт”, можна зробити висновок, що “культурна (поняттева) картина світу” (“це відображення реальної картини через призму понять, сформованих на основі уявлень людини, які отримані за допомогою органів чуттів і пройшли через її свідомість, як колективну, так й індивідуальну”⁷) є відтворенням концептів (сукупності асоціацій, відтінків значення)

європейських країн, тобто, іншими словами, стереотипів культурних уявлень, які формуються під впливом таких факторів, як географія, клімат, природні умови, історія, соціальний устрій, вірування, традиції, спосіб життя.

У українській лінгвістиці на позначення поняття “концепт”, у значенні запропонованому Д.Лихачовим, використовується словосполучення “семантичні конотації”. “Семантичні конотації створюють асоціативно-образне, символічне, культурно-історичне тло слова, виражаючи національну специфіку мови”⁸. Термін “семантичні конотації” не завжди адекватно співвідноситься з поняттям “концепт”, оскільки враховує лише суспільний досвід людини, залишаючи поза увагою досвід індивідуальний і є видовим по відношенню до родового, більш загального поняття. Тим не менше, використання терміна “семантичні конотації” є доцільним при поясненні семантичних змін.

Отже, розглянемо на матеріалі сучасних українських прозових текстів семантичні конотації концепту “Сполучені Штати Америки”. Для цього скористаємося підходом, запропонованим А.Вежбицькою: семантичні аспекти тлумачення концепту (поняття) через типові ситуації використання об’єкта⁹. Наприклад: “...я хочу повчитися в країні **чізбургерів**” (Пиркало, 18); “**Страви дня: біг мак, гот дог, поп корн, солт натс, ред гот чілі пепперс**” (Андрухович, 24) – помилковий стереотип про США як батьківщину ресторанів швидкого приготування їжі; “**Уявіть собі – я приходжу найматися до вас на роботу, у красивому костюмі, з білозубою американською посмішкою**” (Б.М. – пор. “голівудська посмішка”, яку обіцяють численні стоматологічні клініки у рекламних проспектах; пор. “По цій мові доручивши нашому невідпорному краянинові свою венеціанську адресу на папірчику, вона посміхнулася **стерильними зубами**” (Андрухович, 34)), **вивченою за рік навчання напам’ять, і кажу: “Я закінчила Гарвард чи що-небудь – хай навіть університет штату Алабама**” (Пиркало, 20) – уявлення про кращу освіту за кордоном, зокрема в Америці; “**Кажуть у всіх американців, коли вони співають гімн, течуть сльози**” (Пиркало, 27) – інше, порівняно з українцями, ставлення до національної символіки, сформоване багатовіковою традицією; “... він сказав, що я дурна, і таким, як я, ніколи не дадуть **американської стипендії**. **Такі, як ти, Соросу не потрібні**” (Пиркало, 27-28) (пор.: “Вона поїхала чи то до Штатів, чи то до Канади, бо отримала **грант** для вивчення чогось на кшталт

специфіки ментальності жінок-трудівниць посттоталітарної доби” (Кононенко, Зрада, 97); “Америка – *the land of opportunities*, пів Європи, не нашої довбаної, а щонайщирішої, від Британії до Італії, сюди рветься гроші, кар’єра” (Забужко, 24) – уявлення про Америку як інший світ, асоціація з пошуками кращого життя; “Чай вийшов саме на американський смак – брунатна мутнувата водичка” (Пиркало, 87) – з поступовим відкриттям українцями Америки через кінофільми, американські продукти харчування тощо зникає момент ідеалізації; “Хочу автоматичну пральну машину, як у американців” (Пиркало, 90) – Америка у свідомості багатьох людей асоціюється з добробутом, високим рівнем життя, тому вжито відповідний етнонім; “... *перфектне знання Перфецьким німецької та всіх без винятку часових форм дієслова в англійській мові*” (Андрухович, 13) (TOEFL – “Зелена Маргарита”) – в свідомості українця англійська мова це складна граматики.

Як бачимо, семантичні конотації концепту “Сполучені Штати Америки” реалізуються головним чином через вживання у відповідних контекстах запозичень з англійської мови та слів, які завдяки впливу реклами та засобів масової інформації чітко асоціюються з “Америкою”, “американським”.

За класифікацією А.Вежбицької¹⁰, такий концепт є “концептом-мінімумом” (зазначимо, “концептом-мінімумом” для українців, семантичні конотації якого будуть по-іншому розтлумачені американцями, а сам концепт матиме відмінні семантичні конотації в англійській мові). Дослідниця використовує ідею концепту як категорію для характеристики знань про реалії повсякденного буття, або володіння смислом таких реалій. Тепер простежимо специфіку “концепту-максимуму” у сучасному прозовому тексті (про що свідчить кількісне переважаєння слів з національно-культурним та символічним, а не асоціативно-образним тлом) – “Україна”: “Статистика показує, що наш народ під тихими зорями завжди робить найгірший вибір” (Пиркало, 98); “Це мій улюблений, хоч і розгублений, народ” (Пиркало, 142) – пор. психологічний стан персонажів народних казок на роздоріжжі; “Я не реанімую м’яту, любисток, босоноге дитинство, ветху бабусю, м’ята не потребує реанімації” (Процюк, Шибениця для ніжності, 14); “Після відправки так хотілося володіти брунькуватою гілкою **черешні** і щебетом ластівок на оббитій повстиною одверині хати, втомою і пробудженням, лагідним теплом грудей крізь перкалеву сорочку,

здитинілою посмішкою і збудливо жорстоким, не дівочим вже сміхом, коли дмухала на фіранку, щоб відтулити вікно і виказати йому свій поспіх, “сонце над **яворами**”, може, встаєм?”; щоночі **гірська річка** несла на Україну, і за хвилину дрімоти встигав **Сергій** погомоніти з бабцею за кущем бузку, дрова за зиму запліснявіли в хліві, дідом взялися, насилу **піч** димить, встигав з’їсти **квашене яблуко** з маминої в задирках під нігтям руки, **калина** так розрослася, два пагони батько посадив за погрібником” (Пашковський, 101).

Водночас, як слушно зауважує О.Семенюк, відбувається поступове руйнування, дифузія, деградація основних національно-культурних цінностей¹¹. Наприклад: “Вони проповідують **галушково-вишиване** непротивленство воріженькам, а прийшов би сюди справжній ворог, із **філософією** меча, а не **бандури**, вмить набрали би страху повні майтки” (Процюк, Інфекція, 4) – ідеологічно переорієнтовуються лексеми з національно-конотативним забарвленням (*галушки, вишиванка, бандура*).

Зібраний матеріал свідчить про існування не лише індивідуальних лексичних асоціацій, а також про існування вищезгаданих стереотипів культурних уявлень, які закріпилися в свідомості пересічного українця, характеризуються високим ступенем частотності в творчості різних авторів та виражені здебільшого питомими українськими лексемами.

Такі концепти-власні назви (національно-самобутні слова-символи, етнокультурні символи-номінанти), як Чигирин, Київ, Дніпро, Прип’ять, Десна, концепти-антропоніми – Франко, Леся Українка, Марко Вовчок, Г.Сковорода, концепти-персонажі літератури, як Катерина, Чіпка, Микола Джеря, Захар Беркут, на думку Т.Космеди, безпосередньо характеризують українську культуру¹², проте під впливом різних чинників вони можуть змінювати своє асоціативно-образне, символічне тло слова. Наприклад: Прип’ять – Чорнобиль – екологічна катастрофа – зона відчуження. Топонім Чорнобиль завдяки відомим подіям 1986 року набув нової семантичної конотації, що знайшло своє відображення у словнику Д.Мазурик “Нове в українській лексиці”: “Чорнобиль – перен. Руйнація, катастрофа” (с. 128). З одного боку, Чорнобиль став символом катастрофи → духовний Чорнобиль (“**Чорнобиль українського визнання**” (Медвідь, 55)), а з іншого – аварія на ЧАЕС в свідомості іноземців асоціюється з Україною: “**І банальне слово “Чорнобиль”** (тільки ця назва щось їм говорить) не додає моїм

словам ваги і не збурує поваги до моєї батьківщини” (Мухарський, 134).

Під впливом віянь нового часу може акцентуватися увага на одній з асоціацій, наприклад: завдяки загальноосвітнім закладам асоціація про Лесю Українку як про “єдиного мужчину” перетворилася у свідомості пересічного українця на стійкий стереотип, а в наш час посилилась за рахунок “феміністичного” контексту (хоча це додаткова “пасивна” ознака концепту, за класифікацією Ю.Степанова¹³). Також створюються нові асоціації, що пов’язано з виникненням нових реалій в житті українського народу: “Мамі на роботу дзвонити не хочеться, взяв один **папірець із портретом Тараса Шевченка**” (Кононенко, Зрада, 125) – сучасна українська грошова одиниця із зображенням Т.Шевченка, вартістю 100 грн; “Лариса призначає їй зустріч біля Золотих Воріт. – А з якого боку? – питає янгольський голосочок. – Там, де **Ярослав Мудрий**. – Ярослав Мудрий? А де він? – **На двох гривнях! Two grivna tap. Біля нього. Тільки дивися, не поплентайся до стогривенного!** (мається на увазі пам’ятник Богдану Хмельницькому – Б.М.)” (Кононенко, Імітація, 11); “ – А з ким маю честь? – Із тим, кому ти вчора дав **“Богдана”**. – Кого? – **Богдан-Зиновій намальований на п’яти гривнях**” (Шкляр, 47); “Саксофоніст, котрий грав у підземному переході над порожнім капелюхом, чув її безпомильно, і я кинув йому на почин **“святого Володимира”** (авторська зноска – зображення на одній гривні) (Шкляр, 32).

Таким чином, проведене дослідження дає можливість виявити внутрішні зв’язки в лексико-семантичній системі сучасної української мови, специфіку виникнення та функціонування лексичних асоціацій у структурі прозового тексту, особливості вираження “концепту-мінімуму” та “концепту-максимуму” (запозичена чи питома лексика, слова з асоціативно-образним чи національно-культурним, символічним тлом), що відкриває перспективи визначення нових відтінків значення на рівні кодифікації у лексикографічній практиці.

¹Short Mick. Stylistics “upside down”: using stylistic analysis in the teaching of language and literature // Language, Literature and the Learner. – L.; N. Y., 1996. – P. 41; Van Peer Willie. The Taming of the Text: Explorations in Language, Literature and Culture. – L., 1988; ²Русский язык конца XX столетия (1985-1995) / Под ред. Е.А. Земской. – М., 1996.; ³Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под ред.

Г.Н. Скляревской. – СПб., 1998; ⁴Грин Д. Словарь новых слов / Green Jonathon. Dictionary of New Words. – М., 1996; ⁵Мазурик Д. Нове в українській лексиці. Словник-довідник. – Л., 2002; Віняр Г.М., Шпачук Л.Р. Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років XX століття). – Кривий Ріг, 2000; ⁶Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под ред. проф. В.П. Нерознака. – М., 1997. – С. 281; ⁷Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. – С. 41; ⁸Тараненко О. О. Конотація // Українська мова. Енциклопедія – К., 2000. – С. 248; ⁹Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., 1998. – С. 207; ¹⁰Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996; ¹¹Семенов О.А. Мова епохи та мовна особистість у сатирико-гумористичному тексті. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002. – С. 8; ¹²Космеда Т.А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Л., 2000. – С. 155; ¹³Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997. – С. 44.

Список використаних джерел

Андрухович Ю. Перверзія // Сучасність. – 1996. – № 1. – С. 9-86; Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. – К.: Згода, 1996; Кононенко Є. Зрада // Березіль. – 2002. – № 3-4. – С. 35-153; Кононенко Є. Імітація // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 9-53; Медвідь В. Філософія страху, або ж проклятий народ // Київ. – 2001. – № 9-10. – С. 53-69; Мухарський А. Попса для еліти. – Х., 2002; Пашковський Є. “Ростов – Одеса” // Київ. – 1991. – № 10. – С. 99-102; Пиркало С. Зелена Маргарита. – К., 2001; Процюк С. Інфекція // Кур’єр Кривбасу. – 2002. – №149. – С. 3-68; Процюк С. Шибениця для ніжності // Кур’єр Кривбасу. – 2000. – № 113. – С. 3-38; Шкляр В. Ключ: Роман. – К., 1999.

Попова Т.О., асп.

ОСОБЛИВОСТІ НАЇВНО-ЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті аналізується зміст поняття “наївно-етичний дискурс” та розглядаються особливості наївно-етичного дискурсу української студентської молоді, сформованого на основі психолінгвістичного експерименту, проведеного автором.

The content of the concept “naive ethic discourse” is being analyzed and specific features of the discourse of Ukrainian students

having been formed on the base of the author's psycholinguistic experiment are being performed at the article.

Навіть у лінгвістиці, де, на жаль, неоднозначність термінів давно стала поганою традицією, важко знайти багатозначніший термін, аніж “дискурс”. Різноманітні тлумачення й застосування цього терміна не раз ставали предметом опису й аналізу¹. Однак при всіх відмінностях змісту і структури терміна *дискурс*, розробленого у межах однієї дисципліни й на межі дисциплін, їх об’єднує сема говоріння, висловлювання.

Склалося декілька класів уживання терміна “дискурс”, які співвідносяться з різними національними традиціями і внесками конкретних авторів.

До першого класу належать власне лінгвістичні вживання цього терміна, серед яких історично першим було його використання в назві статті *Дискурс-аналіз* американського лінгвіста З.Гарріса, опублікованої в 1952 р. Повною мірою цей термін був залучений у лінгвістику приблизно через два десятиліття. Власне лінгвістичні вживання терміна “дискурс” дуже різноманітні, але в цілому за ними простежуються спроби уточнення й розвитку традиційних понять мовлення, тексту й діалогу. Перехід від поняття мовлення до поняття дискурсу пов’язаний із прагненням увести до класичного протиставлення мови і мовлення, яке належить Ф. де Соссюру, певний третій член – щось таке, що парадоксальним чином і “більш мовленнєве” за мовлення, і водночас – таке, що більшою мірою піддається вивченню за допомогою традиційних лінгвістичних методів, більш формальне й через те “більш мовне”. Наприклад, для Е.Бенвеніста, якому належить заслуга запровадження терміна *дискурс* у лінгвістику в його сучасному змісті, *дискурс* – це все, що знаходиться між мовою й мовленням². З одного боку, дискурс уявляється як мовлення, вписане в комунікативну ситуацію й через те як категорія з більш відчутно вираженим соціальним змістом порівняно з мовленнєвою діяльністю індивіда; за афористичним висловом Н.Д.Арутюнової, “дискурс – це мовлення, занурене в життя”³. З іншого боку, реальна практика сучасного (з середини 1970-х років) дискурсивного аналізу пов’язана з дослідженням закономірностей руху інформації в межах комунікативної ситуації, який здійснюється передусім шляхом обміну репліками; тим самим реально описується певна структура діалогової взаємодії, що

продовжує цілком структуралістську (хоч вона звичайно не називається такою) лінію, початок якої саме й був покладений Гаррісом. При цьому, однак, підкреслюється динамічний характер дискурсу, й це робиться для розрізнення поняття дискурсу і традиційного уявлення про текст як статичну структуру. Наприклад, для Ван Дейка дискурс – це і саме висловлювання, і ті когнітивні установки (фрейми), які детермінують зміст і форму висловлювання⁴. А Стеф Слембрук визначає *дискурс* як “зв’язне мовлення або писемні документи, які природно виявляються (naturally occurring connected speech or written discourse), як використання мови в соціальному контексті, зокрема, взаємодію або діалог між співрозмовниками”⁵. Перший клас розуміння терміна “дискурс” представлений головним чином в англomовній науковій традиції, до якої належить і ряд учених із країн континентальної Європи; однак за межами цієї традиції про дискурс як “третій член” сосюрівської опозиції давно вже говорив бельгійський учений Е.Бюїссанс, а французький лінгвіст Е.Бенвеніст послідовно використовував термін “дискурс” (discourse) замість терміна “мовлення” (parole).

Другий клас уживань терміна “дискурс”, який останнім часом вийшов за межі науки й став популярним у публіцистиці, сягає французьких структуралістів і постструктуралістів, передусім М.Фуко. Для М.Фуко (“Слова і речі”, “Порядок дискурсу”) *дискурс* або *дискурсія* – це форма представлення й закріплення мовного знака, яка залежить від ряду опозицій, ролей і від табуйованих дій⁶, хоча в обґрунтуванні цих уживань важливу роль також відіграли А.Греймас, Ж.Дерріда, Ю.Кристева; пізніше таке розуміння було частково модифіковане М.Пешо та ін. За цим уживанням проглядається прагнення до уточнення традиційних понять стилю (в тому самому максимально широкому значенні, яке мають на увазі, говорячи “стиль – це людина”) й індивідуальної мови (пор. традиційні вирази *стиль Достоевського*, *мова Пушкіна* з такими висловами, які звучать сучасніше, – *сучасний європейський політичний дискурс* або *дискурс Рональда Рейгана*). Термін “дискурс”, який розуміється таким чином (а також похідний і такий, що часто його заміняє, термін “дискурсивні практики”, також використовуваний М.Фуко), описує спосіб говоріння й обов’язково має визначення – ЯКИЙ або ЧИЙ дискурс, бо дослідників цікавить не дискурс узагалі, а його конкретні різновиди, які задаються широким набором параметрів: суто мовними відмінними рисами (тією мірою, якою вони можуть бути

виразно ідентифіковані), стилістичною специфікою (котра багато в чому визначається кількісними тенденціями у використанні мовних засобів), а також специфікою тематики, систем переконань, способів розмірковування тощо (можна було б сказати, що дискурс у такому розумінні – це стилістична специфіка плюс ідеологія, яка стоїть за нею). Більше того, передбачається, що спосіб говоріння багато в чому визначає і створює саму предметну сферу дискурсу, а також відповідні їй соціальні інститути. Подібне розуміння є багато в чому соціологічним.

Д.Арносон (D.Arnason), автор електронної статті “Semiotics: the system of signs” (“Семіотика: система знаків”), підкреслює семіотичну структуру дискурсу. Згідно з його концепцією будь-яке велике об’єднання семіотичних одиниць утворює дискурс. У найширшому розумінні дискурс складається з вокабуляра, вимовної системи, граматики й синтаксису, і правил для породження смислів, які належать будь-якій соціальній групі. Так можна говорити про дискурс простого народу, або про дискурс спортивних оглядачів, або про дискурс медицини, або про дискурс моди. Не існує дискурсів більш привілейованих і менш привілейованих. Іншими словами це означає, що не існує правильної англійської мови, не існує раз і назавжди встановлених правил, як треба використовувати мову. Деяким дискурсам надається більша перевага, ніж іншим – у певних умовах, але всі дискурси детерміновані певними культурними умовами й залежать від власної здатності підштовхувати співрозмовників до участі в дискурсі⁷.

У нашому дослідженні ми будемо називати дискурсом явище, яке має такі характеристики:

1) це комунікативна подія, складне комунікативне явище, яке включає в себе уявлення про учасників комунікації, соціальний контекст⁸;

2) включає комунікативні наміри автора (авторів)⁹;

3) відзначається мовною та стилістичною специфікою, а також специфікою тематики, систем переконань, способів розмірковування¹⁰;

має динамічний характер, відзначається незавершеністю й неформалізованістю (на відміну від тексту)¹¹;

4) є культурно детермінованим¹².

Автором цієї статті було проведено психолінгвістичне дослідження із застосуванням вільного асоціативного експерименту

та методу вільних тлумачень в студентській аудиторії¹³, предметом якого стали етичні концепти БЛАГО, ГІДНІСТЬ, ДОБРО, ЗЛО, ОBOB'ЯЗОК, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, ЧЕСТЬ. Імена зазначених концептів відігравали ролі слів-стимулів та предметів тлумачень.

Ми вважаємо, що та комунікативна подія, елементами якої є отримані в результаті експериментів асоціації й тлумачення етичних концептів, відповідає цим характеристикам і може бути названа наївно-етичним дискурсом. Під “наївною” етикою ми розуміємо ті етичні уявлення, які складаються на основі життєвого та суспільного досвіду індивіда або соціуму, а не філософської чи релігійної освіти. (Див. використання цього терміну у Т.Радзівської¹⁴.)

Проведений нами аналіз дозволяє твердити, що наївно-етичний дискурс українського студентства має певні особливості, які обумовлені різними факторами.

Одним із “породжуючих” чинників розглянутого дискурсу є комунікативна ситуація, у якій він створювався. Пропонуючи респондентам відповісти на питання “що є X”, ми, природно, не очікували отримати чіткі наукові дефініції. Скоріше, мова йшла про квазідефініції, про висловлювання щодо того чи іншого етичного концепту. Сподівання на те, що тлумачення будуть подані у формі завершених мікротекстів, не виправдалися, бо далеко не завжди вони взагалі були чітко оформленими реченнями або надфразовими єдностями. Іноді формально це номіналізоване речення, іноді – низка слів та словосполучень або комбінація з усіх трьох варіантів. Крім того, власне тлумачення – це предикативна частина висловлювання, суб'єктом якого етичний концепт. Для прикладу наведемо кілька тлумачень концепту *БЛАГО*:

БЛАГО - це стан душі, при якому людина почуває себе щасливою (номіналізоване речення);

БЛАГО - добробут, взагалі добро, приємність (низка слів та словосполучень);

БЛАГО - як матеріальне, так і духовне, спокій, добробут, для мене це мир у сім'ї (комбінація різних елементів);

БЛАГО - для мене це не тільки гроші, хоча вони і спадають перш за все на думку. Благо – це коли добре твоїм рідним, і ти можеш за них не хвилюватись, знаючи, що в них все гаразд. Тоді легше жити (надфразова єдність). (Тут і надалі у прикладах зберігається орфографія й стилістика анкетних матеріалів – Прим. авт.)

Наші респонденти мали завдання, згідно з яким їм було необхідно здійснювати ментальні операції співвіднесення, визначення, тлумачення, міркування щодо етичних концептів. Наслідком цього, як видно з прикладів, став переважно предикативний характер дискурсивних елементів. Крім того, цей фактор впливав і на вибір форми судження, тому природно, що наївно-етичному дискурсу молоді властиве ототожнення загального й конкретного (яке у формальній логіці вважається логічною помилкою стосовно форми судження – від збірного смислу до розподільного):

Зло - погане вчинене діло (згідно моралі);- кривда, яку робить одна людина іншій; - ненависть, багатство; - підлість, зависть;

Благо – фінансове і духовне багатство; - спокій, добробут, для мене це мир в сім'ї; - семейний уют, хороша работа.

Також тут спостерігається зсув фокусу уваги з розгляду сутності на функцію, тобто типові дії або операції з цією сутністю (у формальній логіці це – синтаксичне визначення):

Справедливість – це коли люди роблять добро собі і всім людям, які їх оточують;

Обов'язок – наприклад у воєнних обов'язок захистити людей від нападів ворогів; - виконання покладених зобов'язань, обіцянок;

Честь – за честь треба стояти, але треба знати, за чію. Бувають ситуації, коли постійи за дівчину, а вона нічого не пам'ятає; - солдати віддають честь;

Зло – коли на вокзалі грабують біля валютного кіоску.

Важливим елементом комунікативної ситуації було обмеження у часі і спонтанний характер відповіді. Тому аналізованому дискурсу властива незавершеність висловлювань, їхня неформалізованість. Наприклад: *Справедливість – щоб все відбувалося по “визначеним” законам і любе бажання що шкодить мені називається несправедливістю* (без крапки). У цьому висловлюванні немає розділових знаків, частини висловлювання не є узгодженими у часі, і не створюють формально-логічну послідовність.

Названий дискурс характеризується емоційністю та метафоричністю: наприклад, *семи надо!*, *мужик сказав, мужик зробив*, “металеві” метафори у концептосфері *ОБОВ'ЯЗОК* (*кайдани, ланцюг, штанга*), образи світла і темряви у концептосферах *ДОБРО* і *ЗЛО*, а також складні образи- ситуації:

Благо – когда светит (мягко!) солнышко (как летом в 19.00), играет музыка, рядом друзья, и не нужно никуда идти (спешить) + любимый человек, которого нет.

Аналізований нами наївно-етичний дискурс утворений студентами навчальних закладів Києва, міста з активною українсько-російською двомовністю. Тому тут спостерігаються прояви українсько-російської інтерференції – русизми лексичні (*воєнний, слабі люди, погані черти людської гідності*), граматичні (*від чого не можливо позбавитись*), морфологічні кальки (*відчасті* - калькування російського *отчасти*), змішування українських та російських слів у реченні (*відчасті це дуже погано, але приказка “Нет худа без добра”*) і просто певна кількість відповідей російською мовою.

Однією з характерних рис сучасної культури є значний вплив екранних видів мистецтва. У наївно-етичному дискурсі молоді теж виявляються такі впливи. Саме екранне походження мають асоціації *Бетмен, ніндзя, вестерн* (концепт *ЧЕСТЬ*), *Робін Гуд* (концепт *СПРАВЕДЛИВІСТЬ*). Крім того, наявність семи *перемога добра над злом* у концептосфері *СПРАВЕДЛИВІСТЬ*, яка відсутня у релігійному й філософському дискурсах, можливо, ґрунтується на впливі теле- та кіноекранних сюжетів, у яких “справедливість” досягається через смерть героя із знаком “-“ від руки героїв із знаком “+” або майже обов’язковим “хеппі-ендом”.

Крім того, вплив загалом засобів масової інформації проявляється у високій частотності штампів, якими користується молодь, розмірковуючи про етичні концепти. Наприклад, *СПРАВЕДЛИВІСТЬ - всегда восторжествует, - торжество правды (рос.); ЧЕСТЬ –(i) слава, - (i) хвала, - береги честь смолоду (рос.)*.

Таким чином, на основі проведеного нами аналізу можна стверджувати, що розглянутий наївно-етичний дискурс характеризується

- 1) єдністю комунікативної ситуації, що включає в себе такі ментальні операції як визначення, тлумачення, співвіднесення, міркування щодо етичних концептів;
- 2) незавершеністю, неформалізованістю;
- 3) емоційністю й метафоричністю;
- 4) ототожненням загального й конкретного;
- 5) зсувом фокусу уваги з розгляду сутності на функцію сутності або операції з цією сутністю;
- 6) українсько-російською мовною інтерференцією;

7) сильним впливом засобів масової інформації на свідомість респондентів.

¹*Stembroke St.* What is Discourse Analysis?//URL: <http://www.bank.rug.fc.be/da/da.htm> 2001; ²Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990. С. 136; ³Там само, с.136; ⁴*Ван Дейк Т.А.* Язык. Познание.Коммуникация. М., 1989; *T.van Dijk.* Critical Discourse Analysis//URL: <http://www.hum.uva.nl/~teun/cda.htm> 1998; ⁵*Stembroke St.* Зазнач. праця; ⁶*Фуко М.* Слово и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994; ⁷*Arnason D.* Semiotics: the system of signs.// URL: <http://www.htm>; ⁸*Ван Дейк Т.А.* Зазнач. праця; ⁹*Гаспаров Б.М.* Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. М.: 1996; ¹⁰*Фуко М.* Зазнач. праця; ¹¹*T.van Dijk.* Зазнач. праця; ¹²*Arnason D.* Зазнач. праця; ¹³*Попова Т.О.* Психолінгвістичні кореляти концептів Добро і Зло // Мовні і концептуальні картини світу. Збірник наукових праць. № 6. – К., 2002. – Кн. 2, с. 110-113; *Попова Т.О.* Психолінгвістичний корелят концепту “добро” і його виховне значення. //Духовне відродження – основа стратегії сталого розвитку України. Матеріали міжнародної конференції 13-14 грудня 1999 р., Львів. – Львів, 2001. – С. 394-398; ¹⁴*Радзівська Т.В.* Сумління й совість крізь призму української мови // Мовознавство, 1999, №1. – С. 31-39.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ І ЗНАЧЕНЬ

М.В. Мірченко, д-р філол. наук

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА НАДКАТЕГОРІЯ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ І ЇЇ ГРАМЕМНЕ ВИРАЖЕННЯ

Семантико-синтаксична категорія темпоральності розглядається як така, що підпорядкована категорії предикатності і представлена в структурі речення синтаксемами одночасності, попередності, наступності.

Semantically syntactic category of temporality is studied as one that is subordinated to the category of predication and is introduced in the structure of the sentence by means of syntaxemes of simultaneity, priority and posteriority.

Семантико-синтаксична надкатегорія предикатності функціонує у двох виявах. Перший — вихідний — вияв являє собою базову надкатегорію семантико-синтаксичної структури елементарних речень. Складниками надкатегорії предикатності елементарного простого речення, виступають підкатегорії: предиката дії, предиката процесу, предиката стану, предиката якості, предиката кількості і локативного предиката. Ці підкатегорії членуються на менші семантико-синтаксичні величини, структуруючи різновиди семантично елементарних простих речень.

Другий вияв надкатегорії предикатності поширюється на складні речення і похідні від них семантично неелементарні прості речення. Ця надкатегорія ґрунтується на семантико-синтаксичній структурі складного речення і дериваційно пов'язаних із ними простих неелементарних (ускладнених) речень. Семантику предикатності вказаних конструкцій найчастіше передають специфічні синтаксичні аналітичні морфеми-слова (сполучники, прийменники і под.), які виконують роль предиката предикатів і оформлюють синтаксичні зв'язки й семантико-синтаксичні відношення між відповідними частинами речення (вихідними елементарними простими реченнями). У надкатегорії предикатності другого вияву виділяємо підкатегорії темпоральності, зумовленості, порівняння, атрибутивності,

зіставності / протиставності, розділовості з їхнім подальшим категорійним або граемним членуванням. Надкатегорія предикатності передає відношення між оформлюваними складним і ускладненим простим реченням ситуаціями.

Отже, надкатегорія предикатності складного і похідного від нього ускладненого простого речення являє собою семантико-синтаксичну надкатегорію, властивість предикатного слова-морфеми або його еквівалентів передавати сукупність значень (темпоральності, зумовленості, порівняння, атрибутивності, зіставності / протиставності, розділовості) і в типових виявах виступати в ролі показника семантико-синтаксичних відношень між компонентами складного і похідного від нього семантично-неелементарного простого речення.

Підкатегорія темпоральності, підпорядкована надкатегорії предикатності, виражає часові відношення між ситуаціями і функціонує у складному і похідному від складного речення простому ускладненому реченні. Вона охоплює три граеми: граему одночасності, граему попередності і граему наступності.

Граема одночасності передає одночасність двох і більше дій, станів, явищ тощо. На цю семантику вказують, зокрема, підрядні сполучники часу (*коли, як, у той час як*) у складнопідрядному реченні як вихідній сфері функціонування граеми одночасності, напр.: *Коли розходились, він наздогнав її на дворі, пішов поруч, ждав від неї, мабуть, похвали, потім сам запитав: — Ну як?* (О.Гончар); *Уже з полудня сонце повернуло, як увійшла я у село* (Панас Мирний).

У похідних від складнопідрядного речення неелементарних простих реченнях значення одночасності виражають здебільшого приєменниково-відмінкові форми, а також відмінкові засоби, прислівники і дієприкметники. Відповідність між підрядним реченням часу і синтаксею у функції часу найвиразніше виявляється у приєменниково-відмінкових сполуках.

Темпоральні приєменники у складі вторинної (базованої на підрядній частині складнопідрядного речення) синтаксеми якоюсь мірою завуальовано засвідчують семантико-синтаксичні відношення одночасності між вихідними елементарними простими реченнями, зумовлюючи згортання одного з них у субстантивний компонент із наступним перетворенням на аналітичний синтаксичний прислівник. Ці приєменники (*в (у), протягом, впродовж, з, за, на, при, серед, посеред, одночасно з, о (об), наприкінці, під час* та ін.) передають

значення неозначеної або означеної одночасності. У поєднанні з відмінковими формами (знахідним, родовим, орудним, місцевим) прийменники увиразнюють значення одночасності, водночас указуючи на співвідносність із базовою для них структурою складнопідрядного речення, напр.: *Чарівний своєю природою зоосад і в травні, і в червні, і кожного місяця* (Остап Вишня); *Ой, не солодко мандрівникові В ніч таку іти через поля !* (М.Рильський); *Протягом зими снігу майже не було* (О.Гончар); *З її приїздом якось повеселішала хата* (Леся Українка); *Попогуляв Оксен за свого парубоцтва* (Г.Тютюнник); *За кавою Мержицький розповів їй ще чимало цікавого* (М.Олійник); *Ваші тридцять патронів вилітають за тридцять-сорок хвилин !* (Остап Вишня); *І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав* (Г.Шевченко); *При тому бунті я мав згубити корону і голову, але не згубив ні тієї, ні другої* (Леся Українка); *Пані схоплюється не раз посеред обіду та біжить у пекарню* (Леся Українка); *О цій порі місцеві жителі цілими сім'ями виходили на свої веранди* (О.Гончар); *Наприкінці концерту виступив Лисенків хор* (І.Нечуй-Левицький); *Перед боєм Воронцов, здається, непокоївся більше, ніж під час самого бою* (О.Гончар).

Типовими варіантами темпоральних синтаксем зі значенням одночасності виступають в українській мові і безприйменникові відмінкові форми (родовий, орудний, знахідний), проте вони порівняно х прийменниково-відмінковими сполуками виявляють істотні функціональні обмеження, зумовлені певними шарами лексики (на позначення часових понять — *день, ніч, година, хвилина, доба, літо, осінь* тощо), та особливі дистрибутивні властивості, передаючи, наприклад, означену тривалість часу за допомогою кількісних слів чи інших слів прикметникового (*цілий, тривалий, довгий, короткий*) або займенникового (*якийсь, деякий*) типу, а неозначену тривалість — за допомогою слів *цей, той*, пор.: *Лікувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама* (М.Коцюбинський); *В таких роздумах Дорош просидів годину, а може, й дві* (Г.Тютюнник); *Два дні й дві ночі не виходили десантники з бою* (Ю.Яновський); *Цілий тиждень, день у день, не переставала мати плакати* (Панас Мирний); *Заставила Сергія зарізати півня і цілий вечір пекла, варила і смажила* (Г.Тютюнник); *Тимко ще більше почорнів, дивився на всі спідлоба, часто курих і цілими вечорами мовчки просиджував під хатою* (Г.Тютюнник); *..того дня був у селі ярмарок* (Марко Вовчок);

Того вечора Мудрик не приїхав (Є.Гуцало); І сміх ту ж мить припинився (О.Гончар).

Грамеми одночасності виражають також прислівники і дієприслівники. Прислівники диференціюють значення власне-одночасності (*сьогодні, вдень, ввечері, вранці, взимку, влітку* та ін.), початкової часової межі (*віднині, споконвіку, змолоду, зроду* тощо) і кінцевої часової межі (*довіку, донині, досі, дотепер* і под.), напр.: — *Сьогодні спочинем (Т.Шевченко); Я вранці голос горлиці люблю (Л.Костенко); Цього чоловіка всі поважали змолоду (Марко Вовчок); Я завжди був великим оптимістом і дотепер не втратив віри у людей, у перемогу всього світлого над темрявою і злом (М.Коцюбинський).* Дієприслівники як віддієслівні деривати передають значення одночасності контекстуально, у відповідному словесному оточенні, напр.: *І вартовий, ставлячи ногу, одночасно стукає об підлогу автоматом (Ю.Яновський).*

На відміну від грамеми одночасності грамема попередності виражає часове передавання дій, подій, станів, явищ тощо. Цю семантику передають спеціалізовані підрядні сполучники часу (*доки, поки, перш ніж, перед тим як, до того як*) у складнопідрядному реченні як вихідній функціональній реченнєвій одиниці для грамеми часової попередності, напр.: *Ясногорська вирішила, не чекаючи, доки розгородять дорогу, йти далі пішки (О.Гончар); Поки сонце зійде, роса очі виїсть (Нар. тв.); Поки гроші, то поти й честь в кумпанії такій (Леся Українка); Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку (О.Гончар); Перед тим як вечеряти, Гнат, вийшовши на ганок, тонко засвистів (І.Муратов).*

На підрядній частинці складнопідрядного речення ґрунтуються темпоральні синтаксеми у функції часової попередності, передавані применниково-відмінковими сполуками “до + род. в.”, “перед + орудн. в.”, “проти + род. в.”, “над + знах. в.”, “під + знах. в.”, “раніше (раніш) + род. в.”, напр.: *До призову в армію хіба що дурень жениться (А.Головка); Вже перед світом він наламав очерету, накидав у човен (І.Нечуй-Левицький); А під осінь прилітає птиця із північних сивих чагарів (М.Рильський).*

Грамеми часової попередності виражають також прислівники і дієприслівники (*вчора, позавчора, колись, давно, торік, позаторік, напередодні* і под.) вживаються в детермінантній позиції простого ускладненого речення і окреслюють часове тло події чи явища, напр.:

..марево знову задрижало попереду, як учора, як позавчора (О.Гончар); *Сидів колись дідок під явором густим* (Л.Глібов); *Давно те діялось* (Т.Шевченко); *Ще торік на схилах вона нарвала зілля, висушила, склала в торбинку й повісила на сухому місці* (С.Чорнобривець). Специфічне місце серед темпоральних синтаксем у функції попередності посідають дієприслівники, яким притаманне мовленнєве (контекстуальне) набуття темпоральної семантики, а не системно закріплене за допомогою формальних засобів у синтаксичній структурі української мови, напр.: *Так вийшовши з глухого степу, З зітхань страждальної землі, Вирізьблюю німий життєпис На дикім камені століть* (Є.Маланюк); *Упоравишись трохи з духом, дід знову хапав вила чи сокиру і стрімголов кидався у саме пекло* (О.Довженко).

Грамема часової наступності виражає з'яву дії, стану і под. після якої-небудь події, явища тощо. Цю семантику найвиразніше передає спеціалізований підрядний сполучник *після того як* у складнопідрядному реченні як базовий реченнєвій одиниці для грамеми часової наступності, напр.: *Після того як не стало батька, доля розлучила нас із Григорієм на п'ятнадцять років* (Гр. Тютюнник); *Обличчя його було землисто-сіре .. навіть після того, як він витер з нього тилуку* (О.Гончар).

Підрядна часова частина складнопідрядного речення є вихідною для темпоральних синтаксем у функції часової наступності, передаваних прийменниково-відмінковими сполуками “*після* + род. в.”, “*опісля* + род. в.”, “*по* + місц. в.”, “*за* + орудн. в.”, “*через* + знах. в.”, “*слідом за* + орудн. в.”, “*услід за* + орудн. в.”, “*пізніше* (*пізніш*) + род. в.”, які вирізняються значеннєвою градацією стосовно проміжку часу в напрямку посилення безпосередньої наступності, напр.: *Опісля свят аж народила Настя сина* (Панас Мирний); *Минули дні по тій весні* (М.Рильський); *Через дві години ізди добралися до Чунаховки* (Гр. Тютюнник); *Услід за цими словами почувалася лопотнява босих ніг* (М.Коцюбинський).

Із грамемою часової наступності пов'язані також прислівники і дієприслівники (*завтра, післязавтра, потім, пізніше, невдовзі, незабаром, небавом* тощо) функціонують у детермінантній позиції простого ускладненого речення й окреслюють часове тло події чи явища, напр.: *Щождо від'їзду, то це буде теж незабаром — завтра чи післязавтра* (Ю.Смолич); *Небавом ми кількох Дівчат нагнали, що йшли з базару Співаючи* (М.Рильський). У функції грамеми часової

наступності вживаються дієприслівники, які набувають цієї семантики в конкретних (контекстуальних) умовах, не будучи в морфологічному плані закріпленими у мовній структурі сучасної української мови, напр.: *Підіймає заслінку вікна і замикає туди курку, зачинивши знов віконце* (І.Кочерга).

Насамкінець ще раз зазначимо, що найпродуктивнішими формами вторинних темпоральних синтаксем є прийменниково-відмінкові як особливі їхні морфолого-синтаксичні варіанти. Вони мають значне морфолого-синтаксичне й семантичне варіювання, охоплюють усі значеннєві відтінки часу, пор.: *В сю хвилину налітає порив холодного вітру* (Леся Українка); *До самого ранку горів у нас вогонь біля куреня над Десною* (О.Довженко); *Під ранок закуняєш від знемоги і прокидаєшся з головним болем, втомлений і розбитий* (З.Тулуб); *На заході сонця з уст в уста пішла поміж куреннями звістка* (О.Гончар); *Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі* (М.Коцюбинський); *Нібито аж через місяць має вернутись* (А.Головко) та ін.

Н.О. Бондарєва, асп.

ВИСЛОВЛЮВАННЯ - ПОРАДИ У СИСТЕМІ ДИРЕКТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТИВ.

Стаття присвячена дослідженню висловлювань-порад у системі директивних мовленнєвих актів, аналізу семантики цих висловлювань, виявленню рис, характерних лише для таких конструкцій. А також встановленню відмінностей між порадою та іншими прескриптивами, які іноді мають силу поради, але не є такими.

The main idea of this article is to reveal the place of utterances which are used in the point of advice in the system of directive speech acts. The semantic and peculiarity of these utterances are analyzed. Differences between advice and another prescriptions (another utterances which have sometimes force of advice) are also research.

На сучасному етапі розвитку мовознавства помітно зріс інтерес до вивчення комунікативно-прагматичних аспектів мови, які передбачають розгляд її як важливої ланки людської діяльності,

аналіз закономірностей використання одиниць мови у реальних контекстах її функціонування, виявлення особливостей співвіднесеності значення і змісту повідомлення у мовленні тощо.

Опис мовленнєвих утворень у рамках прагматичного підходу прийнято пов'язувати з розробкою теорії мовленнєвих актів, яка склалася як спеціальний підрозділ філософії, логіки і мовознавства у другій половині ХХ сторіччя. В основі цієї теорії лежать ідеї, що були викладені Дж.Остіном у праці “Слово як дія”¹. Згодом його думки були розвинуті у мовознавчих працях Дж. Серля², У. Вундерліха³, Т. А. ван Дейка⁴, Н.Д. Арутюнової⁵, А.Вежбицької⁶, Є.В. Падучевої⁷, Г.Г. Почепцова⁸ та інших лінгвістів.

Відзначаючи активізацію уваги дослідників до спонукальних конструкцій (праці А.В. Бельського⁹, В.С. Храковського, А.П. Володіна¹⁰), можна констатувати, що теорія питання потребує ґрунтовнішого опрацювання. До цього часу немає єдиної і достатньо обґрунтованої типології директивів, не всі характеристики комунікативної ситуації для диференціації директивних мовленнєвих актів проаналізовано детально, і не всі вони досліджені в аспекті визначення їх ролі у оформленні іллокутивного компонента.

В нашому дослідженні ми спробуємо проаналізувати семантику висловлювань-порад, виявити риси, характерні лише для таких конструкцій, а також встановити відмінності між порадою та іншими прескриптивами, які іноді мають силу поради, але не є такими (наприклад, пропозиція).

За всього багатоманіття підходів до вивчення мовленнєвих актів існування спонукальних актів не викликає сумніву у дослідників. Вони виділяються у всіх класифікаціях, хоча і називаються по-різному: манди, імперативи, екзерситиви, директиви. Одностайність дослідників відносно виділення директивного мовленнєвого акту зумовлена значенням спонукальних висловлювань в повсякденному житті: за допомогою їх людина вирішує виробничо-трудові чи пізнавально-інтелектуальні завдання. Їх роль особливо важлива при узгодженні і розподілі функцій між людьми у процесі спільної діяльності.

У загальному вигляді директивні конструкції визначаються як вираження волевиявлення мовця, спрямоване на каузацію діяльності адресата, тобто в логічній структурі директивного мовленнєвого акту існує компонент волі. З точки зору іллокутивної мети директиви являють собою спроби з боку мовця досягти того, щоб адресат дещо

виконав¹¹, вони виражають прагнення створити, викликали до життя нову дійсність, перетворити або видозмінити те, що існує¹². Одним словом, вони спрямовані на зміну навколишнього світу за допомогою мовленнєвих дій.

Розподіл мовленнєвих актів усередині директивного класу ґрунтується на різноманітних чинниках, одним з яких є положення про те, у чий інтерес відбувається дія. За цією ознакою директиви поділяються на три головні групи:

- 1) прохання, наказ, вимога – в інтересах мовця;
- 2) клопотання – в інтересах третьої особи, що не бере участі у мовленнєвому акті;
- 3) порада, застереження, пропозиція – в інтересах адресата¹³.

У середині кожної з наведених груп існують свої специфічні відношення. Оскільки об'єктом нашого дослідження виступають конструкції зі значенням поради, то нас цікавить передусім третя група. Як зазначає Л. Фоміна¹⁴, класифікація директивів, у яких дія відповідає інтересам адресата, викликає найбільші труднощі; тут розходження ґрунтується на найрізноманітніших, часто дуже тонких пресуппозиціях. Так, якщо розглядати застереження і пораду, то мовленнєвий акт застереження має пресуппозицію, відсутню у мовленнєвому акті поради: мовець повідомляє адресата про деяку нову для нього інформацію про можливий несприятливий стан справ. Мовленнєвий акт пропозиції завжди пов'язаний з тим, що адресату дається повне право вибирати, чи погодитися йому з цією пропозицією і прийняти її, чи відмовитися. На відміну від поради, мовець, пропонуючи, ніколи не переконує адресата, він лише намагається вказати на один із можливих варіантів поведінки. При мовленнєвому акті поради адресату повідомляється інформація, яка не обов'язково нова для нього. Радячи, мовець вважає, що адресат послухає його поради, хоча й не стверджує, що він цього хоче.

Отже, порада являє собою своєрідний мовленнєвий акт, засвідчений відповідною конструкцією. З одного боку, вона не є наполегливою спробою спонукати адресата виконувати якусь дію, як це буває у мовленнєвих актах наказу або вимоги; у пораді лише повідомляється про те, що буде добрим або корисним для адресата. З іншого боку, синтаксис порад (уживання імперативних конструкцій), їхній пропозиційний зміст, змушують бачити в порадах спробу мовця вплинути на майбутні дії адресата, схилити його до певної лінії поведінки. В цьому полягає парадоксальність поради: хоч радячи

комусь щось, ми не кажемо йому, що ми хочемо, щоб він зробив, проте ми вживаємо (або можемо вжити) форму імперативу. А.Вежбицька¹⁵ пояснює це тим, що коли ми даємо пораду, ми уявляємо себе на місці іншої особи (тої, кому даємо пораду), і, таким чином, розуміємо нашу пораду як уявне рішення чи наказ, який ми віддаємо самі собі.

Як вже зазначалось, порада належить до директивних мовленнєвих актів (певно не в останню чергу тому, що має імперативну синтаксичну форму). Дія, виголошена у пораді, розглядається як така, що відповідає інтересам адресата. Хоча, якщо прийняти до уваги твердження, що мовець, радячи, ставить себе на місце адресата, а також умову “адресату слід зробити X”, то певний ступінь зацікавленості у виконанні дії теж присутній. Іншими словами, радячи, мовець вважає, що адресат послухається його поради, хоча й не стверджує, що він цього хоче. Можливо тому, мовець, реалізуючи свій намір, “розбиває” висловлювання на дві частини: головну і допоміжну (за термінологією Л.Фоміної¹⁶ – домінуючий і допоміжний директив). Таким чином, якщо розглядати пораду як складний мовленнєвий акт, то у головному мовленнєвому акті мовець подає інформацію про бажаний стан справ, про бажану дію, а у допоміжному мовленнєвому акті говориться не про бажання мовця, щоб адресат виконав певні дії, а про те чому адресату слід виконати ці дії, наводить низку аргументів.

Далі спробуємо проаналізувати висловлювання поради з точки зору двох її структурних компонентів: домінуючого та допоміжного мовленнєвого акту, і визначити їхні функції.

Мовленнєвий акт, який виражений спонукальним простим реченням, являє собою директив, у якому закладена вся іллокутивна сила висловлювання, оскільки комунікативна структура спонукального простого речення складається з іллокутивної сили даного висловлювання¹⁷. При чому в цьому випадку порада являє собою простий мовленнєвий акт, іллокутивна сила якого не містить великої кількості початкових припущень і пресуппозицій. Проте одна з умов правильного вживання поради полягає в тому, що адресант повинен бути інформований (обізнаний) про наявність у адресата підстави для поради або потреби в ній. Оскільки спонукальне просте речення ми розглядаємо, як доведення до відома адресата (Y), що дія (Z) відповідає його інтересам то, формулюючи умови щирості і попередні умови для поради, ми можемо взяти такі вирази “бути (не

бути) в інтересах Y” або/і “бути корисним для Y”. Так, виголошуючи висловлювання *Випий анальгін*, мовець має підставу для поради: він інформований про стан справ (у співрозмовника болить голова), він припускає, що адресат хоче змінити його, тому мовець пропонує (радить) адресату виконати певні дії.

Світ виголошення поради може бути заданий широким контекстом, мовленнєвою і позамовленнєвою ситуацією, і в цьому випадку можуть задаватись всі або більшість умов його виконання. У спонукальному складному реченні допоміжний мовленнєвий акт може експлікувати одну з умов успішності поради, задаючи тим самим певні характеристики світу його виголошення. Найчастіше допоміжний мовленнєвий акт пов’язаний з умовою щирості поради (“тобі слід зробити X”). Дія, про яку говорить мовець відповідає інтересам адресата, а статус мовця не дозволяє йому розраховувати на безумовне виконання поради (на відміну, наприклад, від наказу). Тому мовцю не залишається нічого кращого, як дати зрозуміти адресату, що йому слід зробити, і пояснити, чому це потрібно. Умова щирості мовленнєвого акту поради завжди пов’язана з оцінкою існуючого стану справ, при цьому під оцінку потрапляє і сам адресат¹⁸. Якщо оцінка певного стану справ є позитивною, то, радячи, мовець спонукає не змінювати нічого. Якщо оцінка негативна, то мовець рекомендує адресату такі дії, які усунуть або послаблять негативний ефект.

Допоміжний мовленнєвий акт, який містить повідомлення про стан справ, що існує навколо адресата в момент виголошення висловлювання, найчастіше містить негативну оцінку стану справ. У такому випадку взаємовідношення між мовленнєвими актами зводяться до спонукання адресата змінити існуючий стан справ або змінити своє перебування в даному (несприятливому) для адресата становищі: *Не тишть про політику. То не ваше (П. Щегальський). Скинь плаття, хай просохне, бо замерзнеш (О. Коломісць).*

Негативна оцінка яка міститься у допоміжному мовленнєвому акті, вносить у конструкцію додатковий відтінок спонукання. У подібних випадках важливим є те, що мовець не стільки повідомляє адресата про його стан (адресат і сам повинен це знати, тому що це його стан), скільки встановлює взаємозв’язок між цим станом і тими діями, які, на його думку, адресату слід виконати, тим самим пред’являючи адресату підстави поради і підвищуючи її шанси на успіх.

У багатьох випадках мовець радить адресату не розпочинати якихось дій просто тому, що ці дії не принесуть користі. У таких випадках мовець імплікує позитивну оцінку існуючого в даний момент навколо адресата стану справ і радить адресату не змінювати існуючу позицію (у таких висловлюваннях порада має форму “не роби, бо буде погано”): *Але по-дружньому я б не радив вам цього робити. Уже завтра вранці тут буде спецназ (В. Шкляр).*

Вживаючи такого роду висловлювання мовець припускає, що адресат може не прислухатись до поради, оскільки він вже обрав певну лінію своєї поведінки. Допоміжний мовленнєвий акт, який містить повідомлення про негативні наслідки в разі не виконання поради, тут служить засобом впливу на адресата, непрямого спонукання його до реалізації пропонованих дії (*Уже завтра вранці тут буде спецназ*).

Серед порад, які визначаються великою частотністю вживання, є висловлювання, у яких допоміжний мовленнєвий акт містить повідомлення про результати тих дій, які мовець рекомендує виконати адресату. Повідомлення про сприятливі результати рекомендованих дій має на меті переконати адресата, послужити поштовхом до реалізації цих дій. Таке повідомлення відіграє роль непрямого спонукання прислухатися до поради: *А ти по діагоналі читай, то більше встигнеш (П. Щегальський).*

Різновидом складних порад, у яких допоміжний мовленнєвий акт містить повідомлення про результати дій адресата, є висловлювання зі значенневими відношеннями альтернативної мотивації між частинами. Такого типу поради можна записати формою “роби – буде добре, якщо не зробиш – буде погано”. Допоміжний мовленнєвий акт повідомляє (застерігає) про те, що трапиться, якщо адресат не виконає тих дій, які йому рекомендуються. Тобто в цьому випадку набуває негативної оцінки бездіяльність адресата: *А ти їх не здоганяй! Живи! Живи як можеш і як муши. Щоб не розчавив тебе цей дім, коли зруйнується остаточно (В.Шевчук).*

Допоміжний мовленнєвий акт, в якому міститься оцінка про несприятливий стан справ, існуючий в момент висловлювання, може містити додаткові іллокутивні компоненти, характерні для мовленнєвого акту докору-осудження. У таких випадках мовець не лише показує негативну оцінку стану справ, а й водночас покладає відповідальність за це на адресата. Цей мовленнєвий акт не є

докором-доганою, який вживається у складному мовленнєвому акті вимоги. Оскільки стосунки між співрозмовниками не ієрархічні, а дружні, сімейні, то і мовленнєвий акт має більш “м’який” характер, приятельський. У подібних випадках, радячи, мовець не змушує адресата почуватися винним у великій мірі, бо емоційно ототожнює себе з адресатом, ставить себе на його місце: *Ти як ідеши кудись, то хоч черговій на прохідній кажи, чи секретарці (П.Щегальський).*

В інших випадках допоміжний мовленнєвий акт, що повідомляє про деякий несприятливий стан справ, може містити додаткові іллокутивні компоненти, характерні для мовленнєвого акту застереження. У подібних висловлюваннях мовець не просто імплікує негативну оцінку стану справ, а й припускає, що адресат не знає про можливість подій, які не є в його інтересах. Саме через це незнання, на думку мовця, можливе прагнення адресата реалізувати свої наміри. Тому, радячи, мовець говорить адресатові про можливі несприятливі результати дій. В таких висловлюваннях допоміжний мовленнєвий акт побічно спонукає адресата виконати запропоновані дії в домінуючому мовленнєвому акті: *Ти з ним довго не сиди. Покрутись для годиться – і ходу, бо добром це не закінчиться (П.Щегальський).*

Існують випадки, коли інші директивні мовленнєві акти трансформуються у пораду, зокрема це стосується такого мовленнєвого акту як пропозиція. Пропонуючи, мовець ніколи не переконує адресата, а лише намагається вказати адресату на одну із можливих ліній поведінки. При цьому надається повне право вибору виконання/невиконання запропонованих дій адресатові. Іншими словами, у пропозиції фактично відсутня іллокутивна функція спонукання, тоді як у мовленнєвому акті поради вона відіграє домінуючу роль. Так у висловлюваннях поради, у допоміжному мовленнєвому акті імплікується позитивна/негативна оцінка існуючого стану справ, наводяться аргументи, які, можливо, переконують адресата, схилять його до певної лінії поведінки, і лише потім подається пропозиція, яка за своїми якостями трансформується у пораду:

Далеко. Та й проти ночі. Залишайся, переночуєте... Місяця вистачить (О.Коломіць).

або: Коли тобі вже так все подобається – то в нас би й відпочила, а не їхала на курорт (О.Коломіць).

Якщо директив *Залишайтеся, переночуйте...* взяти ізольовано від контексту він виступає пропозицією, яка ніяк не мотивується мовцем. Однак у мовленнєвій ситуації (у контексті) мовець намагається переконати (за допомогою допоміжного мовленнєвого акту) адресата, що стан справ, який існує навколо нього в даний момент, є непоганим (1-е висловлювання) або добрим (2-е висловлювання), і тим самим побічно спонукає до виконання пропонуванних дій. Тому в подібних випадках ми маємо справу з трансформуванням пропозиції у пораду.

Таким чином, висловлювання-поради в системі директивних мовленнєвих актів характеризуються наявністю певного комплексу семантичних і структурних характеристик, що дозволяє виокремити їх як окремий тип висловлювань. Із семантичного погляду порада – це мовленнєвий акт, який несе повідомлення про те, що є, на думку мовця, найкращим для адресата у даній ситуації, за необхідної умови, що пропонувана дія не є сама собою зрозумілою в цій ситуації. Це може бути або ж зовсім невідома інформація, або ж адресат здогадується але вагається з приводу реалізації певної дії, хоч в обох випадках ідея зміни є маркованою для семантики поради. З точки зору структури порада складається з домінуючого і допоміжного мовленнєвого акту, які, взаємодіючи, допомагають чіткості визначення семантики конкретного висловлювання.

¹Austin J. L. How to Do Things with Words. - Cambridge, Mass, 1962; ²Searle J. R.A Taxonomy of Illocutionary Acts. – In: Expression and Meaning. -Cambridge, 1979; ³Wunderlich D. Studien zur Sprechakttheorie. – Frankfurt, 1976; ⁴Дейк Т. А. ван Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1978. - Вып. 8. - С. 259-336; ⁵Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. – М., 1976; ⁶Вежбицка А. Речевые акты // Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1985. - Вып. 16. - С. 251-275; ⁷Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. – М., 1985; ⁸Почепцов Г. Г. Коммуникативные аспекты семантики. – К., 1987; ⁹Бельский А.В. Побудительная речь // Уч. зап. ІМГПІІЯ. – М., 1953. – Т 6.- С.82-147; ¹⁰Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и теология императива. Русский императив. – Л., 1986; ¹¹Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – М.,1986. – Вып.17. – С.176; ¹²Вежбицка А. Знач. праця - С.253; ¹³Фоміна Л. В. Комунікативна організація безсполучникового складного речення спонукального типу: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Харків, 2000; ¹⁴Фоміна Л. В. Знач. праця - С.4; ¹⁵Вежбицка А. Знач. праця - С.268; ¹⁶Фоміна Л. В. Знач. праця - С.5; ¹⁷Там само. - С.4; ¹⁸Там само. - С.10.

АСПЕКТОЛОГІЯ СТИЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

К. С. Буркут, канд. філол. наук

ОБРАЗ КРОВІ В ПОЕТИЧНІЙ СИСТЕМІ О. ОЛЕСЯ

В статті розглядається функціонування образу крові в ліриці О. Олеся.

The article deals with the consideration of functioning of the image of blood in the O. Oles's lyrics.

Лінгвістичне дослідження лірики О. Олеся – одного з яскравих представників української поезії першої половини ХХ століття – є актуальним завданням вітчизняної стилістики. Мові творів цього талановитого митця присвячена відносно невелика кількість праць. Відзначимо оглядові студії з історії української літературної мови, що належать В. М. Русанівському¹ та Л. О. Ставицькій², дисертаційну роботу О. М. Сидоренко³, у якій досліджується функціонування епітетів у ідіостилі О. Олеся, окремі статті В. В. Герман⁴, С. О. Швачко⁵, О. Таран⁶ та інших авторів, які розкривають окремі особливості поетичного світу митця. Завдання нашої розвідки – з'ясувати художньо-стилістичні функції одного з ключових образів лірики О. Олеся.

Іменник *кров* є одним із високочастотних у поетичній творчості митця. Цей субстантив порівняно рідко виступає компонентом тропеїчних контекстів. Певні умови тропеїзації такої лексеми можна алгоритмізувати. Скажімо, якщо структурним елементом іменникового словосполучення, до складу якого входить субстантив *кров*, виступає лексема, що не належить до семантичного поля «жива істота», то така синтаксична одиниця є тропеїчною. Наприклад, *кров життя, кров смерті* тощо: «Смерть з життям схопилась – б'ється, Плеться кров із них обох...» (530)⁷.

Слово *кров* функціонує в поетичних сегментах, у яких ідеться, в основному, про:

1) Трагічні події громадського чи особистого плану: «І доки буде ворожнеча, Не буде щастя на землі. І доти буде плач і стогін, І крові людської озера» (504); «Кров тече з моїх ран, як потік...» (778); «Річками кров червона полилась...» (659); «Вона (Україна. – К. Б.) з

мечем в руках боролась, як орлиця, Із ран її лилася *кров...*» (285) тощо.

2) Інтенсивний вияв почуттів: «Забилось серце... Мертва *кров* порвала кригу, зайнялася, Вернулась знов стара любов І знов круг серця обвилася...» (428); «Ще *кров* кипить, клекоче в шалі, І серце б'є, як дзвін, в мені, І вся душа в огні...» (148); «Колись кипіла в серці *кров*, Колись цвіла в ньому любов...» (609); «Горів в його серці огонь золотий, *Кров* серця палкого горіла...» (639); «Кинув, розбив і пішов, Сонця, як щастя, не стало. Лється з очей моїх *кров...*» – Так її серце ридало...» (456) тощо.

Представлені образи назвемо суб'єктними, оскільки *кров* у таких контекстах виступає суб'єктом дій чи станів. Отже, суб'єктні образи першої групи, як засвідчують приклади, нерідко являють собою конструкції гіперболічного характеру: кількість пролітої крові уподібнюється водою. Крім того, в таких контекстах інколи наявні поетизми (*меч*, *лицар*), що використовуються для переведення подій, які описуються, в іншу, легендарно-героїчну площину. Російський символіст Ф. Сологуб колись сказав: «Беру шматок життя грубого й бідного, і створюю з нього легенду, бо я – поет»⁸. Ця фраза, на наш погляд, характеризує не тільки особливості стилю її автора, але й специфічні риси творчої манери численних поетів тієї історичної доби, в яку він писав. До ліриків цього періоду належить і О. Олесь, який подібно до російських поетів-символістів нерідко естетизує буття. З точки зору історії літературної мови цікаво відзначити також, що лексеми на позначення архаїчних реалій (*меч*, *лицар*) функціонували у якості поетизмів ще у ліриці першої чверті ХІХ століття.

Стилеми (термін стилема, тобто стилістична одиниця, вживається нами як синонім до терміна образ, адже через образ виражається ідея, а стиль – це «система зв'язаних між собою прийомів вираження світогляду»⁹) другої групи постають, як правило, у вигляді метафор, деякі з яких є загальномовними. Наприклад, предикативний троп *кров кипить* (*закипає*) фіксується тлумачним словником української мови як фразеологізм, семантика якого трактується так: «Хтось перебуває у стані сильного збудження»¹⁰. У наведених фрагментах із віршів О. Олесь така дієслівна метафора передає життєву енергію персонажа, його душевну активність і має позитивну конотацію. Душевна активність ліричного героя передається і тропеїчною конструкцією «*Кров* серця

палкого горіла...», яка базується на поетичній парадигмі¹¹ «почуття – вогонь».

Об'єктні образи крові, тобто стилемі зі значенням «кров – об'єкт впливу дій, подій, обставин, реалій тощо», також можна розподілити на ті, які використовуються для зображення:

1) Трагічних подій, пов'язаних із кровопролиттям, катуванням: «Хтось дурний розкидав скрізь *Рубіни крові*, перли сліз...» (109); «...трупом вулиці укрили, Розлили річками *кров...*» (379); «...земля укрилась трупом, *Кров* розілляну п'ючи» (347); «Чом у нас, недобра доле, Замість кіп лежать тіла?.. Нащо ти колишне поле Морем *крові* залила?...» (463) і т. ін. У цій групі образів звертають на себе увагу гіперболи, в основу яких покладено уподібнення пролитої крові водоймі, про яке вже було сказано під час розгляду суб'єктних стилем. О. Олесь нерідко вживає здебільшого традиційні гіперболічні метафори та порівняння, що мають у своєму складі компонент *кров*. Причому такі тропи переважно входять до тематичного поля «битва».

2) Прояву почуттів, станів, що охоплюють ліричного персонажа: «Хтось весну мою убив, Заморозив *кров* гарячу» (809); «Гнів наш запале і *кров* нашу й груди...» (589); «Покинуті! До вас думки підбиті сумною зграєю летять І з зойком вдалині зникають. Про вас мені все сняться сни тривожні, запалюють і студять *кров...*» (486) тощо. Оскільки творчість базується на почуттях, то до цієї групи слід віднести і ті образи, що містять у собі сему «творчий процес»: «Я морем співів розіллюся, І в кожную пісню увіллю весь жар, всю *кров* мою...» (148); «Я пісню свою Ночами із *крові* на серці кую» (673) і т. ін. Лексема *пісня* в цих контекстах виступає поетичним синонімом¹² до слова *вірші*, а *кров* співвідноситься з почуттями.

3) Картин сходу або заходу сонця: «Вранці небо червоніє, Наче п'є червону *кров...*» (373); «Сходило сонце, як серце криваве, Бризкало *кров'ю* і світ заливало, Небо, наче в трояндах, цвіло...» (448); «Вечір. Мак зацвів на хмарах, Плачуть солов'ї... І дерева – як коралі, Як уста твої. Наче *кров'ю* мого серця, Облилась земля...» (793). Асоціація за кольором є базисом таких поетичних сегментів. Проте обмежуватися констатацією лише цього факту, не вказуючи на специфіку художньої функції наведених образів, недостатньо. Перший із цитованих мікроконтекстів, який узято з вірша «Бій над Каялою», начебто готує читача до сприйняття батальної сцени. Синтез порівняння і метафор приписування («Сходило сонце, як

серце криваве, Бризкало *кров'ю* і світ заливало») вносить у пейзажний твір атмосферу певної напруженості. У третьому з фрагментів зіставлення кольору, якого набула земля, освітлена сяєвом заходу, з *кров'ю* серця ліричного персонажа містить у собі натяк на характеристику внутрішнього стану героя в момент, що описується.

Інколи лексему *кров* називають «словом-сигналом»¹³ на тій підставі, що вона однозначно вказує на тематику твору, в якому функціонує. Ця номінація видається нам не зовсім виправданою. Продемонстровані вище приклади вживання цього слова переконливо доводять можливість функціонування такого субстантива в поетичних контекстах різної тематики. В даному аспекті лексема *кров* не відрізняється від більшості слів української мови, які є багатозначними.

Обставинні тропеїчні образи крові, тобто образи, створені за семантичною моделлю «кров – місце, в (на) якому щось знаходиться», малопоширені в поезії О. Олеся: «О не лякайте! В мене крила, *В крові* – огонь, в душі – любов...» (150); «Як камінь – серце. Крига *в крові*... Думки безкрилі – на землі» (408) тощо. Загальним для наведених стилем є предмет відображення: почуття, душевні стани, але вони різні за своєю суттю. Якщо перший образ виражає душевну активність, то другий – пасивність. Відповідно метафора приписування *в крові* – *огонь* має в контексті позитивну емоційну оцінку, а троп *крига в крові* – негативну. Звертає на себе увагу і той факт, що означені стилями знаходять семантичне підкріплення і в інших структурних типах образів крові (пор. «...*кров* серця палкого горіла», «...*кров* Порвала кригу...»). Отже, уподібнення почуттів вогню й кризи для індивідуального стилю О. Олеся не є спорадичним.

Синкретизм значень різних структурно-семантичних типів образу простежується в контексті «Коли серця у нас живі І теплі наші груди, рубіни іскр, вогонь *крові* Потиху киньмо в люде» (578). *Кров* постає тут зі значенням об'єкта, на якій ліричний герой пропонує спрямувати дію і, водночас, має семантику суб'єкта, що перебуває в певному стані (метафора *вогонь крові* є синонімічною до тропа *кров горить*). У представленому поетичному фрагменті, окрім того, наявне перерозподілення компонентів словосполучень у межах віршового рядка: «Рубіни іскр, вогонь *крові*» (пор. *рубіни крові, іскри вогню*). Застосування такого прийому (подібний прийом Б. Успенський називає «свого роду метатезою»¹⁴) пов'язане з

прагненням до одномоментного, місткого й лаконічного вираження двох смислів: ліричний герой закликає віддати на служіння людям і почуття (*вогонь крові*), і життя (*рубіни крові*). Наявність у інших поетичних текстах О.Олеся (вірші «Ха-ха! ха-ха! краса яка!», «Розкажи нам, розкажи нам...» та ін.) зіставлень крові з рубінами є підставою для наведеного твердження про трансформацію словосполучень.

¹Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К., 2001; ²Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10-х – 30-х рр. ХХ ст. – К., 2000; ³Сидоренко О. М. Епітет у поетичній мові Олександра Олеся (семантика і функції): Дис...канд. філол. наук: 10.02.02. – К., 1994; ⁴Герман В. В. Лексико-семантичний паралелізм (Синонімізація і антонімізація) у поезії О.Олеся // Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність. Збірник наукових праць. – Суми, 1999. – С. 235-240; ⁵Швачко С. О. Лінгвокреативна творчість О.Олеся // Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність. Збірник наукових праць. – Суми, 1999. – С. 193-196; ⁶Таран О. Лінгвостилістика народнопоетичної символіки у творчості О.Олеся // Олександр Олесь. Творча спадщина і сучасність. Збірник наукових праць. – Суми, 1999. – С. 220-224; ⁷У дужках вказано сторінки видання, де знаходяться цитовані контексти. Цитування тут і далі здійснюється за книгою Олесь О. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 1.; ⁸Гофман В. Язык символистов // Литературное наследство. – М., 1937. – Вып. 27-28. – С. 70.; ⁹Жирмунский В. М. Введение в литературоведение. Курс лекций. – СПб., 1996. – С. 410; ¹⁰Словник української мови: В 11 т. – К., 1972. – Т. 3. – С. 242; ¹¹Термін введено до наукового обігу Н. В. Павлович. Детальніше див., наприклад: Павлович Н. В. Образование поэтических парадигм // Проблемы структурной лингвистики. 1983. – М., 1986. – С. 74-87; ¹²Григорьева А. Д. Поэтическая фразеология Пушкина // Поэтическая фразеология Пушкина. – М., 1969. – С. 111; ¹³Иванова Н. Н. Поэтическая «глагольная» перифраза у Пушкина // Поэтическая фразеология Пушкина. – М., 1969. – С. 363; ¹⁴Успенский Б. А. Анатомия метафоры у О. Мандельштама // Успенский Б. А. Избранные труды. – М., 1996. – Т. 2. – С. 319.

МОВНІ РЕПРЕЗЕНТАТИВНІ МОДЕЛІ СНУ В РОМАНІ ЮРІЯ ІЗДРИКА “ВОЦЦЕК”

Стаття присвячена аналізу взаємодії процесів сну і мови у романі Ю. Іздрика “Воццек”

The article is dedicated to the analysis of interaction of the processes of dream and language in the Izdryk’s novel “Voccek”

Твір Юрія Іздрика “Воццек” найпомітніше явище в українській літературі постмодерністського стибу. Перед нами розгортається історія життя й кохання героя “в фрагментах снів і марень; уся ця книга, зрештою, один великий сон, часами моторошний, часами веселий, часами сумний”¹.

Метою нашої роботи є аналіз репрезентації такого екстралінгвістичного явища як сон засобами мови у романі Іздрика. Для досягнення мети дослідження потрібно вирішити такі **завдання**:

- звернутися до витоків вивчення проблеми сну у психофізичних дослідженнях;
- з’ясувати проблему репрезентації сну в художньому тексті через прийом внутрішнього мовлення ;
- визначити психологічний аспект аналізу внутрішнього мовлення;
- розглянути питання взаємодії сну і текстової реальності.

Новизна роботи полягає у проведенні лінгвостилістичного аналізу мовленнєвої структури постмодерністського роману Ю.Іздрика “Воццек” у синтезованій дослідницькій парадигмі психолінгвістичного представлення. У статті ми спиралися на психофізичну методологію вивчення питання сну і мови (З. Фрейд, К. Юнг, Л.С. Виготський, І. В. Страхов, Г.М. Кучинський), а також використовували семантико-стилістичний **метод**.

Говорячи про постмодерністський твір, треба відразу зазначити, що він не передбачає мімезису. Так, скажімо для “Воццека”, світ формується суб’єктивно з використанням моделей сну і мови. Саме взаємодія процесів сну і мови стане для нас **об’єктом вивчення**.

Сон іманентно є екстралінгвістичним явищем, але репрезентація його можлива лише через засоби мови. В Іздрика процес сну передається через внутрішнє мовлення героя, якщо під внутрішнім мовленням розуміти – фіксований у вербалізованій формі продукт процесу мисленнєвої діяльності. Водночас, внутрішнє мовлення, за визначенням Л.С. Виготського, є “мовленням для себе” , тому за своєю будовою незрозуміле для інших, хоча “є все ж таки мовленням, тобто думкою, що пов’язана з мовою”². Якщо говорити про засоби передачі процесів сну в художньому тексті, виникає проблема адекватності перекладу. Сон не спрямований на комунікативну репрезентацію.

У культурі ХХ століття сон як художній прийом стає явищем епістемологічного характеру.

Поміж основних принципів снобачення виділяють такі:

а) підміна об’єктивної реальності реальністю уявною;

б) тіснота операційного простору снобачення. Якщо в свідомості людини присутні два плани виміру світу – реальність і уява, то в сні присутня лише уява, яка сновидцем сприймається за дійсність;

в) увага – сила, що спрямовує розвиток сюжету. Її можна порівняти з нарративною стратегією.

Сон – явище межове між свідомим і підсвідомим. Свідоме організовує картину світу таким чином, що кожна річ у ній має логіко детермінаційний характер, і мовний знак, як одиниця цього світу, потребує відповідно чітких параметрів виражальності, принаймні за нормальних умов. Натомість підсвідоме має ряд відмінностей, для нас найважливішою є та, що знак втрачає детермінацію денотативності і розчиняється в сигніфікації, незумовленій свідомим досвідом.

Зображення сну і можливість передачі його через прийом внутрішнього мовлення має репродуктивний характер.

Для передачі внутрішнього мовлення героя використовуються способи передачі чужого мовлення: 1) пряма мова; 2) непряма мова; 3) невласне пряма мова; 4) зміст думок персонажа може передаватися безпосередньо в мові автора.

Сон має дещо складнішу форму репрезентації, оскільки голоси персонажів, насправді є лише одним голосом – голосом сновидця. Тому семантизація мови діючих персонажів є формою вираження не

різних світоглядних точок, а своєрідним очудненням авторової свідомості.

Відкриття, здійснене Фройдом у праці “Тлумачення сновидінь”, що вийшла в 1900 році, зумовило перегляд ідентифікаційних уявлень людини про саму себе. Мова йде про деструкцію “Я” людини. Фройд по-новому спробував означити складний інтегральний шлях між дійсністю і відношенням до неї людського “Я”.

За Фройдом “Я” становить складний синтез свідомого й несвідомого і розпадається на три відношення: “Его” – усвідомлена частина “Я”; “Воно” – вмістилище інстинктів; і “Над-Я” – своєрідний моральний імператив.

“Я” має динамічний характер й ідентифікує себе здебільшого з “Его”, послуговуючись захистом “Над-Я” перед неусвідомленою стихією інстинктивної природи “Воно”³.

Учень Фройда, Юнг, дещо доповнив цю схему, вказавши на свою структуру:

- 1) свідомі уявлення про себе (Его);
- 2) змістові структури особистого несвідомого (Тінь і Персона);
- 3) змістові структури колективного несвідомого (архетипи).

Персона – сукупність уявлень, які людина певним чином зв’язує з собою, а потім мислить як невід’ємну частину власного “Я”. Такі уявлення детерміновані соціокультурною ситуацією, в якій людина перебуває. “Когнітивну природу персони складає ототожнення людиною себе з тими чи іншими зовнішніми обставинами, завдяки чому вони починають розглядатися цією людиною як об’єктні обґрунтування екзистенційності його “Я”⁴.

Персона є вихідною ідентифікації людини, але не зумовлює її онтологічного статусу, тому зміна персони-маски межує із деструкцією особистості. Так у тексті Іздрика діють різні персонажі: Я-Ти-Той-Він, об’єктивацією яких є Воцтек.

Ім’я персони зумовлює її цільність, так само ім’я – основа людської самоідентифікації, коли ім’я Воцтек розпадається, відповідно розпадається те, що цим іменем виражається, або модифікується в іншу форму і вже не відповідає саме собі. Це ще раз потверджує вислів М. Гайдеггера про те, що мова є будинком буття.

У післямові до тексту Іздрика Лідія Стефанівська зазначає: “Пізнаємо фрагментарну історію життя молодого людини, яка нотує неупорядкований процес перебігу снів, рефлексій і вражень

інтелектуальних”⁵. Воццек є наратором тексту про самого себе і як суб’єкт пізнання роздвоюється й постає у різних іпостасях, що реально співіснують: суб’єкт, який продукує думку, й суб’єкт, який її рефлексує.

Рефлексивні процеси в тексті Іздрика формують внутрішній монолог героя, зумовлюють процес самопізнання. Упровадження “Я” у рефлексивну сферу посилює внутрішню суб’єктивність висловлювання, яка зумовлює виникнення своєрідної форми сповіді молодій людини.

Внутрішній монолог як один із типів репрезентації внутрішнього мовлення суб’єкта найхарактерніший для творів ХХ-го століття, де інтерес до художнього відбиття внутрішнього світу героїв став чи не найголовнішим. Водночас, зображення сну щільно зв’язане не лише з психічними процесами героїв, але й із формами його репрезентації, однією з яких є внутрішній монолог, який Г.Ярмоленко тлумачить як психологічне явище, в якому “асоціативно-психологічний зв’язок переважає над логіко-семантичним”⁶.

Внутрішнє мовлення двох або кількох осіб відтворюється у свідомості Воццека за допомогою асоціацій, спогадів із “раніше чутого або надуманого”. В свідомості героя зринають мовленнєві ситуації, в яких він брав участь чи у формі діалогу, чи реплік, чи пригадування чужої мови. Тому внутрішній монолог є власне внутрішнім діалогом, у якому смислові позиції, вираженні в мовленні, взаємодіють між собою, але розвиваються одним мовцем-сновидцем⁷.

За допомогою мовних засобів Іздрик досить вдало зображує стан героя, коли мовна нормативність як ознака свідомості поволи втрачає семантичну стрункість внаслідок руйнації синтагматичного ряду. Фонетичне переструктурування зумовлює повстання нових семантичних рядів і є вираженням некерованого свідомістю процесу, а саме переходу в стан сну.

... бути власним месією власне для себе самого означає не що інше, як просто бути це заяложена проблема самоідентифікації як зрештою і не менш засалена проблема віри бо відрізнити ти від я а я від ти якяк-небудь оберегтися як тільки загроза втрати я повстане якза гроза смерті яко ї які вартосподі вати сяти сподіваєшся як порятунку якякяк трукну неземного але якось так трапляється щояк тільки ти бачишяк вінна ближається тоне знаєш вчинити як⁸.

Бачимо, як мова поступово руйнує лінійний ряд. Із різноконтекстуальних складів складаються нові значення, а звичні для нашого сприйняття асоціативні ряди значень розпливаються в нісенітницях. Формалізація залишає мертву матерію, яка вбиває мову.

Прагнення вхопити реальність снів руйнує наш досвідний горизонт, часово-просторову парадигму, нагадуючи не то гротестк, не то фантазмагорію.

Зате сні відкидали потребу звиклої співрозмірності і ти міг, скажімо, з нагоди примирення пити горілку з колегою, (чи ж не однокласником?!), не бачачи самого колеги, ледве сягаючи халяв його чобіт, і все це могло відбуватися на тому ж таки стрийсько-львівському вокзалі, підземні переходи якого вели просто до поїздів київського метро⁹.

Світ сну розгортається у межах наявних речей, що втратили ієрархічність і знищили кореляцію істоти– неістоти. Все, що захуває сон, має свого деміурга, ким є сновидець.

Ти міг розмовляти з жінкою за столиком відкритого кафе, а сам бути і тим столиком, і тією жінкою, і вимоценим бруківкою майданом, котрий виднівся з тераси, і господарем кафе, що поливає бруківку перед входом, збиваючи відстояну вранішню пилюку, і самою пилюкою або водою, а більше нічим, бо більше нічого й не було у тому сні, світ складався лише з перелічених речей, і з перелічених речей складався і ти¹⁰.

Автор-сновидець нагадує режисера театру власної душі, де за кожним, здавалося б, відстороненим образом проглядає його персона, власна потенційна ймовірність.

Нічого дивного немає, адже всі персонажі твоїх снів - це завжди тільки ти сам¹¹.

Зануреність у світ сну підриває й до того досить хистку межу між реальністю й ілюзією. Пробудження героя не гарантують йому виходу зі сну, а швидше породжують переконання в перманентності сновидних переходів. Реальність для героя нагадує люсідні сні, тобто сні під час сну.

Далі Той цілковито втратив рахунок своїм фіктивним пробудженням. Видіння поміщалися одне в одному, як матрьошки, як магичні китайські кульки, і не було цьому ні кінця, ні краю. З кожним разом імітація дійсності була все досконалішою, довершенішою, тож не залишилося жодної надії на кінець диявольської каруселі¹².

Оповідач з'являється лише фрагментарно і певно є єдиною сталою в тексті, яка може нам потвердити, що сам герой існує в іншому поза ним сутньому світі, і саме цей світ для нас, читачів, має бути реальним і відповідним до нашого позатекстуального досвіду.

*А що там Воцек?, запитає хтось. А кого, власне кажучи, цікавить той мудак, його лежання на канані, пиття і почуття. Най собі лежить*¹³. Відбувся вихід оповідача іншого, не тотожного до Воцєка.

Сон не існує, для нас існує лише розповідь про сон, тобто для того, щоб сон існував, потрібна мова, сон виступає як факт мови. Це твердження досить претензійне, але наразі йдеться про текст, тобто результат того, що стало прагненням, щось виразити через мовні засоби. Для Воцєка вираження є щось алогічне до того світу, в якому він перебуває, тому будь-яка спроба щось виразити є чужою для нього.

*Отож ворогів у мене рівно 32. Пом'янемо їх поіменно: А., Б., В., Г., Д., Е., Є., Ж., З., И., І., Ї., К., Л., М., Н., О., П., Р., С., Т., У., Ф., Х., Ц., Ч., Ш., Щ., Ю., Я., Ъ. Або так: "а", "б", "в", "г", "д", "е", "є", "ж", "з", "и", "і", "ї", "к", "л", "м", "н", "о", "п", "р", "с", "т", "у", "ф", "х", "ц", "ч", "ш", "щ", "ю", "я", "ъ"*¹⁴.

Ворогом героя є план вираження мови, те, що асоціюється з матерією мови.

Сама семантика мови скоріше належить до світу сну, ніж до світу свідомості, оскільки значення, які породжує мова, є антропоцентричними і можуть мати зворотній бік, присутній погляд іншого, що змінює семантичне наповнення слів.

*Може, кіт - це тільки теплий і рухливий материк для бліх. А буханець хліба - втілення найвищої архітектонічної доцільності для урбанізованих єгипетських мурашок. А моя кохана - лише сукупність мікрофлори*¹⁵.

Пробудження для Воцєка є віднайдення нормативності, яка повстала на прийнятті тези про умовність реальності. Прагнення постмодерністів показати всю відносність прийнятих за істину значень, недовіра до об'єктивності мови, прийняття сну як більш адекватної форми стосунку людини зі світом, розкрила всю складність ідентифікаційної природи людини, її неозначеність щодо самої себе. Аналогія між сном і мовою зумовлена природою мінливості їх як об'єктів моделювання значень про якусь реальність, де мова одночасно виступає формою вербалізації процесу сну.

¹Іздрік. Воцек. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 2; ²Выготский Л.С. Мышление и слово // Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1999. – С. 296; ³Фрейд Зигмунд. Толкование сновидений. – СПб., 1999.–661 с.; ⁴Юнг К. Психологические типы. – СПб., 1995. – С. 69; ⁵Стефанівська Лідія. Післямова// Іздрік. Воцек. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 101; ⁶Ярмоленко Г.Гр. Типы и функции изображенной внутринней речи в современной английской прозе: Автореф... канд. филол. наук. – О., 1982. – С. 10; ⁷Кучинский Г.М. Внутренний диалог. – Минск, 1990. – С. 18-19; ⁸Іздрік. Воцек. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 14; ⁹Там само. – С. 17; ¹⁰Там само. – С. 17; ¹¹Там само. – С. 23; ¹²Там само. – С. 61; ¹³Там само. – С. 89; ¹⁴Там само. – С. 92; ¹⁵Там само. – С. 92-93.

О. І. Хом'як

ПСИХОРИСИ, ВЛАСТИВИ ОСОБИ, ЯК ОБ'ЄКТ МЕТАФОРИЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

*Стаття присвячена семантичному аналізу метафор зі
словообразами на позначення психічних властивостей людини у
прозі В. Дрозда, Р. Іваничука, Вал. Шевчука.*

*The article is dedicated to semantical analisis of metaphors,
which are based upon word images to denote mental qualities of a
human being in the prosa of V. Drozd, R. Ivanichuk, Val. Shevchuk.*

Дослідження мовотворчості українських письменників свідчить про те, що визначальною рисою їх творчих шукань у слові є звернення до людини як центрального образу в контексті репрезентації взаємозв'язку особистості і суспільства. Універсальною домінантою їх прози є інтерпретація національних характерів, художньо-мовне освоєння індивідуально-особистісного буття. Увага до людини, її психічних і фізичних станів зумовила використання словесних метафор, якими виражається індивідуально-художнє бачення устремлінь українського народу, сповнених наскрізною ідеєю національної ідентичності, духовності, громадянської свідомості.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена потребою визначити психологічну мотивацію лексико-семантичного

оновлення слова, що є недостатньо розробленою проблематикою сучасного українського мовознавства.

Лінгвостилістичному аналізу мовотворчості українських прозаїків присвячені роботи С. Єрмоленко, Л. Пустовіт, Н. Сологуб та ін., проте психічні явища, властиві особі, не були об'єктом спеціального лінгвістичного аналізу. Осмисленню психологізму як найвагомішого здобутка шістдесятництва сприяють літературознавчі праці Н. Зборовської, І. Заярної та інших дослідників, однак результати наукових спостережень літературознавців здебільшого не перебувають в обігу спеціальних лінгвістичних методологій. Встановлення кореляцій між даними різних напрямків філології з метою повного уявлення про авторський текст є також актуальною і перспективною проблематикою наукового знання

Предметом нашої статті є метафоричні комплекси, вербалізовану основу яких становлять словообрази: страх, тривога, горе, біль, ненависть, жаль, смерть.

Метою нашого дослідження є спроба виявити тенденції метафоричного руху слова, співвіднесені з особливим характером світобачення українського народу та систематизувати слова на позначення психічних явищ чи понять емоційної сфери, що найчастіше виступають основою персоніфікованих абстрактних понять.

Прикметною рисою барокового світосприйняття була трагедійність, почуття метафізичної тривоги. Філософи епохи бароко замислювалися над незбагненою таїною всесвіту, буття та місця людини в ньому. Б. Паскаль розмірковував з цього приводу: “нехай подивиться, що є людина порівняно зі всім буттям, нехай уявить себе наче заблукалою в цьому далекому куточкові природи і нехай за цією келією – я розумію наш всесвіт – вона навчиться цінувати землю, царства, міста і себе саму в своєму істинному значенні”¹. Барокове світосприйняття як комплекс ідей, уявлень і естетичної рефлексії знаходимо в творчості шістдесятників. Драматизм світовідчуття персонажів створюється шляхом послідовного використання слова-образу – **страх**: *пильно стеріг мене **страх*** (І, 303), *родився **страх*** (І, 169), *мене часом наздоганяє **страх*** (Д, 68), *завжди він корився **страхові*** (І, 261), *виховав у собі **страх*** (І, 343), *заспокоювати свій **страх*** (І, 334), *у свідомий блуд закутував свій **страх*** (І, 185), ***страх** проріс у їхніх душах* (Д, 336), ***страх** з кожною секундою добирався усе ближче до його свідомості* (І, 366), ***страх** породжує ту*

найстрашнішу мовчазну зраду (І, 336), **страх** умить охолоджує бунтаря (І, 87). Лінгвостилістичне осмислення цих метафор вказує на максимальний ступінь відтворення суб'єктивних відчуттів тривожного стану. Цьому сприяє поєднання лексичного значення іменника страх – стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного (ВТ, 1203) з дієслівними антропометричними ознаками народження, наближення, виховання. Новим у семантичному плані є оксиморонне поєднання цього словообразу із значенням дієслова стеретти – оберегати, охороняти від небезпеки (ВТ, 1193); мовновиражальні можливості стилістики психологічного письма реалізуються синонімами **жах**, **острах**, **страшок**, що на лексико-семантичному рівні вказують на різний ступінь вираження стану неспокою, хвилювання: *справжній жах, якого ще не знав одвіку, огорнув його* (І, 93), *жах ціпив душу* (ТЛ, 425), *якийсь мимовільний **острах** раптом омив мені серце* (НПС, 22), ***страшок** у людяк з'явився* (Д, 233).

Необарокова драматичність світу, що виявляється у пізнанні особистісного начала, моделюється смисловими зміщеннями лексичного значення образу **тривоги** у складі дієслівних конструкцій: *росла давка **тривога** ... Павло фізично відчував, як вона кільчить на дні душі, пускає отруйні пагінці* (І, 159), ***тривога** жила, **тривога** в'ялила тіло, і він не витримав того тиску* (Б, 385), ***тривога** і щем розлуки випліскувалися з очей їхніх* (Д, 411), *глуха **тривога** стьобала її ослаблене тіло* (Б, 481).

Філософський песимізм епохи бароко поширювався на всі сфери людського буття та пізнання і насамперед втілювався в літературній творчості. Причому “філософська меланхолія XVII ст. виявилась нездоланною. Вона знов і знов оживала в умонастроях людей, і, мабуть, не було жодної епохи, для якої паскалівський сум був би зовсім чужим і незрозумілим”² : *вона потоне в морі **горя*** (НПС, 55), *у **горі** ти скупана, **горем** поле жисті твоєї засіяне* (Д, 304), *се **горе** мене незміримо, материнське їсть поїдом* (Д, 488), *зів'ялило його дух не зрівняне ні з чим особисте **горе*** (І, 343), *стояла біля труни пані городська, така величава, а з лиця – **горем** гірким випита* (Д, 417), *мені довелося ковтнути гіркого **горя** батьківського* (Д, 249), ***горе** ходить краєм* (І, 251). На лексико-семантичному рівні стилема **горе** об'єднується значенням душевних страждань (ВТ, 191), причому в мовостилі українських авторів настільки глибоких, що для підсилення стилістичного ефекту В. Дрозд використовує означення –

гірке; воно супроводжує персонажа від народження – скупана у горі та протягом життя, поле якого так густо засіяне горем, що нічим не вимірюється. Приреченість людини у посттоталітарному суспільстві очевидна: горе в'ялить дух (Р. Іваничук), горе робить людину ще більш вразливою, їсть поїдом (В. Дрозд), йому не видно кінця-краю, як морю (Вал. Шевчук).

Можливості вираження доскіпливої зосередженості на внутрішньому світі людини посттоталітарної доби поглиблюються у метафоричних конструкціях з лексемою **біль** – відчуття фізичного страждання; відчуття прикрості, образи, смутку (ВТ, 52): *вивертав із себе нарости болю злорадною втіхою* (І, 266); *гострий біль ужалив його серце* (І, 277), *молитва та, спочатку слізно вдячна, щораз набрякала кривдним болем, бубнявіла злобою* (І, 266), *Даринин біль малів та губився в широкому потоці людського болю* (Д, 411), *ув очах його зламався біль* (НПС, 54).

Моторшне почуття великої неприхильності, ворожості (ВТ, 608) передається семантикою словообразу **ненависть**, що у складі метафоричних комплексів постає мовностилістичною моделлю ідеологічного спротиву: *ненависть до Суворова люто пройняла його* (І, 313), *не карцери вбивають мене, вбиває ненависть, яка заповонила всю душу мою* (Д, 56), *розір'яли і його на хресті ненависті і злости* (Д, 530), *ненависть на багато десятиліть уперед історію людську встеляє попелом* (Д, 355), *ненависть хлюпала з мене* (ТЛ, 515).

Напружений драматизм пошуку й пізнання істини на перехресті суспільного та особистого знаходить вираження у напливах емоцій – **жально, туги, смутку**: *прив'яжуть його до хребта коня, мов бранця, предковічні й приспані нині туга і потреба* (І, 86), *починала його лоскотати туга за чистою юністю* (І, 287), *для чого сушити свою душу жалем* (І, 107), *жаль мені тоді груди наповнює* (НПС, 91) *любов і жалість, калі од серця, а не од розуму, луччей сонечка чорноту найчорнішу прожене* (Д, 199), *тихий смуток стукає мені до серця* (Ст., 78), *смуток тьмяними тінями висів по кутках вітальні* (Д, 421), *світлий сум обмив йому серце* (НПС, 71). Характерна для авторів цього періоду увага до психо-емоційного світу особистості, розмаїтого, духовно-щедрого, контрастно-неспокійного, вимагає і відповідного мовного оформлення: жаль не тільки сушить душу, наповнює груди, але і проганяє “найчорнішу

чорноту”, смуток – це не лише тьмяні тіні, що наповнюють кімнату, а й світло, яке омиває серце.

Мотив **смерті** зберіг свій статус семіотично моделюючи категорії в українській прозі останньої третини ХХ ст.. Особливе місце посідає він у творчості В. Дрозда, Р. Іванчука та Вал. Шевчука. Основна проблематика психологічного комплексу смерті пов’язана з людиною і державою, з духовним світом індивіда, його творчістю, прагненням до глибинного самопізнання: *уже давно світом сим верховодить Бог смерті, а не Бог життя* (Д, 358), *уже тоді вона в думках своїх танцювала танок смерті на руїнах старого світу* (Д, 455), *чорне крило смерті людям на душі лягло* (Д, 229), *крига смерті відтавала в нім* (Д, 322). Систематика прикмет смерті, їх особлива семантика підносять цей образ до рангу символу божевілля, екзистенції істоти, виключеної з гармонії світу: *уже нам у потилицю смерть дихає* (Д, 552), *смерть йому в очі заглядала* (Д, 170), *смерть із косою коло мене стояла* (Д, 310), *стіна висока і там, біля її підніжжя, на нього може чатувати смерть* (І, 203), *його обминула смерть* (І, 304).

Психологічна тенденція у висвітленні теми голодомору досягається мовностилістичними образами: *настав відтак великий голод, і смерть налягла на людей* (НПС, 47), *уже самій мені голодна смертонька у очі заглядає* (Д, 487), *їм голод у очі зазирає* (Д, 508), *залізна рука голоду бере робітничо-селянську владу за горло* (Д, 508), *голод зуби скалить* (Д, 205). Спостерігаємо, що стилями **смерть** і **голод** вживаються як синоніми. Антропометричність образів бере початок від фольклорних традицій і трактується у мовотворчості шістдесятників, поєднуючись з дієслівними формами: налягати – навалюючись, лягаючи, давити на кого-, що-небудь (ВТ, 569), зазирати – дивитися у (за) що-небудь і т. ін., намагаючись побачити когось, щось; заглядати (ВТ, 298). Метафора Вал. Шевчука має яскраво негативну експресію, у В. Дрозда – нейтральну, причому слово **смерть** вжите зі зменшувально-пестливим суфіксом – риса притаманна вербалізованому сприйняттю світу українського народу, зафіксована у піснях, думках, коли значення негативно забарвленої лексеми пом’якшується суфіксами такого плану: *воріженьки* (ВТ, 157), *горенько, горечко* (ВТ, 192), *бідолашка, бідолашечка* (ВТ, 51).

Семантика мотиву голоду шокує натуралістичністю зображення: *по лицю моєму розпухлому мухи повзали* (Д, 488). І хоча В. Дрозд не використовує лексем на позначення голоду чи

смерті, але створюється чіткий образ розпухлої від голоду людини, яка настільки знесилена, що по ній, як по мертвій, повзають мухи. Образ цих комах символізує в ментальності українського народу негативну оцінку. Мовностилістичне новаторство письменника вбачаємо у нанизуванні експресивно забарвлених одиниць для підсилення натуралістичності зображення, коли метафоричне значення конструкції осмислюється лише у поєднанні стилем, лексичні значення яких не пов'язані з гострим відчуттям потреби в їжі, тривалим недоїданням (ВТ, 189).

Трагічний настрій переживання краху цивілізації, непоправне знецінення всіх духовних змістів і цінностей, втрата сенсу буття, приреченість смертної людини, вщент знищеної у соціумі й залишеної напризволяще³ моделюється антропометричними образами смерті: *притомилася Смерть за косою ходити, уже вона не встигає. І кинула Смерть між люду земного гук німий, щоб помогли в її роботі страшній, завгодей помічникам своїм власть над людьми обіцяючи* (Д, 402), *коли починає владарювати смерть, вона втрачає міру й будь-який глузд* (І, 144), *перестань стукати, Смерте* (І, 196), *смерть йшла за мною і йшла, лізла, хекала, важко дихала – костюмашна, холодна, замерзла, хотіла схопити мене за одержу, тяглася до мене рукою* (ТЛ, 534). На лексико-семантичному рівні фольклорний образ смерті з косою, що приходить по людське життя, поглиблюється у метафоричних комплексах В. Дрозда та Р. Іваничука. Письменники асоціюють владу епохи соціалізму з владою смерті, що не має міри і глузду.

Органічний для шістдесятництва перегук з уснопоетичною традицією зумовив використання відповідного мовного, структурного та образно-асоціативного матеріалу, спроможного виразити час і життя людей: *Кузьма Лепеха скоро після заміжжя дочки ноги випростав* (Д, 96), *земелька по тобі скучає* (Д, 509), *недовго тобі ряст топтати – старий еси* (І, 185), *отець Кирило теж чесно дотоптує свою стежку* (І, 345).

Необарокове звернення до біблійного протистояння добра і зла – категорій, властиві людині від народження, що не можуть існувати окремо, визначає естетичну програму шістдесятництва, реалізуючись в авторських концепціях: *велика боротьба в ньому точиться: добро зі злом змагається, темрява із світлом* (НПС, 25), *не добро, а зло на землі правує* (Д, 192), *од зла ще ніколи й ніде добро не вродило, бо різне сім'я в них* (Д, 239), *історія – се й клубок добра*

та зла, заплутаний він дуже (Д, 394), *власть ваша – вона тільки на злість, помсту й силу надіється і нічого доброго не дасть людям, а дасть тільки горе нове* (Д, 280). Двоєдиність добра і зла тлумачить Вал. Шевчук, стверджуючи, що найбільша біда людська не в творенні зла, а в протиставленні себе світові, бо жити в світі і бути вільним від його суперечностей – це щось протиприродне⁴.

Притаманна бараківій поезії стилістична фігура антитеза найчастіше вживалася для протиставлення духовного і матеріального, прекрасного і потворного, праведного і гріховного: *правда з неправдою битимуться не на життя, а на смерть, але переможе правда, і настане рай на землі* (Д, 91), *не виросте щастя, коли воно на чужім нещасті висіяне, ще й кривавими слізьми полите* (Д, 355), *ненавистю жива я тепер, а не любов'ю* (Д, 55), *темін відступить перед світлом* (І, 19).

Витворення метафори як найбільш продуктивного засобу поповнення образності мови пов'язане з національним баченням світу, опосередкованим вже існуючими в мові значеннями слів, морфем, сполучень слів і навіть синтаксичних конструкцій. Художнім текстам притаманний найяскравіший вияв власне мовної картини світу, причому завдяки метафорі створюється світ, побачений, осягнений, відчутий майстрами слова.

Мовне вираження матеріального і культурного досвіду відбивається у синтагматичних та асоціативних зв'язках слова, його формально-структурних особливостях, лексико-семантичній структурі та семантичному потенціалі, можливості та здатності включатися у процес метафоризації. У свою чергу культурний контекст, пов'язаний з національною самобутністю народу, грає роль важливого генетичного підґрунтя метафори. Характерною ознакою українських метафор є особливе національно-культурне наповнення, що на семантичному рівні відбиває життя, звичаї і вірування народу.

Процес вилучення з глибин генетичної пам'яті образів предметного світу, аналіз національного буття спостерігаємо у мовотворчості українських прозаїків к. ХХ ст. – В. Дрозда, Р. Іваничука, В. Шевчука та ін. Вони по-новому освоїли реалії сучасного їм світу, позначили їх національним світовідчуттям, відтворили новим типом метафор, позначеним бароковою традицією художнього мислення та естетикою екзистенціалістів. На вербальному рівні цей процес передається високою частотою вживання слів-носіїв концептуальної інформації про людське буття,

екзистенцію-хвилювання. Проведене дослідження дозволило зробити **висновки**, що такі слова є центром образу, символічне значення якого виявляється у системному вживанні, та призводять до формування стійкої образно-асоціативної структури тексту в результаті семантичних нашарувань.

¹Паскаль Б. Мысли. – М., 1994.– С.64; ²Макаров А. Світло українського бароко.– К., 1994. – С.44-45; ³Астаф'єв О. Українська екзистенціальна поезія: “смертельна ” гра видимостей // Вісник КНУ. Серія Літературознавство. Мовознавство. Фольклор. К., 2002, вип.12-13, С.86-87; ⁴Тарнашинська Л. “Паралельна дійсність” у координатах притчі: Вільям Голдінг та Валерій Шевчук // Всесвіт. – 1999. – №2. – С.109.

Список умовних скорочень назв джерел

Б – Шевчук Вал. Барви осіннього саду: Повісті, оповідання.– К., 1986; **ВТ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел.– К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001.– 1440 с.; **Д** – Дрозд В. Листя землі: Роман.– К.: Укр. Письменник,1992.– 559 с.; **І** – Іваничук Р. Журавлиний крик: Іст.роман.– Львів: Каменяр, 1989.– 375с.; **НПС** – Шевчук Вал. На полі смиренному: Роман.– К.: Дніпро, 1983.– 191 с.; **Ст.** – Шевчук Вал. Стежка у траві ; **ТЛ** – Шевчук Вал. Три листки за вікном.

М. П. Лук'яченко, асп.

ФРАНЦУЗЬКА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ПРОЗА: ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ СИЛЬНИХ ПОЗИЦІЙ ТЕКСТУ

THE FRENCH EXISTENTIAL PROSE: PROBLEMS OF TRANSLATION OF STRONG TEXT POSITIONS

У статті проведено концептуальний аналіз сильних позицій окремих прозових творів А. Камю та Ж.-П. Сартра і проаналізовано відтворення найважливіших концептуальних складових заголовків, початків і кінців цих творів в українських перекладах.

The article presents the conceptual analysis of strong positions of separate prose works by A. Camus and J.-P. Sartre. The reproduction of the most important conceptual components of titles initial and final passages of works in Ukrainian translations has been analyzed.

На сучасному етапі розвитку теорії художнього перекладу важливим видається залучення до аналізу першотвору методики, запропонованої когнітивною лінгвістикою, а саме методу концептуального членування тексту. Теоретичні засади концептуального аналізу вже опрацьовувались російськими вченими О.С. Кубряковою¹, Ю.С. Степановим² та вітчизняними науковцями С.А. Жаботинською³ О.М. Кагановською⁴. Застосування цього методу перекладознавчою наукою ще не набуло широкого розповсюдження, що розкриває нові горизонти у дослідженнях текстів оригіналу та перекладу. Метод концептуального аналізу тексту дозволяє проникнути в глибинну семантику твору з метою розпізнання тих завуальованих смислів, які автор вніс у свій твір.

Оскільки французькі екзистенціальна проза в українському перекладознавстві майже не досліджувалась, а її українські переклади детально не аналізувались, то актуальність теми зумовлена необхідністю освоєння українською перекладознавчою наукою творчого доробку французьких письменників-екзистенціалістів А. Камю і Ж.-П. Сартра. Нашим завданням є вивчення базових концептів екзистенціальної прози, мовних засобів їхнього втілення та шляхів відтворення в українських перекладах.

Аналіз концептів ґрунтується на дослідженні мислительних процесів людини і діяльності людської свідомості. Більшість дослідників розглядають концепт як подвійну ментальну сутність, у якій наявні дві сторони – психічна і мовна, розділяючи ці два аспекти наступним чином: в психіці – це об'єкт ідеальної природи, образ, в якому відображені певні культурно обумовлені уявлення носія мови про світ і одночасно є праобразом, прототипом, “ідеєю” групи похідних понять. У мові концепт має певне ім'я, оскільки реальність відображається в свідомості саме через мову⁵.

Вивчення концептосфери проводиться також в соціально-культурному контексті, оскільки вона “чутливо реагує на зміни в суспільстві, житті того чи іншого етносу. Кожне соціальне моделювання у мовній спільноті тягне за собою мовне моделювання, при якому зміст концепту може видозмінюватись у залежності від конкретних обставин, сприйнятливості до змін носіїв тієї чи іншої мови”⁶.

Концепт є одночасно індивідуальним і загальним уявленням. Таке його розуміння зближує його з художнім образом, що містить як узагальнюючі, так і конкретно-чуттєві моменти. Смысловое коливання

між понятійним і чуттєвим, образним полюсами робить концепт гнучкою, універсальною структурою, здатною реалізуватися в дискурсах різного типу, в тому числі й різномовних.

Концептуальна організація оригінального твору може бути менш чи більш вдало реконструйована перекладачем завдяки його власній внутрішній інтроспекції, його вмінню побачити за фактом певну закономірність. Розуміння художнього тексту як концептуального цілого вимагає від перекладача високого ступеня абстрагування при аналізі твору, оскільки концепт як одиниця пізнання світу, може мати різну міру інформаційного насичення, залишаючись при цьому цілісним утворенням, здатним поповнюватись, змінюватись і відображати людський досвід.

Метою концептуального підходу до перекладу є збереження базових концептів художнього твору. Адже слова та інші мовні одиниці активізують ті сутності, знаковими замінниками вони є. Вони збуджують в пам'яті і мисленні людини певні концепти, які, втілюючись в художніх творах, набувають форми текстових концептів. Ці концепти “на текстовому рівні імплікують сукупність певних ознак метаобразів художнього твору для подальшої їх експлікації”⁷. Текстові концепти утворюють певну ієрархію і таким чином формують цілісний мегаконцепт художнього твору, складовими якого їх слід розуміти.

Ідентифікація текстових концептів є першочерговим завданням перекладача, оскільки дозволяє визначити інтенцію автора, а також зберегти спрямування тексту на перцептивні можливості читача перекладу.

Чи не найважливіша роль в ідентифікації текстових концептів належить сильним позиціям художнього твору, тобто заголовку, епіграфу, початкові і кінцеві тексту. В сильних позиціях концептуальна інформація всього художнього тексту не тільки проявляється, а ніби фокусується. Початок і кінець твору утворюють своєрідне обрамлення тексту, яке прийнято називати терміном “рама” (фр. *cadre*). “Рама надає твору характер завершеності, посилює його внутрішню єдність”⁸. Вона “тонізує” внутрішню текстову концептуальну інформацію. Першим сигналом цієї інформації є, як правило, заголовок, назва художнього твору. Сконцентровуючи в собі концептуальну сутність усього художнього тексту, він – “перший знак тексту, що дає читачеві цілий комплекс уявлень про книгу. Саме він формує у читача попереднє розуміння тексту”⁹.

Заголовок імплікує головну ідею художнього твору, яка проявляється в його мегаконцепті, інтегруючись на основі авторського задуму та його світоглядної позиції і “є важливою частиною початкового стимулу, який визначає хід і результат будь-якої людської діяльності”¹⁰.

Визначення первинної концептуальної інформації художнього твору, закладеної в заголовку, є важливим завданням перекладача, так як від ступеня адекватності відтворення заголовка, а потім і всього художнього тексту, залежить “життя” перекладеного твору в літературі того народу, на мову якого зроблено переклад.

Спробуємо розкрити втілення базових концептів філософії екзистенціалізму в назвах творів А. Камю і Ж.-П. Сартра. Розглянемо оригінальний заголовок повісті “Сторонній” (“L’Etranger”). Словник В.Г. Гака, К.А. Ганшиної подає наступні значення слова “l’être étranger” – 1) іноземець; 2) чужий, сторонній, стороння людина, чужак; 3) чужинець, ворог; 4) афр. гість¹¹. Порівнявши ці значення з даними французького тлумачного словника “Petit Larousse”¹², найвідповіднішими варіантами перекладу є значення 2 і 3. Процедура такого співставлення проводилась нами у кожному з наступних прикладів. Таким чином, концептуальний зміст французького оригінального заголовку знаходить своє відтворення в українському слові “сторонній”. Сторонній – це чужа, стороння людина в цьому світі, це чужак і навіть ворог. Він одночасно і “абсурдна людина” філософії екзистенціалізму, яка є відчуженою, самотньою, приреченою на нерозуміння, осуд і смерть. Як бачимо, базові концепти екзистенціальної філософії, а саме концепти “абсурдної людини” і “неминучості людського кінця – смерті” знайшли своє яскраве вираження в заголовку цієї повісті та її перекладі.

Проаналізувавши словникові значення заголовку роману “Чума” (“La Peste”) – 1) чума, мор, язва, зараза; 2) кара, лихо, ми знову стикаємося з концептом “смерть”, який прихований уже в самому слові “чума”. Адже відомо, що чума – це тяжка, практично невиліковна хвороба, яка завжди несла людям страшні страждання і смерть. Вважаємо, що ця назва імплікує також мегаконцепт “абсурд”, оскільки чума – це і є абсурд, це відсутність будь-якої логіки. Її ніби й немає, і тим не менше вона завжди присутня, зв’ялюється нізвідки, адже бацила чума ніколи не вмирає.

Український і французький заголовки – ідентичні. Слово чума викликає в україномовних читачів перекладу такі ж концептуальні асоціації, що й французька оригінальна назва у носіїв мови.

Звернемось тепер до назви повісті “Падіння” (“La Chute”). У словнику знаходимо такі значення цього слова: 1) падіння, опадання; 2) зниження, зменшення, спад; 3) перен. падіння, провал; 4) гріхопадіння; 5) спуск, нахил; 6) каналізаційний спуск, сміттєпровід; 7) кінцівка. Якщо вдуматись, то будь-яке з вищевказаних значень містить концепт смерті: невдале падіння може бути смертельним; катастрофічне зниження життєвого рівня, наприклад, теж інколи призводить до фатальних наслідків; надто крутий спуск може бути причиною смерті; каналізація – це смерть для всього живого, окрім звичайно шурів і різних мікробів. Що ж до гріхопадіння, то тут, мабуть, слід звернутись до біблійної легенди, яка говорить – якби не гріхопадіння Єви, то людині було б дароване вічне життя і не було б смерті.

Вважаємо, що окрім знову ж таки присутності в заголовку концепту “смерть”, тут також імплікується мегаконцепт “свобода вибору”, котрий притаманний філософії екзистенціалізму в цілому. Саме ця свобода стала причиною первинного гріхопадіння. Ми наполягаємо, що цей концептуальний нюанс є особливо вагомим. Далі у тексті знаходимо цьому підтвердження. Головний герой не запобіг самогубству молодій жінці, не виконавши тим самим одну з Заповідей Божих: “Полюби ближнього свого, як самого себе”, що, по суті, можна витлумачити як “не будь байдужим до долі ближнього”. Цей концептуальний аспект частково втрачається в українському заголовку.

Зупинимось ще на заголовках двох творів Ж.-П. Сартра “Нудота” (“La Nausée”) і “Mur” (“Le Mur”). Словник подає два значення слова “la nausée”: 1) нудота; 2) відроза, огида. Ця назва безпосередньо втілює концепт “екзистенціальної нудоти”, яка огортає людину разом з усвідомленням буття, що імплікує відрозу, огиду до нього, тобто небуття, а небуття – це смерть.

Отже, знову маємо відображення основних концептів екзистенціальної філософії. Цей заголовок, як і саме слово “нудота” викликає однакові асоціації у різномовних людей.

Слово “le mur” має декілька значень, але нас цікавитимуть лише наступні: 1) стіна, загорожа і 2) перен. глуха стіна, перешкода, перепона, завіса. Мегаконцепт цього твору співзвучний з

мегаконцептом “Стороннього” А. Камю: сторонній перед забороненими дверима чи людина перед глухою стіною. І там, і тут людина виступає ізольованою, самотньою перед лицем всепоглинаючої неблаганності людського кінця – смерті.

В усіх проаналізованих нами назвах проявляється те концептуальне навантаження, яке незмінно слід шукати в філософській доктрині екзистенціалізму.

Неменш важливу роль в ідентифікації концептуальної інформації художнього твору відіграють також початок і кінець тексту. Початок тексту є висхідною точкою творчої активності перекладача в процесі вірогідного прогнозування концептуального насичення всього художнього твору. На думку І.В. Арнольд, саме початок тексту мобілізує уяву і тут відбувається попередній прогноз кола можливих образних узагальнень. Початок підкреслює також естетичну функцію тексту¹³.

Очевидним є той факт, що текст вибудовується на основі певного смислового „острова”, який являє собою не що інше, як концептуальну структуру всього художнього твору в сконцентрованому вигляді. Початок тексту якраз і містить ту базову концептуальну інформацію, яка тут представлена з максимумом компресії. Вона вважається релевантною для тексту і навіть впливає на його побудову. Далі вона стає зв’язувальною ланкою художнього тексту. Концептуальна інформація зав’язки утворює певну даність, на основі якої формується розуміння всього тексту і робиться висновок про його інформативність.

Розв’язка, або кінець тексту, як одна з сильних позицій, теж володіє статусом ідентифікатора текстових концептів. Вона завершує ланцюжок прогнозування концептуальної інформації тексту, який починається з заголовку, поступово поглиблюється, в процесі знайомства з твором і повністю усвідомлюється лише після завершення цього знайомства. Кінець тексту є, безумовно, апогеєм прояву концептуального навантаження художнього твору.

Отже, сильні позиції виступають “контейнерами” базової концептуальної інформації художнього твору. Зміст цієї інформації стає все більш зрозумілим і значнішим у зв’язку з усім текстом. „Розв’язка демонструє “вершинну” концептоідентифікувальну роль, зумовлену її “статусом” максимальної стабільності. Окреслений у заголовку текстовий мегаконцепт імплікується у подальшому в епіграфі та зав’язці, набуваючи остаточних форм в розв’язці,

призначенням якої стає своєрідна фіксація ідентифікованого раніше текстового концепту. З урахуванням однаковості текстового концепту на всіх етапах його ідентифікації, висвітлюється метаобразна функція сильних позицій та їхня роль у розгортанні мегаконцепту художнього твору”¹⁴.

Проаналізуємо початок повісті “Сторонній” А. Камю.

“Aujourd’hui, maman est morte. Ou peut-être hier, je ne sais pas. J’ai reçu un télégramme de l’asile : “Mère décédée. Enterrement demain. Sentiments distingués”. Cela ne veut rien dire. C’était peut-être hier”¹⁵.

“Сьогодні не стало нені. А може, вчора, не знаю. З притулку надійшла телеграма: “Мати померла. Похорон завтра. Щиро співчуваємо”. Не збагнеш. Можливо, і вчора”¹⁶.

Вже ці кілька рядків в дуже стислому вигляді виявляють нам втілення двох базових текстових концептів, а також імплікують текстовий мегаконцепт всього твору.

По-перше – це концепт смерті. Невипадково сам початок тексту містить повідомлення про смерть матері головного героя. Бо мати – це початок, початок життя кожної людини, а смерть матері – це кінець якогось дуже важливого життєвого етапу. Смерть батьків розриває зв’язок поколінь. Отже, якщо мати – це початок, то смерть матері – це кінець. Фактично, кінець знаходиться начебто в препозиції, нейтралізуючи таким чином початок, що повинно асоціюватися з завершенням життєвого циклу, тобто зі смертю. Все сказане вище приводить нас до висновку, що один з базових концептів екзистенціальної філософії, а саме концепт невідворотності людського кінця – смерті, імплікується в першому реченні повісті “Сторонній”.

По-друге, читання трьох рядків телеграми, яку отримав головний герой, наводить нас на думку, що тут прихований концепт “відчуження” окремого індивіда, байдужість до його долі. Бо що ж означає фраза “Sentiments distingués” (“Щиро співчуваємо”)? Адже всім відомо, що це – стандартна формула, яка наявна в кожному письмовому повідомленні. Насправді, вона не виражає ніяких щирих почуттів, тобто фактично імплікує відчуження, байдужість, які, виявляючись, все більше і більше поглиблюються, доводячи індивіда до духовного і морального омертвіння.

На наш погляд, початок повісті містить також імплікацію текстового мегаконцепту всього твору, а саме “абсурдної людини”. Головний герой не знає, коли померла його мати – сьогодні чи вчора,

та й не намагається дізнатись. Для нього не має ніякого значення – осиротів він на день раніше чи на день пізніше. Для будь-якої людини це мало б значення, але не для людини абсурду.

Отже, маємо наочне втілення основного мегаконцепту повісті, а також двох найважливіших текстових концептів (смерть і відчуження), які лежать в площині філософії екзистенціалізму.

Розглянемо тепер закінчення цієї повісті у дещо скороченому вигляді. Наведені нижче фрагменти заключного абзацу видаються нам концептуально маркованими.

“Lui parti, j’ai retrouvé le calme <...> Elles annonçaient des départs pour un monde qui maintenant m’était à jamais indifférent <...> Il m’a semblé que je comprenais pourquoi à la fin d’une vie elle avait pris un “fiancé”, pourquoi elle avait joué à recommencer <...> Si près de la mort, maman devait s’y sentir libérée et prête à tout revivre <...> Et moi aussi, je me suis senti prêt à tout revivre <...> je m’ouvrais pour la première fois à la tendre indifférence du monde. De l’éprouver si pareil à moi, si fraternel enfin, j’ai senti que j’avais été heureux, et que je l’étais encore. Pour que tout soit consommé, pour que je me sente moins seul, il me restait à souhaiter qu’il y ait beaucoup de spectateurs le jour de mon exécution et qu’ils m’accueillent avec des cris de haine” (p. 100-101).

“І тоді я зразу заспокоївся <...> Вони звітували, що кораблі відпливають у далекий світ, який був мені тепер (і вже назавше) байдужий <...> Здається, я збагнув, чому на схилі життя вона завела собі “нареченого”, чому вона грала у воскресіння життя <...> На порозі смерті мама, певне, відчула себе визволеною і готовою все пережити заново <...> І так само, як вона, я теж відчуваю готовність усе пережити заново <...> я вперше відкрив свою душу тихій байдужості світу. Я збагнув, який він подібний до мене, ніби мій брат, і тому я відчуваю – я був щасливий, я щасливий і зараз. Для повного завершення моєї долі, для того, щоб я відчув себе не таким самотнім, мені залишається побажати лише одного: хай у день моєї страти збереться багато глядачів – і хай вони зустрінуть мене криками ненависті” (с. 115-116).

Як уже відзначалось, в кінці тексту попередня ідентифікація концептуальної інформації підтверджується. В останньому абзаці мегаконцепт абсурдної людини повісті “Сторонній” не лише підтверджується, але й навіть розширюється, розчиняючись в концепті абсурдності світу в цілому. Якщо навколишній світ ворожий до окремої людської особистості, він відчужує її, залишаючи

самотньою і відбираючи надію на завтрашній день, тобто прирікаючи на смерть, то можна жити безапеляційно і покинути цей світ без жалю, у цілковитій байдужості. Абсурдність якраз в тому і проявляється, що людина перед лицем неминучої смерті не мучиться докорами сумління, не переосмислює все своє життя, пригадуючи глобальні життєві помилки, не мечеться в безвиході, а врешті відкриває свою душу тихій байдужості світу і тим самим начебто досягає своєрідного примирення з цим світом. Та подолати самотність абсурдній людині – головному героєві – так і не вдається. Йому тільки залишається висловити побажання, щоб у день його страти зібралось якомога більше глядачів і щоб вони зустріли його хоча б криками ненависті, лиш би не залишались байдужими.

Перейдемо тепер до розгляду роману “Чума”. Його початок звучить наступним чином:

”Les curieux événements qui font le sujet de cette chronique se sont produit en 194..., à Oran. De l’avis général, ils n’y étaient pas à leur place, sortant un peu de l’ordinaire. A première vue, Oran est, en effet, une ville ordinaire et rien de plus qu’une préfecture française de la côte algérienne” (p. 105).

“Цікаві події, що взято сюжетом цієї хроніки 194... року в Орані. Всі гадають, що ці події для такого міста просто-таки неймовірні, оскільки було в них щось незвичайне. А Оран, на перший погляд, місто звичайне, така собі французька префектура на алжирському узбережжі” (с. 118).

Перший абзац роману містить антитезу, яка відразу дозволяє виявити мегаконцепт цього твору. Звичайне місто і неймовірні події, які явно виходять за рамки буденного. Цей стилістичний прийом імплікує мегаконцепт роману “Чума”, який визначається нами як „абсурд”. Абсурд і є відсутність будь-якого смислу, він – випадковість. Подальший розвиток сюжету роману це доводить. Адже, справді, абсурдним і випадковим є виникнення в маленькому щасливому містечку жакливної епідемії чуми, яка всюди сіє смерть і страждання. Безнадійною і безрезультатною є також боротьба з нею, ця боротьба також призводить до смерті. Отже, чума – це всепоглинаюче зло і абсурд.

Підтвердженням цьому служить кінець роману.

“Écoutant, en effet, les cris d’allégresse qui montaient de la ville, Rieux se souvenait que cette allégresse était toujours menacée. Car il savait ce que cette foule en joie ignorait, et qu’on peut lire dans des livres,

que le bacile de la peste ne meurt ni ne disparaît jamais, qu'il peut rester pendant des dizaines d'années endormi dans les meubles et le linge, qu'il attend patiemment dans les chambres, les caves, les malles, les mouchoirs et les paperasses, et que, peut-être, le jour viendrait où, pour le malheur et l'enseignement des hommes, la peste réveillerait ses rats et les enverrait mourir dans une cité heureuse" (p. 330).

"І справді, дослухаючись до радісних криків, що долинали з центру міста, Ріс згадав, що будь-яка радість – під загрозою. Бо він знав те, чого не відала ця щаслива юрма і про що можна прочитати в книжках: бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не щезає, десятиліттями вона може дрімати десь у закутку меблів або в стосі білизни, вона терпляче вичікує своєї години в спальні, в підвалі, у валізі, в носовичках та в паперах, і, можливо, настане день, коли на лихо і в науку людям чума розбудить пацюків і пошле їх конати на вулиці щасливого міста" (с. 370).

Абсурдно намагатися викоренити зло, воно завжди десь поряд і тільки вичікує своєї години. Абсурдно, що будь-яка радість завжди під загрозою. Людина не може просто радіти, не може бути щасливою без остраху. Адже існує абсурд і зберігається можливість абсурдної випадковості, яка може все знищити.

Таким чином, маємо наочне втілення текстового мегаконцепту роману „Чума”, тобто абсурду, який являється одним з основних понять філософії екзистенціалізму. У заключному абзаці цього роману вбачається також імплікація одного з базових концептів екзистенціальної літератури – концепту смерті. Його містять слова „загроза” (у тексті „бути під загрозою”), „бацила”, „чума”, „пацюки”.

На нашу думку, українські переклади А. Перепаді якнайточніше передають концептуальну сутність романів А. Камю „Сторонній” і „Чума”.

Звернемося до роману Ж.-П. Сартра “Нудота”. Проаналізувавши початок і кінець цього твору, ми спробуємо віднайти втілення детермінованого раніше мегаконцепту роману „усвідомлення буття = екзистенціальна нудота”.

“Le mieux serait d'écrire les événements au jour le jour. Tenir un journal pour y voir clair. Ne pas laisser échapper les nuances, les petits faits, même s'ils n'ont l'air de rien, et surtout les classer. Il faut dire comment je vois cette table, la rue, les gens, mon paquet de tabac, puisque c'est cela qui a changé. Il faut déterminer exactement l'étendue et la nature de ce changement”¹⁷.

“Краще за все, мабуть, описувати події день при дні. Вести щоденника, щоб доскіпатися до суті. Не опускає в ньому жодних відтінків, жодних подробиць, навіть якщо вони і здаються недоречними, а, головню, все впорядкувати. Показати, як я бачу цей стіл, вулицю, пачку тютюну, бо саме ці речі зазнали змін. Треба тільки точно визначити масштаб і характер цих змін”¹⁸.

Підкреслені в даному абзаці фрази видаються нам концептуально маркованими. Саме в них ми вбачаємо приховування текстового мегаконцепту цього роману. Екзистенціальна філософія стверджує, що усвідомлення буття є дуже особистісним відчуттям, яке, одного разу виникнувши, вже не покидає людину. Воно з’являється нізвідки, з цієї щоденної людської суєти, непотрібність якої лише раз осягається людиною. „І все починається з цієї нудоти, злегка забарвленої відразою”¹⁹.

З аналізованого нами абзацу видно, що з героєм щось відбулося, щось змінилось в звичному ході речей – він став бачити їх інакше: цей стіл, вулицю, на які ще вчора дивився, як на звичайний стіл, вулицю і т.п. Навіть щось найнезначніше стає іншим. Ця глобальна зміна, яка сталася з героєм, і є усвідомленням буття.

Вважаємо за доцільне зауважити, що в початковому абзаці роману французькою мовою зустрічається вираз „n’avoit l’air de rien”, який в українському перекладі набув вигляду „бути недоречним”. Чому саме „недоречний”? Адже незначний (як це повинно б бути) і недоречний – це різні речі. Заміна слова незначний словом недоречний дещо змінює зміст речення, тому що, як пише автор, все незначне якраз і має значення, бо саме воно змінилось.

Впродовж усього роману це усвідомлення поповнюється і все більш поглиблюється, а в самому кінці твору – це вже доконаний факт. “Un livre. Naturellement, ça ne serait pas d’abord qu’un travail ennuyeux et fatigant, ça ne m’empêcherait pas d’exister ni de sentir que j’existe. Mais il viendrait bien un moment où le livre serait écrit, serait derrière moi et je pense qu’un peu de clarté tomberait sur mon passé. Alors peut-être que je pourrais, à travers lui, me rappeler ma vie sans répugnance. Peut-être qu’un jour, en pensant précisément à cette heure-là, à cette heure morne où j’attends, le dos rond, qu’il soit temps de monter dans le train, peut-être que je sentirais mon coeur battre plus vite et que je me dirais: “C’est ce jour-là, à cette heure-là que tout a commencé”. Et j’arriverais – au passé, rien qu’au passé – à m’accepter” (p. 249).

“Так. Книжку. Спочатку, звісно, буде нудна, втомлива праця, яка не увільнить мене ні від існування, ні од відчуття, що я існую. Але настане така мить, коли книжку буде завершено, все буде позаду, і тоді трохи ясного світла проллється на моє минуле. І, може, в цьому світлі я дивитимусь на своє життя без відрази й огиди. Може, коли-небудь, одного дня, згадуючи саме цю годину, цю безживну годину, коли, згорблений, я стояв і чекав свого потягу, моє серце заб’ється радісніше, і тоді я скажу собі: “Цього дня, о цій годині все й почалось”. І в минулому – лише в минулому – я прийму себе, як блудного сина” (с. 182).

Як ми вже визначали, усвідомлення буття є одночасним усвідомленням неминучості смертного призначення людини. Такі принципи екзистенціальної філософії. Але кінець роману „Нудота” містить також дуже важливий нюанс, який в цілому невластивий екзистенціалізму і з’явився лише раз у творчості письменника-філософа. Сартр робить „ескіз” своєрідного способу уникнення невблаганної долі і бачить він його в творчості. Писати – це порятунок. Але висновок цей – неостаточний, так як він незмінно супроводжується словом „можливо” (peut-être).

Зроблений вище концептуальний аналіз сильних позицій деяких прозових творів А. Камю і Ж.-П. Сартра має пряме відношення до проблеми адекватності перекладу, оскільки змістом сильних позицій є дуже важлива концептуальна інформація тексту в цілому. Цей зміст стає все зрозумілішим і вагомим в процесі взаємодії з рештою тексту, що не применшує ролі самих сильних позицій при його інтерпретації. Художній текст – це постійне звернення до подвійного бачення художнього світу твору, характер якого і задається сильними позиціями тексту. Світ художнього твору – це не лише безпосередньо існуюча даність, він підлягає багаторазовій інтерпретації і передається через почуття. Тому поглиблений, осмислений підхід до тексту є запорукою успішності перекладу, тобто досягнення максимальної адекватності. А адекватність саме в тому і полягає, щоб добитися рівноцінного оригіналові впливу на почуття читачів перекладу.

¹Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М., 1996. – С.90-93; ²Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М., 1997. – С.40-76; ³Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Серія Філол. науки. – Вип. 11. – Черкаси. –

1999. – С. 12-25; ⁴Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики ХХ сторіччя). – К., 2002; ⁵Сарапіна Л.Г. Концептуальна та семантична природа лексеми політика в українському газетно-публіцистичному стилі // Вісник Черкаського університету. Серія Філол. науки. – Вип. 29. – Черкаси. – 2002. – С. 26; ⁶Полюжин М.М., Венжинович Н.Ф. Концепт як базова когнітивна сутність // Мовні і концептуальні картини світу: 36. Наук. праць №5 / КНУТШ / Гол. ред. О.І. Чердніченко та ін. – Київ, 2001. – С.183; ⁷Кагановська О.М. Зазнач. праця. – С.24; ⁸Ламзина А.В. Заглавие // Введение в литературоведение. Литературные произведения, основные понятия и термины. – М., 1999. – С. 95; ⁹Там само. – С.96; ¹⁰Арнольд И.В. Значение сильной позиции для интерпретации художественного текста // Иностранные языки в школе. – 1978. – № 4. – С. 24; ¹¹Гак В.Г., Ганшина К.А. Новый французско-русский словарь. – 6-е изд., стереотип. – М., 2001. – С.425. Словникові значення наступних прикладів див. на стор. 809, 199, 725, 718; ¹²Petit Larousse illustré. – Paris, 1973. – P. 401. Далі див. „la peste” p.767, „la chute” p.208, „la pause” p.687, „le mur” p.678; ¹³Арнольд И.В. Указ. раб. – С.28; ¹⁴Кагановська О.М. Зазнач. праця. – С.124; ¹⁵Camus A. L’Etranger. La Peste. – Moscou, 1969. – P.27. Далі сторінки вказані безпосередньо в тексті; ¹⁶Камю А. Вибрані твори: пер. з фр. – К., 1991. – С.30. Далі сторінки вказані безпосередньо в тексті; ¹⁷Sartre J.-P. La nausée: Etude et notes de George Raillard. Agrégé des lettres. – Paris, 1966. – P.9. Далі стор. див. у тексті; ¹⁸Сартр Ж.-П. Нудота. Мур. Слова: Пер. з фр. – К., 1993. – С.4. Далі стор. див. у тексті; ¹⁹Lichet Raymond. Lire Camus. – Paris, 1969. – P.14.

А.А. Калетнік, асп.

ЛІНГВІСТИЧНА МОТИВАЦІЯ ЕСТЕТИКО-КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНУ НЕОКЛАСИЧНОГО ТЕКСТУ.

У статті аналізуються принципи мовознавчого аналізу неокласичного тексту з увагою до інтерпретативних методологій в сучасній ідіостилістиці.

In the article the principles of linguistic analysis of neoclassical text are analyzed with the attention to interpretative methodologies.

Постановка проблеми аналізу неокласичного тексту важлива для сучасної філології, тому що дозволяє розглянути літературно-мистецький процес початку ХХ століття як цілісність естетико-мовного феномену.

Наукова проблематика визначає коло дослідницьких завдань: обґрунтування системних характеристик екстралінгвального й інтралінгвального взаємозв'язку явищ естетичної дійсності та лінгвістичної мотивації характеристик неокласичного тексту як явища культурної свідомості українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що названа проблематика в мовознавстві майже не розроблялася. Окремі зауваги щодо мови і стилю неокласиків зустрічаємо в роботах із історії української літературної мови (В.М. Русанівський “Історія української літературної мови”)¹ та в роботах із літературознавства (“Київські неокласики” / Упорядник Віра Агеєва)² та ін., що є джерелознавчою основою для лінгвістичних узагальнень.

Із цього погляду мовознавчий аналіз підпорядкований завданню: визначити диференційні характеристики лінгвістичного й літературознавчого підходів до тексту і сформулювати критерії аргументації оригінальної сутності мовної свідомості неокласиків.

Теза Андрія Белого “символізм як світорозуміння”³ об'єднує два фундаментальні складники філологічного дискурсу. Перший вказує на світоглядно-естетичну цілісність символізму і передбачає окреслення концептуальних засад мистецького напрямку. Другий складник звернено до епістемології, наукового пошуку критеріїв обґрунтування системи естетичних уявлень у зв'язку зі здатністю людини оригінально бачити світ, інтелектуально інтерпретувати буття⁴.

Можливий і інший погляд на загальну в аспекті методології та афористичну за характером вислову тезу Андрія Белого. Вона повною мірою визначає принципи літературознавчого аналізу: система ідейно-естетичних уявлень та модельована в її категоріях і формах художня дійсність. У кожному разі йдеться про теорію, концепцію чи суму вихідних теоретичних засад, що в сукупності визначають модель дослідницької роботи літературознавця.

Лінгвістичний аналіз має свою специфіку. Вихідні критерії дослідника залежать передусім від розуміння ним фундаментальних основ теорії мовознавства: мова як система і структура, мова як функція, мова як вербалізована мисленнєва діяльність, мова як текст та ін. Світоглядно-естетична цілісність мистецького напрямку, якщо йдеться про художній текст, конкретизує предметність аналізу і коло питань, лінгвістичній мотивації яких буде присвячено пошук.

У розрізненні мовознавчого і літературознавчого підходів до художнього тексту є своя логіка. Лінгвістика в названій диспозиції не тільки мотивує оригінальність і досконалість узагальнень теоретиків літератури, але й дозволяє реструктурувати мовну свідомість митця, не інтуїтивно, а фактологічно визначити його інтелектуальні коди, їх системність, закономірність і оригінальність.

Неокласичний текст складний для науковця дослідницький об'єкт. Передусім з причини екстралінгвальної мотивації. Історико-культурні обставини ХХ ст. визначили не об'єктивно, а вимушено маргінальне місце неокласиків у зовсім недавньому потрактуванні літературного процесу названого періоду: панівна суспільно-політична доктрина входила в суперечність із духовним аристократизмом і рафінованим естетизмом неокласиків.

Звідси актуальність і не лише наукова, але й етична потреба повернення в коло нової дослідницької проблематики текстів довершених, свідомо протиставлених неокласичними авторами агіткам і літературній малоосвіченості. Як зазначає Юрій Клен, у сонеті Миколи Зерова 1921 р. "Молода Україна" поетично задекларовано "загальну лінію" неокласиків, що є своєрідним "ключем" для розуміння сутності світосприймання неокласичних авторів і читачами, й інтерпретаторами:

– Коли ж то, Господи, мине нас ця чаша,
ця старосвітчина і повітовий смак –
ці мрійники без крил, якими так
поезія уславилася наша.

От Петька Стах, містечковий сіряк,
от Вороний, сентиментальна кваша.
О, ні! Пегасові потрібна інша паша,
а то – не вивезе, загрузне неборак.

Від заперечення поширених і пропагованих установок і реалій тогочасного літературного процесу, неокласики йдуть до визначення власних естетичних пріоритетів:

– Прекрасна пластика і контур строгий,
добірний стиль, залізна колія –
оце твоя, Україно, дорога:
Леконт-де-Ліль, Жозе Ередія,
парнаських гір незахідне сузір'я
зведуть тебе на справжнє верхогір'я⁵.

Віктор Петров у відомій статті “Микола Зеров та Іван Франко” деталізує художньо-естетичну позицію авторів, яких відносимо до неокласичного кола. Вони, на думку критика, не сприйняті і не зрозумілі тим, хто звик ототожнювати “українську літературу” з “регіоналізмом” і “кожен прояв а-регіонального мистецтва сприймають як **не** – літературу, як “мистецтво, що існує ради мистецтва”. Розглядаючи “**якісну** літературу як невластиво українську, як літературу на ґрунті літератури, і, змішуючи стиль зі стилізацією, тлумачать автори, позбавлені ознак регіоналізму, як наслідування, переробку і переспів. Регіоналізмові народників і модерністів “неокласики” протиставляють вимогу літератури “високого стилю”, літератури, яка воліє не бути провінційним відгомном російської або європейської, а опосісти рівноправне місце в колі світових літератур”⁶.

За обставин, коли літературна перспектива і талант митця були асоційовані з приналежністю до організацій “Плуг” або “Гарт”, прикметами письменницького хисту і патентом на талановитість” (як іронічно зауважив Юрій Клен⁷), було авторство, визначене ідейно-естетичними платформами цих угруповань. Можливо, звідси внутрішній опір неокласиків утворити будь-яку організацію, структуруватися в літературному процесі початку минулого століття групою, гуртком, асоціацією чи іншим сформованим на задекларованих спільних ідейних, організаційних або естетичних засадах об’єднанням.

Відомим є покликання на виступ М. Зерова 1925 року, в якому він досить категорично обґрунтував свою позицію: “Ми повинні протестувати проти гуртківства й гурткового патріотизму, гурткової виключності в наших літературних відносинах... Притаманність до гуртка як критерій істини... проти такого критерію істини, у всякому разі, ми повинні протестувати”⁸. Микола Зеров, якого близький до неокласиків Віктор Петров називає “центром тяжіння” літературної течії, безумовно, окреслив справжню ситуацію. Неокласиків еднають погляди на сутність культури, її місце в цивілізації, розуміння творчої свободи митця як найвищої цінності, свободи, що поєднується з широкою освітою і вимогливістю до слова.

Певною мірою можна твердити, що антигуртківство неокласиків стало принципом їх світоглядного естетизму. “Були

зустрічі друзів, і не було ні зборів, ні організацій, ані “основних завдань”, твердять сучасники неокласиків⁹.

Така ситуація з самовизначенням літераторів неокласичного кола ставить перед дослідником їх творчості складні питання ідентифікації текстів за універсальними, єдиними з естетико-мовного погляду критеріями, що розв’язуються сьогодні по-різному. Лінгвістична мотивація феномену неокласичного тексту перебуває у площині методології мовознавства, де ідіостилістична проблематика аргументується дослідницьким синкретизмом екстралінгвальних й інтралінгвальних критеріїв.

Екстралінгвальною в цьому випадку буде позамовна культурна ситуація, що спричинила текст, зумовила його цілісність і приналежність до певного культурного кола. Інтралінгвальна сутність визначена особливостями мовної свідомості, репрезентованої в тексті та його одиницях.

Для мовознавця важливо, що у неокласиків немає випадковостей. Так, психологічна і культурна мотивація образу, символу, художньої деталі завжди гармонізовані у слові.

З цього погляду дещо механістичними видаються накопичення філологами фактів епітетних, метафоричних, порівняльних та ін. характеристик тексту як свідчення його художньої досконалості¹⁰.

Власне природна сутність естетики слоа, генетика художнього мислення звернена до образності, якщо, зрозуміло, не йдеться про її неусвідомлене ігнорування чи поверхневу реконструкцію в авторському письмі.

Більш точною, як на наш погляд, є увага до внутрішньої мотивації вибору (свідомого чи підсвідомого) слова, образної моделі, структури фрази, типу звукопису та інших складників системності тексту, що дозволяють ідентифікувати ідіостилістичну картину світу.

Характерним і навіть дещо академічним з цього погляду є коментар Білецького до перекладу М. Рильським “Романа про Трістана та Ізольду” Жозефа Бедьє. Коли Леся Українка познайомилася з ранньою творчістю М. Рильського, саме йому, авторові рядків “Трістан коня сідлає, Ізольда білорука ридає за вікном”¹¹ радить поетеса написати “Ізольду Білоруку”¹². М. Рильський вже зрілим автором повертається до тексту Ж. Бедьє, інтерпретуючи його в перекладі, але художня інтенція середньовічного французького слова набагато раніше зумовлює

естетичні доміанти українського автора. Численні словотвірні аналоги *білорукій Ізольді* (у Рильського – *золотоокий метеор* – 1, 198; *срібнокрилі птахи* – 1, 2034 *білоодежна Дездемона* – 1,176; *сніжнооки айстри* – 1, 147; *білокрилий парус* – 1, 189 та ін.) – не данина традиційній дериваційній моделі. Швидше апробована словотвірна модель використовується для відображення подібності асоціативних перетинань у художньому письмі французького і українського авторів, контамінованої смислової атрибуції явища, події, факту.

Хоча витоки художньої атрибуції у формі складних прикметників пов'язуються в європейській традиції не з Ж. Бедьє. Цей тип словесної естетики був продуктивним і поширеним вже в античній поезії – її вплив на творчу свідомість М. Рильського (як і в цілому неокласичного кола) має аналізуватися передусім, і з огляду на освіту, культурне оточення митця, його естетичне кредо, і з реальних текстових вимірів авторського слова.

На наш погляд лінгвістична мотивація мовної свідомості можлива лише за умов звернення до тексту, де аргументація значною мірою залежить від методології аналізу, комплексу дослідницьких установок і задач, які артикуються нею.

Інтерпретативні методології, в такій постановці проблеми, продуктивні в сучасному мовознавстві, дозволяють лінгвістові заглибитися в текст, реконструювати мовний пошук митця як вияв інтенцій слова і художньої свідомості. Лінгвістична мотивація оригінальності неокласичного тексту дістане в такому разі логічної завершеності й об'єктивації.

¹Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. –С. 297-301; ²Київські неокласики / Упоряд. Віра Агеєва. –К., 2003; ³Белый Андрей. Символизм как миропонимание. – М., 1994; ⁴Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К., 2001; ⁵Клен Юрій. Спогади про неокласиків // Київські неокласики / Упоряд. Віра Агеєва. – К., 2003; ⁶Там само. –С. 33; ⁷Там само. – С. 32; ⁸Там само. – С. 32; ⁹Там само. – С. 32; ¹⁰Білодід І.К. Поетична мова Максима Рильського. –К., 1965; ¹¹Рильський М.Т. Твори у 10 тт. Т. 1. – К., 1960. –С. 179. Тут і далі тексти творів М. Рильського цитуються за названим виданням.; ¹²Білецький Олександр. Творчість Максима Рильського // М.Т. Рильський. Твори у 10 тт. Т. 1. – К., 1960. – С. 11.

О. М. Божук, асп.

МЕТАФОРИЧНІСТЬ МОВИ Б.АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТЕЙ 20-Х РР. ХХ СТ.)

З'ясовуються типи метафоричних конструкцій прози Б. Антоненка-Давидовича 20-х років ХХ ст.

Becoming clear the types of the metaphonical constructions of the metaphor by D. Antonenco-Davidovesh in the 20-th years.

Відомо, що метафоризація є вищим – після називання (номінації) – ступенем у процесі пізнання предмета, явища, засобом певного узагальнення, зокрема художнього, засобом стилістичної варіації й диференціації, збагачення стилістики функціональних різновидів української мови. Категорія метафоричності є специфічною і змінною в індивідуально-мовотворчому та конкретно-історичному плані. Метафоричність породжується специфічною сполучуваністю слів, що відбиває художнє мовомислення письменника, оскільки "образність мови якраз і полягає у виході за рамки продуктивної моделі сполучуваності лексем" [Кочерган 1980: 38]. Для лінгвостилістики художнього тексту, української зокрема, характерна орієнтація на дослідження метафоричності здебільшого в мові поезії (С.Єрмоленко, Л.Пустовіт, Л.Ставицька, Г.Сюта, О.Тищенко та ін.).

Про використання метафор у мові прози йдеться, як правило, спорадично, принагідно, у зв'язку із вивченням ідіостилів письменників та мовно-естетичних комплексів у них (С.Єрмоленко, Н.Сологуб, С.Бибик, Н.Дужик, Л.Мялковська, О.Чумак та ін.). Тому виокремлення такої проблеми, як "метафоричність мови творів Б.Антоненка-Давидовича" є актуальним, про що зауважував В.Русанівський, вказуючи на наявність у мові творів відомого письменника оригінальних метафор [Русанівський 2001: 350-352].

У творчій спадщині Б.Антоненка-Давидовича виокремлюються повісті "Смерть", "Тук-тук", "Справжній чоловік", які об'єднані періодом створення (20-ті роки ХХ ст.), тематикою та зосередженням автора на психологічних проблемах головних персонажів [Бойко 1999: 17-21]. Нагадаємо, що частково проза Б.Антоненка-Давидовича 20–30-х років ХХ ст. залучалася до аналізу в монографічному дослідженні Л.Ставицької, яка констатувала

спільність творчої манери письменника з манерою письма М.Хвильового, А.Головка, Г.Косинки, П.Панча, зауваживши про оригінальність поєднання "ліричної мовно-естетичної тональності з концентрованою образністю" [Ставицька 1997, 129]. Безсумнівно, що таку естетичну доміную забезпечує певне співвідношення метафоричного опредметнення/оживлення в індивідуально-авторській картині світу [Соколовська 1993; Єрмоленко 1999; Сологуб 1991], традиційному переносному вживанні слів та вияві оказіональної метафоричності, яка, на думку М.Кочергана, формується контекстом [Кочерган 1980:15]. Тобто спричинюються не лише незвичною асоціативністю, сполучуваністю лексем, а й екстралінгвальною ситуативністю, змістом, смисловим наповненням "реальних" подій, що є предметом художнього зображення. Це позначається на утворенні функціонально-семантичних текстових парадигм, пов'язаних, зокрема, з абстрактними поняттями, зовнішнім/внутрішнім портретом персонажа, з пейзажними та побутовими картинами, компонентами яких є й метафоричні висловлювання [Сидяченко 1991: 7].

У науковій літературі метафори за стилістичною характеристикою поділяють на індивідуально-авторські і загальномовні [Тараненко 2000: 307]. Тому саме за співвідношенням цих двох типів мовних явищ у стилі письменника можна визначити ступінь метафоричної виразності його мови, образності, переосмисленості [Франко 1967: 68-69; Вовк 1986: 47-50].

Отже, у мові названих повістей Б.Антоненка-Давидовича виокремлюється функціонально-семантична парадигма з назв **абстрактних понять** – назв філософських категорій *час*, *свідомість*, *життя*. Причому образи, створені із залученням двох перших лексем тяжіють до загальномовних метафор, напр.: "Він хотів це донести до самих глибин свідомості" [См.: 49], *Жорна часу* переламали б те свіже зерно почуття [См.: 92]). Слово *життя*, натомість, входить у змодельовану індивідуально-авторську картину світу письменника. Так, лексема *життя* є здебільшого засобом створення оказіональних мовообразів. Саме метафоричні вислови із семантичним центром *життя* є ключовими в аналізованих повістях. З одного боку – це генітивні сполуки з книжною експресією, де стрижневі компоненти об'єднані смислом "рух, дія, безкінечність" ("Дивись тоді, коли *амплітуда життя* вимірювалась гімназійним табелем [См.:78]); Отже, смерть негодна перетнути вічного

калейдоскопа життя!. [См.: 126]; Йому здається, наче він лежить на дні якоїсь казкової, тихої саги, а десь там, на поверхні невтомно б'є з невсипущого *джерела життя* [Т.-т.: 240], а з другого – це розгорнуті “асоціативні комплекси з антропоморфізованим семантичним центром” [Ульманн 1970: 277], як-от: *Життя увійшло в нові береги, але по-стародавньому закрутило свого одвічного млина* [Т.-т.: 242]; Цей незрозумілий, чудовий більшовик підлазить до Василя Григоровича, *окутує життя своїми залізними тенетами* [Т.-т.: 253].

Окрему групу становлять індивідуально-авторські метафоричні асоціації до слова *життя*, що в досліджуваній прозі допомагають опредметнити абстрактне поняття, уаочнити негативну оцінку буття, передати самоусвідомлення персонажем нікчемності, мізерності свого існування на тлі великих соціальних зрушень, пов'язаних з періодом написання аналізованих повістей. Автор показує загальне через конкретне, послуговуючись при позначенні соціальних груп назвами продуктів харчування, наприклад: [...] тепер їхнє спільне *життя* було б уже не *п'яне вино*, а *сипке борошно*, *грузьке тісто*, і – хтозна – може, й *полова...* [См.: 92]; *Життя зашпонилося*, запаперилося й розклатося на класи, категорії, ланки [Т.-т.: 241]. Такі конкретно-чуттєві образи, ситуативні узагальнення створюють експресію розмовності. Аналітико-психологічною ж експресією позначені метафоричні контексти, у центрі яких опозиція *життя – смерть*, наприклад: *Горобенко самим життям своїм нараз відчув пристрасну і гарячу смерть* [См.: 120]; [...] *прийшла, нарешті, сама смерть?* Василеві Григоровичу тепер стало зовсім ясно: *іде велике скорочення штатів самого життя* [Т.-т.: 258].

Ключовими одиницями філософсько-художнього узагальнення образу часу в оповіданнях Б.Антоненка-Давидовича є темпоральні лексеми *день*, *будень*, *ранок*, *вечір*. Їх функція – позначити оцінно-характеристичне співвідношення психічного стану персонажа та його світосприймання. Утворені дієслівні метафори є персоніфікаціями абстрактних позначень на зразок: Січневий *день* безсніжної зими, поспішаючи, *пакував свої вбогі лаштунки*, і на вулиці темнішало [Т.-т.: 264]; Небо важчало густими синюватими хмарами, із завулків, рогів і сутичок *вилазив вечір* [Т.-т.: 260]; *Ранок справляв свій тріумф*. Його *блакитне чоло не затьмарилось* сьогодні жодною хмаринкою. Він легко *перекинув* за обрій ніч і звитяжцем *простував* назустріч дневі [См.: 61-62]. В останньому прикладі бачимо характерне для

Б.Антоненка-Давидовича включення “ранку” у “зовнішній портрет персонажа”, що має загальну буденно-нейтральну оцінність. А от негативно-зневажливу експресію несе метафора *мотлох буднів життя*, сполучена із метонімічними позначеннями професійної діяльності персонажа у даний часовий відтинок. Наприклад: Було жаль і “Морзе”, .. і всього *мотлоху* отих вічних *буднів* свого *життя*, і самого себе... [Т.-т.: 259].

Фактичний матеріал засвідчує, що за допомогою дієслівної метафори автор робить естетично місткими образи **природних стихій** – *місяця, сонця, зорі, вітру*, об’єднаних у відповідну функціонально-семантичну текстову парадигму. Письменник, виходячи із природних якостей того чи іншого явища, деталізує його прояви через назви рухів, дій, співвідносить його із внутрішнім станом персонажа. Так, вітер *перебігає, наздоганяє, закручується*: [Вітер] *перебігав* обніжками назад до краю поля і знову *гнав* нові й нові [хвилі] [См.: 103]; *Вітер наздогнав* Василя Григоровича на розі вулиці й *закрутився* коло афішної тумби [Т.-т.: 274]. Круглий місяць *котиться*, наприклад: Кость тихо йшов замисленим краєм пішоходу, а за ним силкувався вибитись з-за дерев *місяць*, щоб *котитись* собі далі в невідомі небесні вири... [См.: 145]. Гаряче сонце як джерело тепла і світла *голубить, пестить, затоплює, б’є*, як-от: *Сонце затопило* веранду, й тільки в кутку біля піддашшя залишилась журна тінь... [См.: 62]; *Сонце голубило* чоло, волосся, ніжно *пестило* тендітними пальцями незримої руки шию за розстебнутим коміром ...[См.: 91]; *Сонце розтопило* *хмаринку*, й вона легким, розвіяним димком подалась у безкінечні небесні мандри... [См.:93].

У контекстах такого типу закономірний асоціативний зв’язок душевного стану персонажа із реаліями всесвіту типу *місяць/сонце – душа*, наприклад: Повний, витончений по краях *місяць* *спокійно котився* вгорі над майданом до своєї одвічної безцільної мети, і від цієї безцільності й вічності *ставало на душі легше і спокійніше* [См.: 144]; [Сонце] *пестить одімкнену душу* й розхристані груди... [92]. Власне, лексема *душа* є ключовою в метафоризації психічних явищ Б.Антоненком-Давидовичем.

Абстрактна лексика на позначення психічних станів функціонально-семантичної текстової парадигми **“внутрішній портрет персонажа”** – *настрій, мрійність, радість, туга* і под. – зазнає у мові письменника антропо- та зоосемантизації [Ульманн 1970: 277 –279; Тараненко 2000: 308], як-от: З кутка в куток

гадючкою чимигав *ворожий настрій* і зловіще сичав там десь за стінами [См.: 115]; *зашкарубла, суха мрійність* [См.: 56]; *П'яна сонячна радість* і *самотня туга* затінку були споріднені [См.: 62]. Функціонально навантаженим стає метафоричний епітет.

Психологічну манеру письма Б.Антоненка-Давидовича віддзеркалює й проведення аналогій між внутрішнім світом людини (душею) та певним замкненим простором, що виявляється в образному ряді на позначення будівель та їх частин, наприклад: Каганець згустив Горобенкову самотність у кімнаті і засвітив заташений куточок у безкінечних *коридорах душі* [См.: 72]. Автор у своїй прозі використовує можливість проведення аналогій між підсвідомими процесами і з предметами вміщення, що реалізується в абстрактних метафоричних утвореннях типу *замкнені душі* [См.: 108]: тихенько, манівцями, із *закамарків підсвідомості* *вилізла* ця знайома, здається, давним-давно вже *думка* [См.: 73].

Для мовно-образної конкретизації сфери психічних явищ Б.Антоненко-Давидович використав специфічні генитивні метафори, вихідним елементом формування яких є лексеми *нитка*, *моток* (мотузи), *жмути*, *мереживо*, об'єднані значенням “щось сплутане або таке, що піддається сплутуванню”. Таким чином досягається підсилення негативної експресії елементів оцінки, як-от: А за тобою з учорашнім національним союзом і “Просвітою” – попутані *мотузи зради, лакейства* і *бутафорія побутового театру* [См.: 167]; Василь Григорович подався наперед і *стягнув в одну напружену нитку свої розвіяні думки* [Т.-т.: 272]; Як просто, по-людському просто, він розв'язав тоді в Чернишова проклятий *моток підозр* і *недовір'я*... [См.: 93] і т.ін. Для ідіостилю письменника властиве використання такої ж моделі і щодо книжних терміносполук: Вони [юрвіддільські справи] незримими саботажними руками снують без угаву складне *мереживо юридичних дефініцій*... [См.: 136], а також лексеми на позначення джерела енергії, як-от: Сонце мирно кидало на майдан перед сільрадою *жмутки світла й тепла* [См.: 71].

Зовнішній портрет персонажів увиразнюється письменником за допомогою дієслівних метафор: Він хутко *бігав по рядах* своїми прищуленими короткозорими *очима* [См.:82]; *свердлов очима* їхні степи [См.: 59]; *лоскотати поглядом* [См.: 132] та асоціативні метафоричні епітети типу: Лагідне лице з приємним *яблуневим рум'янцем* розтягнулось і на хвилину застигло непорушне [См.: 98].

Характерними для ідіостилю Б.Антоненка-Давидовича є метафори, побудовані на смисловій аналогії [Тараненко 1989: 205], типу: *Розстріляй кулеметним сміхом* в самому собі всі інтелігентські упередження [См.: 125]; *розливаючи струмки чарівної усмішки* [Спр. чол.: 179] (пор. розстрілювати сміхом > розстрілює кулемет; розливаючи усмішки > струмки розливаються).

Л.О.Ставицька відзначила, що в індивідуальній метафоричній системі Б.Антоненка-Давидовича “десемантизація квіткової номінації, що виявляється на рівні родової назви “квітка” та “пелюстка”, вносить у портрет персонажа ліричну тональність” [Ставицька 1996: 34]. Це підтверджують приклади: *Ось перед тобою ніжна пелюстка реакційної лілеї* [См.: 147]; *пелюстки усмішки* [Спр. чол.: 180]; *зів’ялих пелюстків парубоцьких літ* [Т.-т.: 260]; *Тиха пелюсткова жура голубить моє чоло* [См.: 72].

Письменник за допомогою метафор-загадок [Єрмоленко 1999: 247] конструє функціонально-семантичну текстову парадигму “пейзажні картини”. Виокремлені характеристичні деталі співзвучні психічному стану персонажа, зокрема: А вгорі, високо над землею *пливли* кудись у безкінечну далечінь *блакиті тераси* спокійного, безхмарного українського неба [См.: 175] – йдеться про хмари. Детальний аналіз метафоричних перенесень в повістях Б.Антоненка-Давидовича підтверджує думку Л.Ставицької, що для лірико-імпресіоністичної прози 20-х років показова взаємодія семантичних комплексів “внутрішній світ людини” – “природа”, яка суттєво вплинула на становлення художньої семантики прозового словника” [Ставицька 1996: 28]. Таке злиття станів досягається за допомогою: а) складних антропометафор “іменник + дієслово + прикметник / прислівник” типу: *І струмки молоді сосни застигли здивовані* [См.: 155]; *Сухе зібгане листя і поникла від морозу трава боязко притулились* до могили [Т.-т.: 250]; або б) простих, де компонентом асоціативного комплексу є прикметник чи дієслово, як-от: *Ось, нарешті, висунулась з-за дерев кладовищенська церква, брама з похилим хрестом, сумні, урочисті тополі...* [Т.-т.: 259]; *Іще більше нашорошилися сосни*, коли залунав його чіткий, грудний голос [Спр. чол.187].

Іменники ж із семантикою збірності, сукупності (*кучугури, вовна*) як компоненти генітивних метафор унаочнюють зоровий образ, як-от: *кучугури білих хат і зелена вовна осокорів, яворів та верб* наганяли спокою та сумирності [См.: 104].

Отже, метафоризація мови повістей Б.Антоненка-Давидовича пов'язана з ключовими образними компонентами філософсько-абстрактного, філософсько-художнього, конкретно-чуттєвого та предметного змісту. Вони створюють характерні функціонально-семантичні текстові парадигми (абстрактних понять, зовнішнього/внутрішнього портрета персонажа, природних стихій, пейзажних картин), які, як правило, взаємодіють, перетинаються між собою, створюючи індивідуально-авторську метафоричну картину світу. Метафоричність повістей 20-х років ХХ ст. ґрунтується на ліричній та аналітико-психологічній мовно-естетичній тональності автора.

Б. Антоненко-Давидович активно творить дієслівні метафори, спрямовані на оживлення, персоніфікацію тих чи інших реалій, тоді як генітивна метафорична конструкція – це засіб художньо-образного опредметнення абстрактного, неконкретного. Ці два взаємоспрямовані напрямки естетичної трансформації дійсності в ідіостилі автора спричиняються одним з основних законів становлення стилів (у тому числі й індивідуальних художніх) – взаємодією книжного та розмовного.

¹*Бибик С.П.* Естетичні модифікації народнорозмовності в ідіостилі Григора Тютюнника: Автореф. дис. канд. філол. наук.- К., 1994.- 16 с.; ²*Бойко Л.* З когорти одержимих //Антоненко-Давидович Б. Твори в 2 т. – К., 1999.- Т.1: Повісті та романи.- С.5 – 40.; ³*Вовк В.Н.* Языковая метафора в художественной речи. Природа вторичной номинации.- К., 1986.- 142 с.; ⁴*Дужик Н.С.* Мовна особистість Миколи Хвильового в аспекті стилістики та історії української літературної мови: Автореф. дис. канд. філол. наук.- К., 1996.- 20 с.; ⁵*Єрмоленко С.Я.* Нариси з української словесності (стилістика та культура мови).- К., 1999.- 431 с.; ⁶*Кочерган М.П.* Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів, 1980. - 183с; ⁷*Мялковська Л.М.* Стилістика художньої прози Валер'яна Підмогильного: лексико-семантичні поля, тропи, стилістичний синтаксис: Автореф. дис. канд. філол. наук.- К., 2001.- 20с.; ⁸*Плотников Б.А.* Основы семасиологии.- Минск, 1984.- 223 с.; ⁹*Пустовит Л.Е.* Лексико-семантическая структура метафоры на материале украин.- советской поэзии: Автореф. канд. фил. наук.- К., 1979.- 26 с.; ¹⁰*Русанівський В.М.* Історія української літературної мови.- К., 2001.- С.350 -352.; ¹¹*Сидяченко Н.Г.* Функціонально-стилістическая, семантическая и формальная структура эпитета: Автореф. дис. канд. філол. наук.- К., 1991.- 17 с.; ¹²*Соколовская Ж.П.* “Картина мира” в значениях слов. “Семантические фантазии” или “катехизис семантики”.- Симферополь, 1993.- 231 с.; ¹³*Сологуб Н.М.* Мовний світ Олеса Гончара.- К.,

1991.- 140 с.; ¹⁴*Ставицька Л.О.* Естетика слова у художній літературі 20 – 30-х років ХХ ст. – К., 1997. – Автореф. дис. док філол. наук.– К., 1996.- С.27 – 39.; ¹⁵*Ставицька Л.* Естетика слова в українській поезії (10-30 рр. ХХ ст.).- К., 2000.- 156 с.; ¹⁶*Сюта Г.М.* Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йорської групи. Автореф. дис. канд. філол. наук.- К., 1995.- 20 с.; ¹⁷*Тараненко А.А.* Языковая семантика в её динамических аспектах.- К., 1989.= 256 с.; ¹⁸*Тараненко О.О.* Метафора //Українська мова. Енциклопедія/Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін.- К., 2000.- С.307-309.; ¹⁹*Тищенко О.М.* Метафора у поезіях Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол.наук. – К, 1997. – 16с.; ²⁰*Ульманн С.* Семантические универсалии//Новое в лингвистике.- 1970.- Вип. 5.- С.250-299.; ²¹*Франко З.Т.* Образність в українському усному мовленні//Українське усне літературне мовлення.- К., 1967.- С.68-76.; ²²*Чумак О.Г.* Художньо-семіотична парадигма у мовотворчості І.Багряного // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Філологія. Педагогіка. Психологія.- К., , 2001.- Вип. 4.- с. 221 – 226.; ²³*Шмелев Д.Н.* Слово и образ.- М., 1964.- 120 с.

Джерела ілюстративного матеріалу.

Б.Антоненко-Давидович Б.Д. Твори: в 2 т.- К., 1999.- Т.1.- С.48-278.

Список умовних скорочень і позначень:

”Смерть” – См.; ”Справжній чоловік” – Спр. чол.; ”Тук – тук” – Т. - т.

РЕЦЕНЗІЇ

*Л.І. Шевченко, д-р філол. наук,
О.І. Ніка, канд. філол. наук*

**Тисячолітня історія літературного поступу
української мови: Рецензія на підручник
В.М. Русанівського “Історія української літературної мови”. – К.:
АртЕк, 2001; 2-е доп. видання. – 2002. – 392 с.**

Прекрасна пластика і контур строгий,
Добірний стиль, залізна колія –
Оце твоя, Україно, дорога.

Микола Зеров

Підручник В.М. Русанівського належить до класичної академічної традиції в тому сенсі, що викладеній автором концепції становлення і розвитку національної літературної мови передусе наполегливий науковий пошук протягом багатьох років. Ще в 1965 році увага дослідника зосереджується на українських грамотах XV ст.¹. Пізніше джерела української літературної мови аналізуються вченим у численних роботах (“Польська ділова мова XVI – XVII ст.. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською”, “Пам’ятки давньої української мови в архівах ПНР”, “К вопросу о языковом и диалектном членении языка восточнославянских деловых документов XV в.”, “Лексика чеського походження в староукраїнському перекладі Вісліцького і Краківсько-Вартського статутів”, “Ділова мова Волині і Наддніпрянщини”)².

Відамо належне авторові як у ґрунтовності аналізу досліджуваних пам’яток, так і в послідовності позиції щодо наукових узагальнень на основі текстів староукраїнської мови. Творчий доробок В.М. Русанівського постає науковою працею національно свідомого інтелігента, для якого важлива істина, незалежна від ідеологічної кон’юнктури чи моди.

Звернення до націомовних джерел писемності приводить до узагальнень – праць, що асоціюються в лінгвістиці з фундаментальними напрямками україністики. 1985 року

В.М. Русанівський публікує “Джерела розвитку східнослов’янських літературних мов”³, визначивши коло питань, що їх насамперед необхідно розв’язати досліднику, який звертається до витоків й еволюції літературної історії національної мови. Питання, котрі переконливо аргументовані в рецензованому підручнику, такі як взаємозв’язок писемної та живомовної традиції в літературних мовах слов’янських народів, взаємоперетинання й особливості етнокультурних ізоглос, необхідність обґрунтування літературної історії мови включенням її у простір національної культури та ін., здобули логічну й фактологічну завершеність уже в названій монографії.

Коли 1989 року за редакцією В.М. Русанівського виходить книга “Жанри і стилі в історії української літературної мови”⁴, ідеї вченого вже знають і поцінують в усьому світі. Утвердження української літературної мови (однойменний розділ монографії) артикулюється дослідником як факт історії українського слова, але реально є фактом наукової біографії вченого. Хронологічно в цей же період (1978 р.) В.М. Русанівський видає роботу “Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов’янських літературних мов XVI – початку XVIII ст.”⁵, де з’ясовує засадниче питання національної лінгвістики про генетичну зумовленість процесуального становлення літературної мови від її народного коріння. Аспект названої проблематики становить особливий розділ у підручнику “Історія української літературної мови” і навіть точніше – є думкою, яка визначає цілісність концепції високої дидактики спеціального наукового знання, що ним є підручник. На нашу думку, студентів, який звертається до наукового тексту, дуже важливо ідентифікувати висловлені дослідником думки і аргументи з життєвими, моральними пріоритетами особистості. У цьому випадку доробок В.М. Русанівського слугує прикладом переконливості власного наукового досвіду для виховання майбутнього філолога.

Авторові належать численні роботи, в яких аналізується мовотворчість Тараса Шевченка⁶. Постать Кобзаря – основоположника нової української літературної мови – осмислюється в контексті історичного часу національної культури з погляду мотивації ролі патріотичної особистості для становлення і розвитку слова, ідеї, державності. З Тарасом Шевченком вчений пов’язує найвищі здобутки української художньої писемності нового часу, спадкоємність літературної традиції. Такий погляд на власну

культурну історію важливий для кожного, хто системно вивчає розвиток літературної мови українців, особливо важливий для молодих дослідників, які тільки формують власні уявлення про науковий світ, його цінності, ідеали й персоналії.

Наскрізна думка підручника – історія української літературної мови є історією стилів. Афористична теза, широко цитована мовознавцями, розглядається в концепції В.М. Русанівського виважено і перспективно. Стильовий розвиток мотивується історично-цивілізаційними особливостями літературної мови, розумінням її як складника інтелектуальних потенцій національного слова. Ці ідеї розвиваються автором протягом багатьох років. Рецензентам не можна оминати праць В.М. Русанівського, присвячених стилістичній проблематиці літературної мови⁷, де функціональний статус стилів зумовлено іманентною природою культури, здатністю мови до відповіді цивілізаційним викликам.

“Історія української літературної мови” В.М. Русанівського – це єдине нове видання в Україні, що на сучасній методологічній основі синтезує різноаспектні характеристики розвитку і функціонування літературної історії української мови: динаміку мовних норм, стилістичне вдосконалення, персоналізацію внеску мовної особистості тощо. У нинішній українській лінгвістиці підручник В.М. Русанівського виконує роль не лише спеціалізованої наукової літератури вузівського призначення, а ширше – і науково-теоретичного дослідження, в якому осмислюється формування і динаміка літературної історії української мови в концептах сучасної наукової думки.

Новітні парадигми гуманітарних студій, спрямовані на врахування когнітивних і комунікативних специфікацій, центробіжно тяжіючи до реконструйованої моделізації мовної особистості, визначають теоретичні основи дискурсивного аналізу сучасної та історичної проєкції української мови. З цього погляду історія української літературної мови є перспективною науковою галуззю, яка постає на перетинанні різновекторних координат – суспільно-політичного, соціального, культурного розвитку, що детерміновано зумовлює напрямки мовного поступу; інтелектуального та емоційного образу українського мовно-культурного простору, формованого представниками української духовної еліти; внутрішньомовними чинниками та ін.

Комплексний аналіз історично-мовного розвитку літературної мови розширює рамки детермінування мовних явищ, аксіологічно представляючи мовно-нормалізаторське і структурно-функціональне мотивування добору мовних засобів. У підручнику В.М. Русанівського враховуються функціональні принципи характеристики української літературної мови, специфіка її функціонування в донаціональну і національну добу.

Нові наукові підходи до аналізу мовних явищ зумовлюють мотивований перегляд традиційної класифікації української літературної мови за хронологічним критерієм. В.М. Русанівський запропонував якісно нову класифікаційну схему, яка враховує гетерогенність принципів у виділенні історично-мовних періодів і дозволяє переосмислити перехідні підперіоди, зв'язок різних періодів та ін. Зокрема, істотно переглянута автором підручника періодизація історії літературної мови від початків її існування до кінця XVIII ст. Так, період давньокиївської літературної мови дослідник аргументовано обмежує серединою XIII ст., а наступний період, що починається з другої половини XIII ст., логічно характеризує як період літературної мови післямонгольської доби⁸. Початок XVIII ст. градує староукраїнську літературну мову за тенденціями: набуття високого ступеня розвитку (XVII – перша чверть XVIII ст.)⁹ чи занепаду (з першої чверті і до кінця XVIII ст.)¹⁰.

Переосмислення періодизації історії української літературної мови, концептуальне теоретичне підґрунтя, уведення нового фактичного матеріалу, сучасна термінологія та ін. – це принципово важливі питання, що вивищують назване видання за науково об'єктивованою лінгвістичною аргументацією, виваженим інноваційним підходом, що репрезентує творчий авторський елемент. Оригінальна наукова концепція, вибудована на основі текстових репрезентацій української літературної мови і доповнена культурно-історичною мотивацією лінгвальних явищ, ураховує специфіку динаміки літературної мови в давній, новий і новітній періоди, роль іномовних впливів, статус церковнослов'янської мови української редакції в культурному просторі України тощо.

Двотомний “Курс історії української літературної мови” за редакцією І.К. Білодіда, “Історія української літературної мови” П.П. Плюща, “Історія української літературної мови” І. Огієнка, “Історія нової української літературної мови” В. Чапленка посіли належне їм місце в історії української лінгвістики. Нове видання

“Історії української літературної мови” авторитетного мовознавця підсумовує здобутки вітчизняної і зарубіжної україністики і славістики, визначає науково-методологічне підґрунтя, наукові пріоритети розвитку історичної лінгвістики в контексті тенденцій розвитку сучасної лінгвістичної думки в Україні.

Ураховуючи попередні традиції лінгвістичного вивчення історії української літературної мови, автор підручника уводить сучасні інтерпретаційні підходи до дискусійних і ще недостатньою мірою досліджених питань: мовної ситуації в Київській Русі, культурно-національного відродження в Україні у XVI – XVII ст., поцінування інтелектуальних здобутків покоління двадцятих років XX ст. в українському мовознавстві, представлення аспектології розвитку української літературної мови у 60-80-ті роки XX ст. та ін. Так, у процесі характеристики мовної ситуації в Київській Русі В.М. Русанівський замінює термін “давньоруська літературна мова”, що відрізняється багатоманітністю трактувань у лінгвістичній літературі, на цілком мотивоване визначення – “давньокиївська літературна мова”. Окреслення феномену давньокиївської літературної мови як наслідку мовної інтерференції мотивується авторською концепцією трьох функціональних стилів – “високого (конфесійна і ораторська література), середнього (мова літописів і художньої літератури) і зниженого (“Руська Правда”, грамоти)”¹¹.

“Історія української літературної мови” В.М. Русанівського містить сконденсований виклад тисячолітньої історії літературного розвитку української мови, список оригінальних текстів і наукову бібліографію, що дозволяє охопити загальну схему поступу літературної мови і продовжити наукове пізнання часткових питань.

Рекомендований як основний у практиці викладання і навчання у вищій школі підручник В.М. Русанівського витримав вже два видання (Київ, АртЕк, 2001; 2-е доп. видання, Київ, АртЕк, 2002).

Рецензувати науковий доробок академіка В.М. Русанівського і легко, і складно одночасно.

Складно, тому що коло проаналізованих питань, їх глибока аргументація, широка обізнаність в історичній дійсності різних епох української культури, властиві авторові підручника, потребують серйозної фахової розмови, ширшої за жанр нашої рецензії.

Легко, тому що звертається до праці людини, чий науковий і моральний авторитет у новій українській дійсності визначено роботами, що їх не можна ні заперечити, ні не помітити, ні залишити

на маргінесі культурної свідомості нації. Легко й тому, що життя і творчість дослідника завжди були пов'язані як із Національною академією наук України, так і з Національним університетом імені Тараса Шевченка. Саме в університеті В.М. Русанівський навчався в аспірантурі під керівництвом ґрунтового дослідника історії української мови П.Д. Тимошенка. Університетській молоді подаровано підручник, що є символічним і повчальним для нашого покоління мовознавців. Сподіваємося, що і для наступних.

¹Русанівський В.М. Українські грамоти XV ст. – К., 1965;
²Русанівський В.М. Польська ділова мова XVI – XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською // Славістичний збірник. – К., 1963. – С. 83-97; Він же. Пам'ятки давньої української мови в архівах ПНР // Мовознавство. – 1974. – № 6. – С. 30-31; Він же. К вопросу о языковом и диалектном членении языка восточнославянских деловых документов XV в. // Актуальные проблемы исторической диалектологии восточнославянских языков. – Днепропетровск, 1975. – С 11, 12; Він же. Лексика чеського походження в староукраїнському перекладі Вісліцького і Краківсько-Вартського статутів // Мовознавство. – 1978. – №6. – С. 23-30 (у співавторстві з Й.Ф. Андершем); Він же. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини. – К., 1984. – С. 180-220 (у співавторстві з В.В. Німчуком, К.С. Симоною, В.Ю. Франчук, Т.К. Черторизькою); ³Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К., 1985; ⁴Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989; ⁵Русанівський В.М. Народнорозмовна мова як джерело розвитку східнослов'янських літературних мов XVI – початку XVIII ст. – К., 1978; ⁶Русанівський В.М. Світогляд і мова: До 175- річчя з дня народження Т.Г. Шевченка // Мовознавство. – 1989. – №2. – С. 3-11; Він же. Історична лексика в поезії Т. Шевченка // Мовознавство. – 1991. – №4. – С. 3-10; Він же. Народнопоетичний і індивідуально-творчий складники Шевченкової мови // Українська мова і література в школі. – 1992. – №3-4. – С. 36-40; Він же. І з Уманщини, і з усієї України (народнопоетичне джерело мови Т. Шевченка) // Мовознавство. – 1999. – №2-3. – С. 3-10; Він же. У слові – вічність (мова творів Тараса Шевченка). – К., 2002; ⁷Русанівський В.М. Співвідношення функціональних і експресивних стилів мови // Слово і труд. – К., 1976. – С. 73-81; Він же. Взаємодія мови публіцистичної і художньої літератури // Науково-технічний прогрес і мова. – К., 1978. – С. 120-137 (у співавторстві з М.М. Пилинським), Він же. Походження і жанри давньокиївської літературної мови // Мовознавство. III Міжнародний конгрес українців. – Х., 1996. – С. 130-135; ⁸Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2002. – С. 43; ⁹Там само. – С.76; ¹⁰Там само. – С. 126; ¹¹Там само. – С.12.

ЗМІСТ

НОВІТНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

Шевченко Л.І.

Класифікація стилів української літературної мови як проблема сучасної теоретичної лінгвістики 3

Ніка О.І.

Лінгвістичні основи модальності 7

ПАРАДИГМИ ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ МОВИ

Миронова В.М.

Латина наприкінці імператорської епохи: стан і проблеми розвитку 12

Наснко Г.М.

Причини звукозмін у дослідженні історії української мови 20

Щербина Р. А.

Латинська мова в Правобережній Україні на початку доби козаччини 24

ТЕРМІНОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

Волкова І.В.

Про мотивованість фізичних термінів 28

Максименко А.В.

Особливості функціонування термінологічної лексики в текстах офіційних заяв з міжнародних питань 32

ТЕОРІЯ СЛОВА І ЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ І КОНТЕКСТІ

Голубовська І.О.

“Свійські тварини” як фрагмент національно-мовних картин світу 36

Солдатова Л.П.

До теорії розмежування неоднозначностей 46

Бондар М.В.	
Семантичні конотації в концептосфері української мови	52
Попова Т.О.	
Особливості наївно-етичного дискурсу української молоді	57

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ І ЗНАЧЕНЬ

Мірченко М.В.	
Семантико-синтаксична надкатегорія темпоральності і її графемне вираження	62
Бондарєва Н.О.	
Висловлювання-поради у системі директивних мовленнєвих актів	65

АСПЕКТОЛОГІЯ СТИЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Буркут К.С.	
Образ крові в поетичній системі О. Олеся	71
Семенюк В.Я.	
Мовні репрезентативні моделі сну в романі Юрія Іздрика “Воццек”	74
Хом’як О.І.	
Психориси, властиві особі, як об’єкт метафоризації в українській прозі останньої третини ХХ ст.	78
Лук’янченко М.П.	
Французька екзистенціальна проза: проблеми перекладу сильних позицій тексту	83
Калетнік А.А.	
Лінгвістична аргументація естетико-культурного феномену неокласичного тексту	90
Божук О.М.	
Метафоричність мови Б.Антоненка-Давидовича (на матеріалі повістей 20-х рр. ХХ ст.)	94

РЕЦЕНЗІЇ

Шевченко Л.І., Ніка О.І.

Тисячолітня історія літературного поступу української мови:
Рецензія на підручник В.М. Русанівського “Історія української
літературної мови” –К.: АртЕк, 2001; 2-е доп. видання. – 2002. –
392с. 99